ISSN 0973-3914

RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL AND LIFE SCIENCES

Half Yearly, Bilingual (English Edition)

A Registered Reviewed/ Refereed Research Journal
Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, ProQuest, U.S.A. Title Id : 715205

Volume- XXII-II English Edition Year- 11 June 2017

Journal Approved by U.G.C.
Sl.No. 1962, Journal No. 40942
Impact Factor 3.112

UGC Listed

JOURNAL OF
Centre for Research Studies
Rewa-486001 (M.P.) India
Registered under M.P. Society Registration Act 1973, Reg. No. 1802, Year-1997
www.researchjournal.in

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College
AKOLA

44. Education and Human Rights 300
Bharati S. Patnaik, Sunil P. Gaygol

45. Boro Language in Globalization 307
Kalpana Basumatary

46. Relevance of Fundamental Rights and the Ideology of Nava-Vaishnav Religion with special reference to the role of Srimanta Shankar Deva as a social reformer 312
Dip Jyoti Bhuyan

47. Portrayal of Feminism in Temsula Ao's Short Story, "Laburnum for My Head" 319
Dikshita Das

48. Meena Kandasamy as 'The Powerful Feminist Voice' for Articulating the hopes, Oppressions, Concerns and Tensions of Womanhood Envisioning a dream of New Indian female society: An Appraisal. 324
S. Chelliah

49. Nadine Gordimer: As an Anti-Apartheid Novelist 329
A.L. Gautam, Jyoti Shukla

50. Variations in Cellular Constituents in the Skeletal Muscle of Rana Tigrina and Bufo Melanosticus 332
Umesh Shukla

51. Studies on Necrosis Virus Disease of Tomato (Lycopersicon Esculentum mill.) 337
Shyam Govind Singh

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

Journal Approved by UGC Sl.No. 1962,
Journal No. 40942, Impact Factor 3.112
Research Journal of Social & Life Sciences,
Vol.-XXII, Year-11, Eng.-II, June. 2017

Education and Human Rights

* Bharati S. Patnaik
** Sunil P. Gaygol

Abstract- *In India, many problems have come into exist during this era. Because of that everyday there are new challenges. As a result, welfare of a person, society and country is in danger. India is surrounded by terrorism, corruption, naxalism, sexual exploitation of women, drug addiction, degeneration of social values, child exploitation, foeticides etc. It is the need of the hour to reduce the intensity of these problems. Though it is true that problemless society can't be imagined. It is possible to bring the unstable behavior control. However not a single country is without these problems. To eradicate this, sanskars are imbibed, guidance is given and counceling is done. Whatever it may be, there are some people in the society, they avoid social ways and accept wrong ways to achieve their goal. Sometimes they change their goals. If the proportion of misbehaving persons increase, the intensity and problems of society would increase. It is necessary for new generation to have scientific knowledge of social problems. For understanding the nature, meaning, reasons, of these problem , it is necessary to chalk out certain programmes to solve them and bring out its practical utility. The role of higher education is very important in this regard. So, the education is key role to introduce the human rights education.*

Keywords: Education, Teaching, Human Rights, Social Problems, Socialization, Personality Development.

Introduction: 'Right' is one of the most important factor of development of any society or individual.Human Rights have changed according to the passage of time and conditions but there are certain rights that are attributed to us naturally. They cannot be taken away by any individual, institution or state.These rights which an individual receives by birth and which are necessary for his living are defined as Human rights. While India is becoming the third super power in the world, we see that at every nooks and corner of the country, human rights are being violated.Financial inequality, illiteracy, social inequality, meager expenses on education, commercialization of education, low percentage

* Assistant Professor, UG & PG Department of English, Sitabai Arts College, Akola. (M.H.)
** Assistant Professor, UG & PG Department of Sociology, Sitabai Arts College, Akola. (M.H.)

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

2 Paper

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN 2[illegible]-4766 (P), ISSN . 2278-8808 (E)

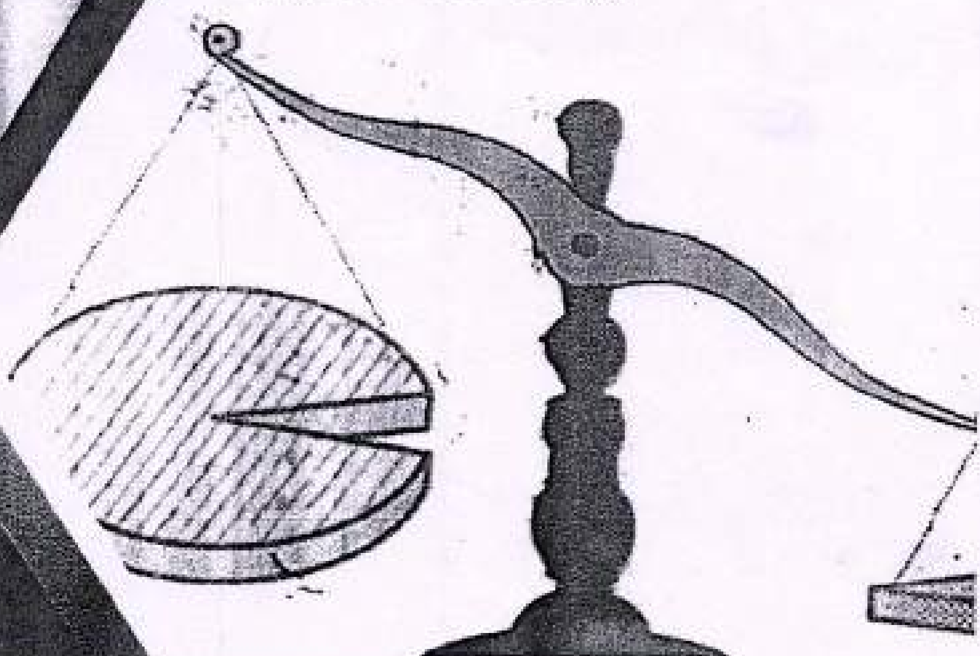

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College
AKOLA

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-1

17	REGIONAL DISPARITIES IN PER CAPITA INCOME IN INDIA *Dr. Balaji G. Kamble*	73-76
18	SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF SHOBHA DE'S HEROINES: A STUDY *Dr. Bharati Patnaik*	77-80
19	DR. AMBEDKAR'S VIEW ON STATE FORMATION FOR NATIONAL INTEGRITY *Dr. D. R. Khanderao*	81-83
20	AGRICULTURE PRODUCTIVITY IN INDIA *Dr. Froj Kumar Sanwani*	84-86
21	A STUDY OF REGIONAL DISPARITY IN AGRICULTURE SECTOR IN INDIA *Dr. Harish Bhaurao Badwaik*	87-90
22	DR. B. R. AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATE *Prof. Dr. Jyoti R. Mahehwari*	91-93
23	IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY *Dr. Jyoti H. Lahoti*	94-96
24	DEMAND FOR VIDARBHA STATE: A BURNING ISSUE ABOUT CREATION OF SMALLER STATES IN INDIA *Dr. Laxmikant S. Hurne*	97-98
25	A STUDY OF THE REGIONAL DISPARITY OF SELF-HELP GROUP MEMBERS ACROSS SELECTED STATES IN INDIA *Dr. Monali Ray*	99-106
26	REGIONAL DISPARITY: A PERSPECTIVE STUDY OF INDIAN ECONOMY *Dr. Pandurang B. Patil*	107-109
27	DEPICTION OF VIOLENCE AND SOCIAL ANARCHY IN VIJAY TENDULKAR'S SILENCE! THE COURT IS IN SESSION *Dr.Bharati Patnaik*	110-112
28	DISPARITY IN INDIAN ECONOMY *Dr. R. R. Ranpise*	113-116
29	REGIONAL DISPARITY IN FDI FLOWS IN INDIA: AN ANALYSIS OF SELECTED STATES *Dr. Rinkoo Shantnu*	117-125
30	RURAL DISPARITY IN VIDARBHA SPECIAL CONTEXT TO COTTON *Dr. Rupa Gupta*	126-129
31	HEALTH SECTOR DISPARITY IN INDIA: REGIONAL DIMENSION *Dr. Shraddha S.Gawande*	130-134
32	AGRICULTURE REFORMS: SHIFT TO DEMAND-DRIVEN AGRICULTURAL ADVISORY SERVICES NATIONAL AND REGIONAL PERSPECTIVE *H Surendra R Jichkar*	135-140
33	IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY *Dr. Vandana K. Mishra*	141-145
34	THE IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY *Dr. Wasudeo D. Golait*	146-148
35	REGIONAL DISPARITY AND INDIAN ECONOMY *Dr.L.K.Karangale*	149-151

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

18.

SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF SHOBHA DE'S HEROINES: A STUDY

Dr. Bharati Patnaik

Assistant Professor,, Department of English, Sitabai Arts College,Akola (M.S.)

It is true that women have gained more social power in the past few decades than ever before in history. But they still have relatively little of it when compared to their male counterparts. De, as a feminist writer, is resolved to make men realize that women are biologically pre-disposed to strength, rationality, intellectual autonomy, and such qualities which were not hitherto considered as their prerogative. Sangeeta Yadav perceptively comments: 'Despite facing the subordination and marginalization these modern women have actualized themselves and attained their identity, their real self. They are no more the aberrations as patriarchal world considers them For this, she explores the world of urban women in India.De portrays women as self-assured and self-reliant beings with their independent sense of identity. They are career-oriented, educated, seductive, competent and assertive women who miss no chance to give frontal challenge to the custom carved roles of womanhood. A woman according to her is born free to live like a human being with an untarnished sense of self-worth. There is no reason that she must act as an object of men's entertainment. She has every right to priortize her choices–physically, intellectually, economically, socially. Thus, if the female protagonists of Shobha De are assessed by these scales, they can definitely be considered as self-actualized persons.

Socialite Evenings gives the picture of Karuna who is from a traditional middle class family with meager resources. Her parents desire to bring her up conventionally. Karuna resents their attitude. Her ambition is to be a part of the smart and beautiful set of socialites. To materialize her dreams, she opts for modelling. But, her father disapproves her choice of profession.Karuna remains firm and joins modelling. She marries 'Black Label', a businessman. Soon after she realizes that she married the wrong man, for the wrong reasons, at the wrong time. 'Her acknowledgement of this fact is rare in our society where women do not even have the right to choose their life partners.' Though she behaves like a "well-trained Indian wife' and tries to make adjustments but nothing works to bring any change. Her husband keeps neglecting her emotional and physical needs. He is a compulsive socialite and not a husband material. His intentional neglect infuriates Karuna. She makes a bold decision. She breaks her marriage and settles to live independently with her parents. Initially her parents show reluctance to accept her, but through her selfless service and determination, She succeeds in winning them. De has presented Karuna as a woman of no compromises, who, despite all odds, saves herself from being deadened to life. Her last words "single is good for me" are very significant in this sense that they not only unfold the ironical state of woman in a turbid social code, but also point to the necessity of discarding tradition as a strategy of survival.Anjali too occupies an important place in the novel. She is a half-Jain, half-Hindu girl from a middle class family, but unlike Karuna she is an enterprising woman. She pays negligible heed to customary societal norms and lives life at her own terms. Even in her marriage she is experimental. She has been brought up in a conservative environment, yet she shows courage in breaking family strictures and marries Abe Tyabjee, a man of wild reputation who could seduce any woman in lieu of one lunch and two drinks perfumes.An analysis of Anjali's character shows that she is a woman whose priority is money. She has learnt it from her personal bitter-sweet experiences that it is financial independence alone which the woman must strive hard to attain if she wants to establish her identity, fulfil her ambitions, and win a status. Both, Karuna and Anjali draw our respect for the courage they show to undermine male authority. Staying unsubdued by the ups and downs of life, they refuse to wriggle down at the feet of

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

27.

DEPICTION OF VIOLENCE AND SOCIAL ANARCHY IN VIJAY TENDULKAR'S SILENCE! THE COURT IS IN SESSION

Dr.Bharati Patnaik

Assistant Professor, Department of English, Sitabai Arts College, Akola (M.S.)

Vijay Tendulkar was a leading Indian playwright, movie and television writer, literary essayist,political journalist, and social commentator. Through his forte is the vernacular Marathi, but the versions of his plays in English has mesmerized and stunned the audience at large. He is best known for his plays, Shantata ! Court chaleahe (1967), GhasiramKotwal (1972), and Sakharam Binder (1972). Many of the Tendulkar's plays derived inspiration from real- life incidents or social up heavals, which provides clear light on harsh realities. The political, social, economical, cultural powers structures of caste, class, gender and religious domination was his main area of exploration. His play 'Shantata ! Court chaluahe (Silence ! The Court is in Session) was performed for the first time in 1967 and became his finest work . It is inspired by a short story ' Die Panne' (Traps) by Friedrich Durrenmatt. With the success of this play Tendulkar got recognition on the national scale.

Vijay Tendulkar considers violence as a basic need of human life.He states :"Unlike communists, I don't think that violence can be eliminated in a classless society, or for that manner, in any society. The spirit of aggression is something that the human being is born with. Not that it's bad. Without violence, man would have turned into a vegetable."According to him sex is one side of a coin and violence is the other side. We find different forms and different layers of violence and sex everywhere in his works naturally. For examples the characters of 'Silence! The Court in his Session' deals with middle class urban people who are refined and sophisticated by compulsion.Hence there is a sort of microscopic and sugar coated forms of violence beneath cruelty. All characters committed crime on mental level. This play brings before us not only pain, agony and misery of a woman entrapped knowingly or unknowingly in the net of violence. It depicts the life of Indian society. It deals with a group members of ' The Sonar Moti Tenement (Bombay) Progressive Association, who organize a mock court- martial just to keep them away from the boredom. Mr, Kashikar is the head of this theatre group. The situation becomes tense when LeelaBenare, the protagonist of the play, is put in the mock- trial. She is an unmarried school teacher and has a spontaneous lust for life. she pays no heed to social rules and obligations. Reliable and hard working teacher like is superior to others and hence is unacceptable to others. She is confident when she says :"But my teaching's perfect. I've put my whole life into it – I've worn myself to a shadow in this job."The mock trial is the only opportunity the others get to settle their imaginary scores with her. As a result, they crouch down as low as anyone can in order to degrade her. They all get an opportunity to humiliate and punish her publicly and establish them for being the conscience keepers of society with an sudden announcement :"Prisoner Miss. Benare , under Section No 302 of the Indian Penal Code, you are accused of the crime of infanticide. Are you guilty or not guilty of the aforementioned crime."The mock trial exposes the real functioning of the judiciary which is supposed to deliver justice. LeelaBenare's sin in the society's view is that she is an unwed mother and has got abortion and killed that unborn child. She has been in love with Professor Damle, a married man with five children. Damle exploits her physically and discards her when she asks him to help her.Later on she says :" He wasn't a God. He was a man. For whom everything was of body, for the body ! That's all !Damle is the second man in Benare's lifewho used her physically and then cast her off. The first person to exploit her was her maternal uncle who physically abused her when she was an innocent child of thirteen years only.

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

17-18

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

17-18

17	REGIONAL DISPARITIES IN PER CAPITA INCOME IN INDIA *Dr. Balaji G. Kamble*	73-76
18	SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF SHOBHA DE'S HEROINES: A STUDY *Dr. Bharati Patnaik*	77-80
19 ✓	DR. AMBEDKAR'S VIEW ON STATE FORMATION FOR NATIONAL INTEGRITY *Dr. D. R. Khanderao*	81-83
20	AGRICULTURE PRODUCTIVITY IN INDIA *Dr. Froj Kumar Sonwani*	84-86
21	A STUDY OF REGIONAL DISPARITY IN AGRICULTURE SECTOR IN INDIA *Dr. Harish Bhaurao Badwaik*	87-90
22	DR. B. R. AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATE *Prof. Dr. Jyoti R. Mahehwari*	91-93
23	IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY *Dr. Jyoti H. Lahoti*	94-96
24	DEMAND FOR VIDARBHA STATE: A BURNING ISSUE ABOUT CREATION OF SMALLER STATES IN INDIA *Dr. Laxmikant S. Hurne*	97-98
25	A STUDY OF THE REGIONAL DISPARITY OF SELF-HELP GROUP MEMBERS ACROSS SELECTED STATES IN INDIA *Dr. Monali Ray*	99-106
26	REGIONAL DISPARITY: A PERSPECTIVE STUDY OF INDIAN ECONOMY *Dr. Pandurang B. Patil*	107-109
27	DEPICTION OF VIOLENCE AND SOCIAL ANARCHY IN VIJAY TENDULKAR'S SILENCE! THE COURT IS IN SESSION *Dr.Bharati Patnaik*	110-112
28	DISPARITY IN INDIAN ECONOMY *Dr. R. R. Ranpise*	113-116
29	REGIONAL DISPARITY IN FDI FLOWS IN INDIA: AN ANALYSIS OF SELECTED STATES *Dr. Rinkoo Shantnu*	117-125
30	RURAL DISPARITY IN VIDARBHA SPECIAL CONTEXT TO COTTON *Dr. Rupa Gupta*	126-129
31	HEALTH SECTOR DISPARITY IN INDIA: REGIONAL DIMENSION *Dr. Shraddha S.Gawande*	130-134
32	AGRICULTURE REFORMS: SHIFT TO DEMAND-DRIVEN AGRICULTURAL ADVISORY SERVICES NATIONAL AND REGIONAL PERSPECTIVE *H Surendra R Jichkar*	135-140
33	IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY *Dr. Vandana K. Mishra*	141-145
34	THE IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY *Dr. Wasudeo D. Golait*	146-148
35	REGIONAL DISPARITY AND INDIAN ECONOMY *Dr.L.K.Karangale*	149-151

19.

DR. AMBEDKAR'S VIEW ON STATE FORMATION FOR NATIONAL INTEGRITY

Dr. D. R. Khanderao

Department of English, Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola

Introduction: Dr BR Ambedkar, Independent India's first Law Minister, was the architect of the Indian constitution, Economist, educationist and fought all his life to remove discrimination, degradation and deprivation from the society. Dr. Babasaheb Ambedkar had firm faith in a cohesive society, which he thought would eradicate the evils of traditional systems and assimilation of marginal section of society into the mainstream of national life and thereby helped in promoting national unity and integration. Dr. Babasaheb Ambedkar's views on associated life and interaction are also reflected in the preamble of our constitution Article 1 of the constitution echoes the theme of unity in diversity wherein it declares. "India, that is Bharat, shall be a union of states"and therefore, also portray federal system in India. Federalism is a method, by which, integration is achieved, in political organized societies. The pattern of distribution of powers between the centre and the states in India indicates that in the total legislative process, the union legislative has been given an upper hand and the autonomy of the states is restricted by upper hand and the autonomy of the states is restricted by Article 249, 250, 253 and the emergency provisions, vide Articles 352, 356, 360.

Dr. Ambedkar's View on State Formation for National Integrity : During the last five decades, since the country attained independence, several divisive forces and fissiparous tendencies have emerged. These have severally and cumulatively threatened the country's unity due to the categories of religious fundamentalism, communalism, linguistic fanaticism, the growing sense of discrimination, the growing feeling of injustices, excessive economic disparity, and inequalities at various levels. The word 'nation' stand for a group of persons who because of living together in the same territory, over a long period, have developed a strong sense of community based on a common historical experiences and traditions and common cultured traits including usually a common languages and who believe that their identity and interests are or need to be protected and preserved by a sovereign state of their own in which they have a predominant position. According to various scholars, identity of political antecedents and common historic memories are even more important than the community of language, race, and religion. The term 'nation' according to many modern writers also implies " a political and legal element and a result of which a community posses common institution, common laws and forms an independent political entity."1 The word 'Integration' means "a combination of diverse elements of perception leading to a happy synthesis of culture' viewed in this context, the concept of national integration is at once holistic and multi-dimensional. It is holistic because it takes into account society, law, economy, polity, and education."2 Niranjan Rajadhyaksha states, "Ambedkar proposed a fundamental principle: every state should be unilingual to protect the unique linguistic cultures of India. He argued against mixed-language states. However, Ambedkar also added that this does not mean that every linguistic group must necessarily be clubbed into one state. There could be two or more states with the same language. B.R. Ambedkar set down certain principles about state formation with his characteristic clarity in *Thoughts on Linguistic States*, a book published in 1955, soon after a states reorganization commission was set up by the Jawaharlal Nehru government in response to the snowballing demands for states based on linguistic groups."3 Hindustan Times writes, "Ambedkar feared that the combination of Hindi speakers into massive states would upset the balance between different parts of the country: consolidation of the north and Balkanization of the south, as he termed it. That was also one reason why he suggested that Hyderabad should become the second capital of India. The solution lies obviously in adopting some

unification of different provinces on linguistic basis. To him, a linguistic province meant a province, which by the social composition of its population would be homogeneous and therefore more suited for the realization of those social ends, which a democratic government must fulfill. In his view, a linguistic province had nothing to do with the language of the province. He remarked the constitution should provide that the official language of every province should be the same as the official language of the central government.

References

1. Kopur A.C., Principal of Political Science. S. Chand & Company, 1981, P. 128
2. Ibid
3. Niranjan Rajadhyaksha. 'A union made of unwieldy' livemint e paper, Nov 17 2011
4. Ibid
5. Hindustan Times, 'Ambedkar and small states' Jan 31, 2010
6. Dr. Babasaheb Ambedkar. Thoughts on Linguistic States. Govt. of Maharashtra, 1979, P. 145

2017-18

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2319 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

Ugc listed

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पगारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत मे क्षेत्रीय असामानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोमा & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळया प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एच. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम रिठे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कादंबरी– 'फिरल्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर भि. धरणे*	513-514

142.

बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कादंबरी– 'फिरत्या चाकावरती'

भास्कर चि. धारगे
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :– 'फिरत्या चाकावरती' ही निंबाजी हिवरकर यांची आत्मकथनात्मक कादंबरी आहे. आत्मकथनात्मक कादंबरीच्या बाबतीत प्रा. केशव मेश्राम म्हणतात, ''प्रत्येक कादंबरी म्हणजे त्या त्या लेखकाचे आत्मकथनच असते''. कादंबरीत लेखकाने घेतलेला अनुभव व त्याचे चिंतन काल्पनिक नाव देऊन लेखकाने व्यक्त केलेले असतात. त्यादृष्टीने पाहता निंबाजी हिवरकर यांचे संपूर्ण जीवन एखाद्या कादंबरीप्रमाणे आहे. कादंबरीच्या नायकाच्या जीवनात ज्या घटना व प्रसंग घडलेले असतात त्याप्रमाणेच निंबाजी हिवरकर यांचे जीवन आहे. आपल्या जीवनातील प्रसंगाचे वर्णन करताना लेखकाने तटस्थ राहून ते प्रसंग चितारलेले आहेत. प्रसंग व घटना जशा होत्या तशाच स्वीकाराव्या लागत असल्या तरी त्यांचे वर्णन करतांना अत्यंत काव्यात्मक रुप लेखकाने दिलेले आढळते. या घटनांना सत्याचा आधार असल्यामुळे त्यांच्यात कुठेही कृत्रिमपणा आलेला नाही. एक प्रकारचा जिवंतपणा या कादंबरीला प्राप्त झाला आहे. जे घडले ते जसेच्या तसे वर्णन केल्यामुळे एक ओघवतेपणा प्राप्त झाला आहे. लेखकाच्या लहानपणापासून तर त्याचे लग्न होऊन मुले बाळे होईपर्यंतचे जीवन या कादंबरीत आलेले आहे. निंबाजी हा या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीचा नायक. वडील रामभाऊ व आई भागीरथीबाई, कुटुंबात लेखकाची लहान बहीण शांता असते. दुसरी बहीण एक वर्षाची होऊन मरण पावते.

लेखकाचे गाव बुलढाणा जिल्ह्यातील निमगाव नावाचे खेडेगाव. निमगाव हे नांदुऱ्याला लागून असलेले गाव. गावातील लोकांकडे उत्पन्नाचा मुख्य व्यवसाय म्हणजे शेती. गावात देशमुख, पाटील यांच्याव्यतिरिक्त सर्व अठरापगड जातीचे लोक राहतात. अशाच कुंभार या बलुतेदार जातीत लेखकाचा जन्म झालेला. गावात कुंभारांची सात–आठ घरे असतात. गावात काहींजवळ स्वतःची जमीन आहे तर काहींजवळ स्वतःच्या मालकीची जमीन नसल्यामुळे ते फक्त आपल्या पारंपारिक मडके व कवेलू बनविण्याच्या व्यवसायावर अवलंबून असतात. ज्यांच्याजवळ शेतीवाडी आहे त्यांचे दिवस बरे असतात पण ज्यांच्याजवळ शेती नाही, फक्त पारंपारिक व्यवसायावरच अवलंबून राहावे लागते, त्यांचे मात्र खूप हाल होतात. निंबाजीच्या वडिलांजवळ मात्र शेती नाही. त्यांना लक्ष्मण व गणपत नावाचे दोन भाऊ असतात. त्यापैकी लक्ष्मणची परिस्थिती चांगली असते पण तो भावाला मदत करीत नाही. निंबाजीचे वडील रामभाऊ मडके बनवून विकण्याचे व घरावरील कवेलू बनविण्याचे काम करतात. यात त्यांना पोट भरेल इतकेही उत्पन्न होत नाही. कुंभार हा बलुतेदार असल्यामुळे बलुतेदारीतून धान्य व भाकरी मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. खुडणाच्या वेळी शेतात मडके देऊन त्या मोबदल्यात ज्वारी मिळविली जाते. तसेच सणासुदीच्या वेळेस गावातील घरांमधून वाढण जमा करून त्यावरही आपले घर चालविण्याचा प्रयत्न केला जातो. घराचे दारिद्र्य व त्यातही कुंभारांना समाजव्यवस्थेत फारसे वरचे स्थान नाही. कुंभाराला श्रीमंतीचा वारसा अजिबात नाही. आयुष्यभर माती चिवडून त्याच्या आयुष्याची माती होते. आजही हा समाज दारिद्र्यात दिसतो. या दारिद्र्याच्या जोडीला अज्ञान, अंधश्रध्दा, निरक्षरता यामध्ये हा समाज खितपत पडलेला आहे. बलुतेदारांमध्ये स्थान असले तरी कुंभाराचे या समाजाने शोषणच केलेले आहे. कुंभाराचे पोर म्हणून निंबाजीची हेटाळणी होते. दिसायला तो थोडा लठ्ठ, बावळट, फाटके तुटके कपडे घालणारा. त्यात आड जात असली तरी निंबाजीला शिक्षणाची फार आवड आहे. वर्गात तो बऱ्यापैकी हुशार असतो. हलक्या जातीचा व थोडासा उनाड असला तरी अभ्यासातील हुशारीमुळे तेच शिक्षकही त्याला मदत करीत असतात. आपल्या मुलाने शिकून मोठे व्हावे, चांगले नाव कमवावे व त्याचे पुढील आयुष्य सुखात जावे असे त्याच्या आई–वडिलांना वाटत असते. त्यासाठीच ते त्याला शाळेत टाकतात. शाळेतील औपचारिक शिक्षण घेत असतानाच निंबाजीही आई–वडिलांना मदत करीत असतो. मडके बनवून विकण्याच्या पैशातून घर खर्च चालत नाही तेव्हा कवेलू बनविण्याचा व्यवसायही निंबाजीचे वडील करतात. परंतु पुरेसे भांडवल नसल्यामुळे त्यांना दरवर्षी व्याजाने काढावे लागतात. हे पैसे फेडण्यातच त्यांचे संपूर्ण आयुष्य जाते. मडक्यांसाठी माती आणणे, गारा करणे, मडके

2017-18

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

Inter Disciplinary Journal

DARJ

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

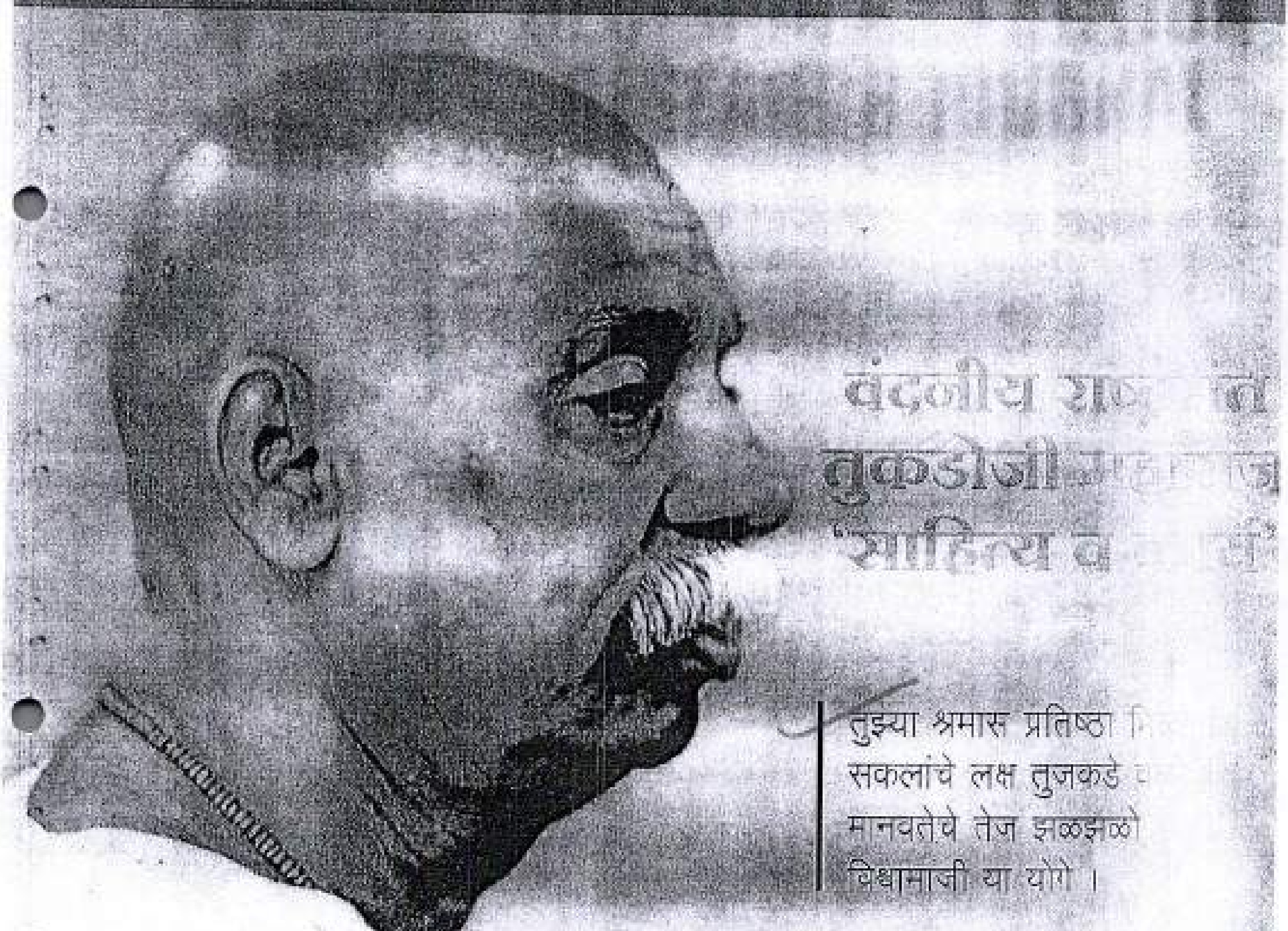

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संम्मेलन १७

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

रजि.नं. ३१०/१४ एफ १७०१८

संपादक – डॉ राजीव बोरकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1.	जय गुरुदेव	प्रशांत आकाजी ठाकरे	[illegible]
2.	राष्ट्रसंताचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. गजानन नारे	[illegible]
3.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शेतीविषयक व ग्रामसुधारणा विषयक विचार	प्रा.डॉ.सुलभा केशवराव पिंजरकर	[illegible]
4.	Rashtrasant Tukadoji Maharaj and his Music	Dr. Snehshish Das	[illegible]
5.	राष्ट्रसंताचा सांगीतिक दृष्टीकोण	डॉ. सौ. माणिक मेहरे	[illegible]
6.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण	भास्कर भिकाजी धारणे	[illegible]
7.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : भजन व संगीत प्रभाव	प्राचार्य संतोष शालिका तंत्रे	[illegible]
8.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्री जीवन विषयीचे महत्व	डॉ.सौ.अंजली राजवाडे	[illegible]
9.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ सौ वर्षा व. कुळकर्णी	[illegible]
10.	Musical Religiousness and Shree Gurudeo Seva Mandal	Dr. Kumudi Barde (Kshirsagar)	[illegible]
11.	एक बहुआयामी व्यक्तित्व : राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	श्री. अंबादास बीरकर	[illegible]
12.	श्री. लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	डॉ. नंदकिशोर काळे	[illegible]
13.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे काव्यातील सामाजिक विचार	डॉ. वैशाली एस. देशमुख	[illegible]
14.	राष्ट्रसंताचे स्त्रि विषयक विचार	डॉ. ममता इंगोल–महल्ले	[illegible]
15.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोण	डॉ. चारुशीला राजेश्वर रुमाले	[illegible]
16.	तुकडोजी की राष्ट्रभक्ति : वर्तमान संदर्भ मे	डॉ. संगीता जगताप	[illegible]
17.	राष्ट्रसंताचे वैचारिक मूल्य : एक आकलन	श्री. अनिलकुमार दखमल	[illegible]
18.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची सांगितीक कल्पकता	डॉ. उमेश वापधे	[illegible]
19.	राष्ट्रसंताच्या सांगितीक दृष्टिकोण	डॉ. स्नेहल सुनील उहाळे	[illegible]
20.	जागतिकीकरण, खाजगीकरण, व्यापारीकरणाच्या काळात राष्ट्रसंताच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे	[illegible]
21.	सन्त तुकडोजी का साहित्य : वैश्विक धरातल पर	डॉ. प्रवीण देशमुख	[illegible]
22.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ. राजीव बोरकर	[illegible]
23.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील गेयता	डॉ. सोपान सिताबराव पतारे	[illegible]
24.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शिक्षणविषयक विचार	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	[illegible]
25.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील शिक्षणविचार	डॉ. भास्कर पाटील	[illegible]
26.	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. प्रभाकर मोरे	[illegible]
27.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची दलित सेवा	डॉ. डी.एस. मानवटकर	[illegible]
28.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची सामाजिक, सांगितीक चिकित्सक मिमांसा	डॉ. मुक्ता महल्ले	[illegible]
29.	राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्वलित करणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	श्रीकृष्ण रामदासपंत पखाले	[illegible]
30.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. सुनिल बी. कोल्हे	[illegible]
31.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी	[illegible]
32.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या खंजरी भजनाची सांगितीक परंपरा एक दृष्टीक्षेप	श्री. गजानन मा. लोहटे, डॉ. राम बोरगावकर	[illegible]
33	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैश्विक प्रार्थना	बुध्दरत्न लिहितकर	[illegible]
34.	विश्वकल्याणाचा उद्गार : सामुदायिक प्रार्थना	डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	[illegible]
35.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का युवा पिढी को संदेश	आनंद भोंडी	[illegible]
36.	तुकडोजी महाराजांची ग्रामसाधना	श्रीमती मधुरी म. पाटील	[illegible]
37.	संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. राजु एल. सरकटे	[illegible]
38.	वंदनीय राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनावलीतील लोक सांगितीक तत्व	श्री. नाना विठ्ठल भडके	[illegible]
39.	राष्ट्रसंताचा शैक्षणिक विचार	डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ	[illegible]
40.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारणाविषयक विचार	श्री. भिकाजी आनंदराव सुर्यवंशी	[illegible]

श्री राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन

श्री भास्कर भिकाजी धारणे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख
सीताबाई कला, विणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला
dhamebhaskar.bd@gmail.com / Mob. : 9850231909

प्रस्तावना :

भारत भूमी ही संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. या देशात सर्वच जाती–धर्म–पंथाचे लोक अनादीकाळापासून गुण्यागोविंदाने नांदत आलेले आहेत. याचे बहुतांश श्रेय त्या–त्या धर्मातील ऋषी–मुनी, संत–महंतांना जाते, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. मात्र या संत–महंतांच्या बाबतीत ढोबळ मानाने एक लोकसमजही होऊन बसलेला आहे. तो असा की, संत म्हणजे टाळकुटे, आध्यात्मिक भक्तीचा डांगोरा पिटणारे आणि समाजाला दैवभोळे बनविणारे.

ठेविले अनंत तैसेचेची राहावे
चित्ती असू द्यावे समाधान

या रूढ मताप्रमाणे समाजाला पोथीनिष्ठ शिकवण देणारे म्हणून त्यांची भलावना केली जाते, परंतु असा आरोप सर्वच संत–महंतांवर लादणे म्हणजे त्यांच्यावर अन्याय होईल. बहुतांश संत–महंत विवेकशील होते, त्या–त्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर, त्या–त्या संतांनी आपापल्या परिने समाजाला दिशा दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज त्याला अपवाद नाहीत. वीसाव्या शतकातील कर्तव्यनिष्ठ तत्वचिंतक, समाजसुधारक, काळाची गरज लक्षात घेऊन समाजप्रबोधन करणारा, समाजनिष्ठ संत म्हणून आपल्याला त्यांच्या साहित्या मधून ते पदोपदी जाणवतात. त्यांनी आपल्या ग्रामगीतेतून ज्याप्रमाणे मानव, समाज आणि देशाच्या सुधारणेचा महामंत्र दिला त्याचप्रमाणे आपल्या भाषण आणि इतर लेखनातून आपल्यासारख्या सामान्य माणसाने किमान जगताना कोणता दृष्टिकोण नजरेसमोर ठेवला पाहिजे, याचे व्यावहारिक भानही दिले. माणसाने काळाच्या प्रवाहासोबत धावल्याशिवाय आता पर्याय नाही, याची खोलवर जाणीव वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांना होती. म्हणूनच त्यांनी विज्ञानाच्या प्रगतीला कधीही नजरेआड केले नाही. उलट विज्ञान हे आधुनिक युगात जगण्याचे प्रभावी माध्यम आणि साधन बनले पाहिजे, या विचाराचे ते पाईक होते. याची प्रचिती त्यांच्या साहित्यातून पदोपदी होत राहते.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची, ग्रामगीता निर्मितीच्या मागे ग्राम निर्माणाची व त्यायोगे लोककल्याणाची विशुध्द तळमळ दिसून येते. ग्रामगीतेच्या आरंभिच ज्ञानदीप – सद्गुरूच्या चरणी आपली प्रार्थना रूजु करताना ते म्हणतात

खरे नाम निष्काम ही ग्रामसेवा ।
झटू सर्व भावे करू स्वर्ग गावा ।।

फळो हे चळे देह कार्यी पडू दे । ।
घडू दे प्रभो । एवढे हे घडू दे ।।

या ठिकाणी कल्पिलेला 'प्रभु' पूर्ण काल्पनीक किंवा पारंपरिक नाही तर तो एक कर्तव्यशूर आदर्श समाजपुरूष आहे. देव आणि धर्म यामध्ये, आधुनिकता व पारंपरिकता यांचा मेळ साधत नवा इहनिष्ठ, विज्ञाननिष्ठ व लोकशाहीवादी कालोचित नवीन अर्थ त्यात ओतला आहे. आपल्या लोकसमजाची परंपरागत मर्मदृष्टी आणि आधुनिक लोकशाहीचे नवे तत्वज्ञान या दोहोंचा मेळ वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मोठ्या कौशल्याने त्यात घातला आहे.

खरे तर वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी कोठेही पूर्णपणे आपल्या समग्र लेखनात वा भाषणातून अपेक्षित असा अधोरेखित करून वैज्ञानिक दृष्टिकोण प्रतिपादीत केला नसला तरी, विज्ञान तंत्रज्ञानाशिवाय नव्या पिढीला गत्यंतर नाही, याची पुरेपूर जाणीव त्यांना असल्यामुळे, त्यांच्या लेखनातून वैज्ञानिक दृष्टिकोण जाणवतो. आपला वैज्ञानिक दृष्टिकोण सत्याचा शोध घेण्याचे ध्येय बाळगणारा आहे, हे पटवून देण्यासाठी वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना नानाविध दाखले दिले आहेत.

नारळीस न येती रुई – फळे
पेरिले तेचि उगवते बळे

या विज्ञानाच्या नियमाप्रमाणे आपण या काळ्याभोर मातीत जे बीयाणे पेरू, त्याचेच रोपटे उगवणार. ही विज्ञानवादी क्रीया–प्रक्रिया मानवाने अंगी बाळगून, अंगी असलेल्या सद्गुणांचा उपयोग समाजविकासासाठी करावा, कारण सत्य शोधणे हा जसा विज्ञानाचा गुणधर्म आहे तसाच, प्रगतीशील मार्ग आपण अनुसरला पाहिजे, या विश्वाचा निर्माता शेवटी मानवच असल्यामुळे आपण माणुसकीचे मूल्य जोपासले पाहिजे, यावर त्यांचा भर होता. नव्या पिढीतील मुलामुलींना संशोधनात्मक दृष्टि प्राप्त करून देणे, उच्च शिक्षणासाठी विद्यालयाची गावात स्थापना करणे, लिहिण्यात आणि वाचण्यात स्पष्टता बाळगणे ? श्रमालाच खरी दौलत समजणे? जीवनाचे अंतिम ध्येय ओळखणे, कर्माप्रमाणे फळाची प्राप्ती होणे या सारख्या अनेक गोष्टींचा संबंध विज्ञानाशी कसाप्रकारे सांधल्या जाऊ शकतो यावर सारासार विचार करण्यास ते कोठेही कमी पडलेले नाहीत. आध्यात्म आणि विज्ञानातून सर्व सुखी व्हावे ही आंतरीक इच्छा ते बाळगत होते. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या बुध्दीचा विकास होण्यासाठी त्यांना पुराणकथा सांगण्यापेक्षा शास्त्रीय कथा शिकविण्याची गरज ... विशद

17-18
Total 54
वानखडे

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2[illegible]-4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

UGC Approved

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

100	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : एक अध्ययन *प्रा. डॉ. अनंत बी. छर्वे*	377-379
101	प्रांतीय आहारातील विविधतेचा आर्थिक विषमतेवर होणारा परिणाम *प्रा. डॉ. छाया संजीव घडचाळजी*	380-382
102	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास–ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप *प्रा. डॉ. दिगांबर द.कापसे*	383-384
103	भाषावार प्रांतरचनेची प्रासंगीकता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्यासंबंधीचे धोरण *प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे*	385-387
104	महाराष्ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल *सहा. प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेभुर्णे*	388-390
105	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. मोवते*	391-392
106	पश्चिम विदर्भातील 'महात्मा गांधी राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील प्रादेशिक असमतोल *धनंजय अमरावतीकर*	393-394
107	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळयापैशाचा प्रभाव *प्रा. डॉ. जयेश नो.अवथरे*	395-397
108	भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्त्व *प्रा. डॉ. अजयकुमार सोळंके*	398-400
109	प्रादेशिकवाद विकासात्मक समस्या *प्रा.डॉ.मेघराज य. शिंदे*	401-404
110	भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा *डॉ. निरज एस. लांडे*	405-406
111	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषेचे महत्त्व *प्रा. डॉ. संध्या विश्वनाथ कांबळे*	407-408
112	कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल–एक अभ्यास *प्रा. सौ. संगिता भालचंद्र काटकर*	409-412
113	प्रांतवादाची निर्मिती :-दहशतवाद *प्रा. डॉ. संकेत सु. काळे*	413-418
114	भारतातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कधारे*	419-422
115	प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या : एक अध्ययन *प्रा. अरुण नथुजी गजभिये*	423-426
116	विदर्भाच्या विकासाकरीता स्वतंत्र विदर्भाची निर्मिती आवश्यक *प्रा. डॉ. विलास का. माहुलकर*	427-428
117	भारतातील प्रादेशिक विषमता *डॉ. जयंत प्रभाकर बोबडे*	429-431
118	सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल *कैलास सुदामराव वानखडे*	432-434
119	भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यांमधील असलेली विषमता *डॉ. स्नेहल दत्तात्रय शेंबेकर*	435-437

118.

सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल

कैलास सुदामराव वानखडे

सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना : भारतीय घटकराज्यांमध्ये आज भाषिक प्रभावामुळे सीमावर्ती भागामध्ये नानाप्रकारच्या समस्या निर्माण होत आहेत. आज भारतातील जवळपास सर्वच घटकराज्यांच्या प्रगतीमध्ये भाषावाद अडसर ठरत आहे. १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली तेंव्हा नागपूर व मुंबई या दोन शहरांवर विशेष लक्ष केंद्रित झाले होते. नागपूर हे शहर मध्यप्रदेशाला जोडण्याचा मानस होता, पण तेथील बहुसंख्य नागरिकांची भाषा प्रामुख्याने मराठी असल्यामुळे तसे करता आले नाही. याचप्रमाणे मुंबई हा प्रांत गुजरात राज्याला जोडावा असेही मत होते, पण मुंबईमध्येही मराठी भाषकांची संख्या जास्त होती त्यामुळे तेही करता आले नाही. गुजरात आणि मध्यप्रदेश या दोन्ही राज्यांना याची कायम खंत आहे. महाराष्ट्र राज्याला एकूण सहा राज्यांच्या सीमा आहेत. गुजरात, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, आंध्र प्रदेश, केरळ आणि गोवा असे हे सहा राज्य आहेत. या सहा राज्यांपैकी गोवा वगळता सर्व राज्यांच्या प्रमुख भाषा वेगवेगळया आहेत. या सीमावर्ती भागातील समाजजीवनावर परस्परांच्या भाषांचा प्रभाव होतो त्यातून निर्माण होणारा असमतोल नेमका कसा, याचा शोध घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे.

शोधनिबंधाची उध्दिष्टे

सीमावर्ती प्रदेशातील भाषिक असमतोलाचे अध्ययन करणे.

परस्परामधे भाषावाद असल्यास ते मिटविण्यासाठी उपाय शोधणे.

गृहितकृत्ये

सीमावर्ती भाषावादाने घटकराज्यांच्या सीमावर्ती भागामध्ये असमतोल निर्माण होऊ शकतो.

संशोधन पध्दती

या संशोधनकार्याकरिता संश्लेषणात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतीचा उपयोग केला जाईल.

संशोधनाची साधने

ग्रंथ, मासिके, लेख, चर्चा इत्यादीच्या आधारे संशोधन कार्य पूर्ण केले जाईल.

भारत सरकारने आंध्रप्रदेश या राज्यामधून तेलंगणा हे राज्य वेगळे केले. वेगळ्या विदर्भराज्याची मागणी जोरकस होत आहे. त्यामुळे लहान राज्ये व त्यांच्या विकासाचे प्रश्न प्रांतीय व भाषिक अस्मितेच्या प्रश्नांची नव्याने मांडणी होणे आवश्यक झाले आहे. भारतामध्ये भाषा प्रश्न, प्रांतीय प्रश्न, विभागीय असमतोल, सांस्कृतिक भेदभावाचे प्रश्न जटील होत आहेत. यापुढेही तो गुंता वाढणार आहे. महाराष्ट्र राज्याला एकूण ज्या सहा राज्यांच्या सीमा आहेत त्यामध्ये ठाणे, नाशिक, धुळे, व नंदूरबार या चार जिल्हयांच्या सीमा गुजरात राज्याला लागून आहेत. नंदूरबार, धुळे, जळगांव, बुलढाणा, अमरावती, नागपूर, भंडारा, गोंदिया या आठ जिल्हयांच्या सीमा मध्यप्रदेशाला लागलेल्या आहेत. गोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपूर या तीन जिल्हयांच्या सीमा छत्तीसगडला लागून आहेत. गडचिरोली, चंद्रपूर, यवतमाळ, नांदेड या चार जिल्हयांच्या सीमा आंध्र प्रदेशाला लागून आहेत. नांदेड, लातूर, उस्मानाबाद, सोलापूर, सांगली, कोल्हापूर या सहा जिल्हयांच्या सीमा कर्नाटक राज्याला जोडल्या आहेत आणि सिंधुदूर्ग जिल्हयाची सीमा गोवा राज्याला लागून आहे. जळगाव–धुळे च्या परिसरात बोलली जाणारी भाषा खानदेशी मराठी आहे. बुलढाणा अमरावती च्या भागात वऱ्हाडी बोलली जाते. नागपूरपरिसरामध्ये नागपुरी, भंडारा गोंदीयामध्ये झाडीबोली, नांदेड लातूर उस्मानाबादमध्ये मराठवाडी आणि कोल्हापूर सांगली सिंधुदुर्ग जिल्हयामध्ये कोकणी भाषा बोलली जाते. या सर्व भागातील समाज जीवनावर भाषिक संघर्षाचा प्रभाव पडतो. मुंबईशहरामध्ये अमराठी लोकांना व्यवसाय करण्यापासून तर वास्तव्यापर्यंतच्या अडचणी येतात. अशा घटनांवरून भाषिक प्रभावामुळे सीमावर्ती भागामध्ये अनेकवेळा असमतोल निर्माण होत असतो. नागपूरसारखे मोठे शहर आपल्या राज्यापासून दूर गेल्यामुळे मध्यप्रदेशच्या सीमावर्तीभागामध्ये असमतोल निर्माण झाला होता. कर्नाटकच्या सीमाभागातील लोकजीवनावर

17-19

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Inter Disciplinary Journal
DARJ

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

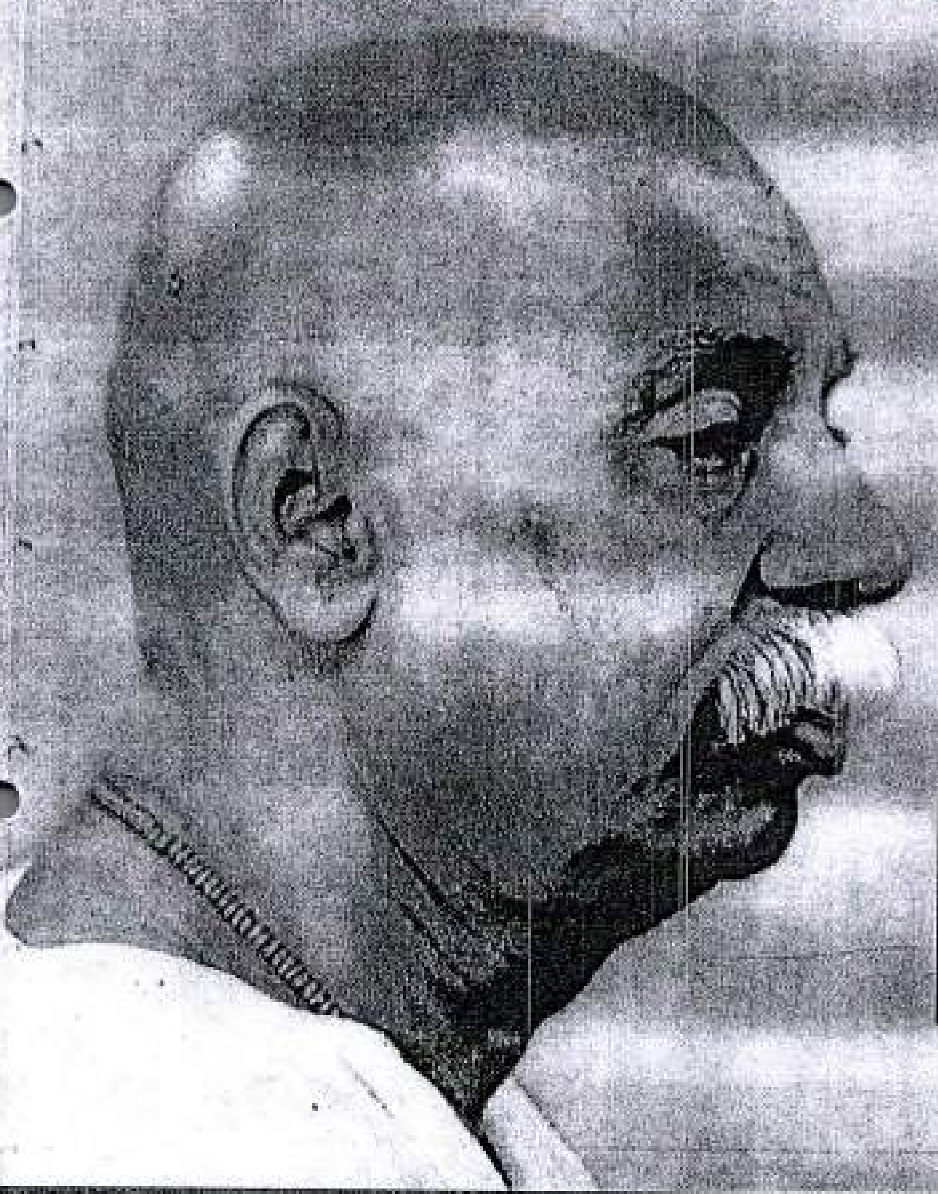

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'

तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वमाजी या योगे ।

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संम्मेलन १७

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

रजि.नं. ३१०/१४ एफ १७७९८

संपादक - डॉ.राजीव बोरकर

ARJ ISSN 0975-590X

"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
41.	राष्ट्रसंताचे शिक्षण विषयक विचार	श्री. दत्तात्रय जोशी	102
42.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे खंजेरी भजनाद्वारे सांगितीक योगदान	श्री. प्रशांत झि. बागडे	105
43.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारण विषयक विचार	डॉ. किशोर एन. देशमुख	107
44.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टिकोण	श्रीमती कल्पना जैन	109
45.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे राजकीय विचार व कार्य	डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	112
46.	राष्ट्रनिर्माणकरिता शिक्षण व जीवन यांचा ग्रामगीतेतील अनुबंध	श्री. कैलास सुदामराव वानखडे	115
47.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाज सुधारणाविषयक विचार	डॉ. शरद जानराव वाघोळे	118
48.	राष्ट्रसंत के शिक्षा के सम्बन्ध में विचार	श्रीमती छाया गु. जाधव	121
49.	राष्ट्रसंत का सांगितीक दृष्टीकोण	श्रीमती अनिता शर्मा	123
50.	तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष नारायणराव वावगे	125
51.	राष्ट्रसंताचे आर्थिक, राजकीय व सामाजिक विचार	श्री.तुकाराम विठ्ठलराव कांबळे	127
	Life Education Is Gramgeeta	T.K. Kanthale	131
53.	Rashtrasant Tukdoji Maharaj and his Musical Contribution	Dr. Shweta D. Vegad	133
54.	Indianess in the Work of Arvind and Tukdoji Maharaj	Rupesh S. Wankhade	136
55.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे संगीताच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन	श्री. सुशील अण्णाजी वायरकर	140
56.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार व कार्य	कु. रश्मी दहापुते	142
57.	लोकशिक्षक संत तुकडोजी महाराज	श्री. नंदकुमार गणेशराव भाकरे	146
58.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक माध्यमातुन राष्ट्रीय व सामाजिक प्रबोधन	श्रीमती प्रिती बी. इंगळे	149
59.	तुकडोजी महाराजांनी संगीताच्या माध्यमाने केलेले समाज प्रबोधन व जनजागृती	श्री. एस. के. खडारे	153
60.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – एक बहुआयामी व्यक्तित्व	श्री. सुधाकर बबूजी मनवर	155
61.	राष्ट्रसंताचे स्त्रीविषयक विचार	हरिचंद ना. नरेटी	157
62.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामगीतेतील सामाजिक विचार	कु. भावना रोडे	
63.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टिकोण	श्री. आर. आर. पाटील	160
64.	राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक योगदान	श्री. हर्षवर्धन मानकर	162
65.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे अनमोल विचारधन	श्री. अमोल वासुदेवराव गावंडे	163
66.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या शैक्षणिक विचारातील दृष्टेपण	श्री. उमेश आर. धुमाळे	166
67.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे मानव अधिकाराबाबत विचार	अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ	168
68.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	श्री. संतोष मिसाळ	171
69.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार	श्रीमती विद्या प्र. गावंडे	174
70.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या विचारांचे अध्ययन	श्री. दलित सुभाषराव कांबळे	176
71.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का हिन्दी काव्य में योगदान	श्री. सिध्दार्थ पाटील	178
72.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक व ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार एक दृष्टी	श्रीमती. वैशाली काशिनाथ सोनोने	181
73.	व. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के "ग्रामगीता" मे ग्रामविकास संकल्पना	श्री. शेषराव सखाराम तायडे	184
74.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शेतकऱ्यांविषयी विचार	डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय	187
75.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : ग्रंथ साहित्य	श्री. विष्णु व. पवार	190
76.	ग्रामगीतेतील गोवंश सुधार – ग्रामोन्नतीचा आधार	श्री. इंद्रसिंग पांडुरंग पवार	191
77.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – एक श्रेष्ठ समाजसुधारक	सतपाल विजयराव सोबळे	193
78.	ग्रामिण विकासात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सामाजिक विचारांचे योगदान	श्री. प्रसन्न बगडे	196
79.	शानदार हो मेरा भारत	श्री. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	197
80.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक, शैक्षणिक व साहित्य विचार : एक आकलन	डॉ. हरिदास देविदास आखरे	201
		डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	203

ISSN 0975-590X

"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

'राष्ट्रनिर्माणाकरिता शिक्षण आणि जीवन यांचा ग्रामगीतेतील अनुबंध'

श्री कैलास सुदामराव वानखडे
साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग
सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला
kailasswankhade@gmail.com / Mob. : 9421792833

प्रस्तावना :

'ग्रामगीता' या ग्रंथामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या आयुष्यभराचे संपूर्ण चिंतन व्यक्त केले आहे. ग्रामगीता म्हणजे गावाचे चिंतन. ग्रामविकासातून राष्ट्रनिर्मिती करणे हा व्यापक व मूलभूत विचार या ग्रंथामध्ये आविष्कृत केला आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी गावाला विश्वाचा नकाशा म्हटले आहे. गावागावातून माणूस एकत्र करणे महत्वाचे मानून त्यांनी कार्य केले आहे. देशाच्या विकासासाठी ग्रामसभा, ग्रामगणराज्य, ग्रामसंरक्षण दल, ग्राम न्यायमंडळ, ग्रामोद्योग, ग्रामनिर्माणकला, ग्रामसंघटन, ग्रामआरोग्य, जीवनशिक्षण, गोसेवा-गोरक्षण, ग्रामस्वच्छता, स्वावलंबन, स्वयंशासन, परिपूर्णता इत्यादी संबंधीचे सखोल चिंतन ग्रामगीता या ग्रंथातून व्यक्त झाले आहे. आजचा सुशिक्षित तरुण भरकटलेल्या अवस्थेत आहे. या युवकाला राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या शिक्षणविषयक व जीवनविषयक विचारांची नितांत गरज आहे. म्हणून या विचारांचा परिचय करून देणे मी महत्वाचे मानले आहे.

शोधनिबंधाचा हेतू :

राष्ट्रनिर्माणाकरिता शिक्षण आणि जीवन यांचा कशाप्रकारे अनुबंध असावा याचा उलगडा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या रचनांव्दारा करून दाखविणे हा या शोध निबंधांचा हेतू आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शिक्षण विषयक विचार

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी राष्ट्रनिर्मितीचे कार्य मूलभूत स्वरूपाने केले आहे. समस्येचे निराकरण मूळासकट व्हावे पाहिजे. असे त्यांना वाटे. त्यासाठी त्यांनी तसे कार्यही केले आहे. जगाला गावाचा नकाशा मानणाऱ्या तुकडोजी महाराजांना गावातील लहानथोरांची व सगळ्या प्रवर्गांची उन्नती साधावयची आहे. प्रगतीचे मार्ग शिक्षणाशिवाय खुले होत नाहीत. अज्ञानी माणूस आंधळ्यासारखच असतो. मात्र आज शिक्षणाचे स्वरूप बदललेले आहे. शिक्षणाकडे नोकरी मिळविण्याचे साधन म्हणूनच पाहिले जाते. या पार्श्वभूमीवर शिक्षण कसे असावे याविषयी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात.

जीवनाच्या गरजा संपूर्ण। निर्वाहाचे एकेक साधन।
तत्संबंधीत विषयाचे समग्र ज्ञान। याचा अंतर्भाव शिक्षणी।।

आज मुलांना एकसुरी शिक्षण देण्यावर जास्त भर आहे. परंतु तर आज पदव्यांच्या शिक्षणासोबतच मुलांना व्यावसायीक गुण आणि सामाजिक जीवनाचे धडेही देणे आवशक आहे. आजच्या पदव्याच्या शिक्षणामुळे तो नोकरीवर निर्भर होतो. नोकरी नाही मिळाली तर बेरोजगार म्हणून घरी बसतो. यातून अनेक शिक्षितांमध्ये निराशा येते. त्यातूनच काही जीवनयात्रा संपवितात. त्याच्याकडे पोट भरण्याचा एखादाही गुण असता तर तो वाचला असता. पालकांची जबाबदारी आहे की आपल्या मुलात व्यवसायाचा जो गुण असेल तो ओळखा आणि त्या गुणाचा विकास करण्यासाठी त्याला प्रोत्साहन द्या, त्याला सुशिक्षित बनवा.

मुलात एखादातरी असावा गुण ।
ज्याने पोट भरेल त्यात निपुण ।
नये संसारामाजी अडचण । कोणत्यापरी ।।

कोणत्याही संकटातून बाहेर निघण्याचे बळ शिक्षणाने मिळाले पाहिजे असे शिक्षण असावे. व्यवहारीक ज्ञानासोबतच आत्मसुरक्षा व आपल्या कुटुंबासोबतच गावाची सुरक्षा करण्याचे कौशल्य विद्यार्थ्यांमध्ये विकसीत करणारे शिक्षण असावे. संकट नैसर्गिक असो की मानवनिर्मित त्याला सामोरे जाऊन सुरक्षित सुटण्याचे कसब ज्यामुळे अंगी विकासित होते त्याला शिक्षण म्हटले पाहिजे.

नदी, तलाव आणि विहिरी । यात पोहणे नानापरी ।
आपत्तीयेता धावोनी तारी । ऐसे शिक्षण असावे ।।

केवळ पुस्तकी ज्ञानाने संपूर्ण विकास होत नाही, त्याला आचरणाची जोड देणे आवश्यक असते. शिक्षणाने माणसातील विवेक जागा झाला पाहिजे. पदवी मिळविणे केवळ हाच हेतू न ठेवता त्या पदवीच्या समांतर ज्ञान अवगत व्हावे. कारण ज्ञान अवगत झाले की त्यातून आपल्याला सर्व प्रकारचे बळ मिळते. शिक्षणाने ज्ञानी व्हावे परंतु अहंकारी होऊ नये. आपले ज्ञान गावाच्या उपयोगी लावावे. दुसऱ्याला तुच्छ लेखू नये. ज्या शिक्षणाने माणसात विनय विकसीत होतो, ज्याने माणूस निर्भय होतो असे शिक्षण घेतले पाहिजे. याविषयी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिहितात,

विद्ये अंगी व्हावा विनय । विद्या करी स्वतंत्र निर्भय ।
शिक्षणाने वाढावा निश्चय । जीवन-जय करावया ।।

गावाची ओळख त्या गावात असलेल्या व्यक्तीवरून होत असते. एखादा गायक ज्या गावाचा आहे त्या गावाला, त्या गायकाच्या नावाने ओळखले जाते. अमूक गावचा हा कवी, हा मूर्तिकार, हा चित्रकार, हा शेतकरी इत्यादी असे संबोधन करताना त्या व्यक्तीच्या नावासोबतच गावाचे नावही मोठे होते. ज्यांच्या अंगी नानाविध कला आहेत त्याचा गावात मान सन्मानही होतो. त्यातून त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा विकासही होतो.

AJANTA - VOL. - VI ISSUE – III-ISSN 2277 - 5730 (I.F.-4.205) JULY-SEPTEMBER - 2017
ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

VOLUME - VI ISSUE - III JULY-SEPTEMBER- 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

MARATHI			
१	श्री. वद्दुळे विठ्ठल दशरथ डॉ. प्रा. उरकुडकर एस.एच.	१९६७ ते २०१३ या कालखंडातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील मराठी विषयातील आचार्य पदवी प्रबंधातील उल्लेख विश्लेषणाचा अभ्यास	१-९
२	श्री. कैलास सुदामराव वानखडे	काव्यनिर्मितीप्रक्रियेच्या संशोधनामध्ये मानसशास्त्रीय समिक्षा पद्धतीची उपयोगिता	१०-१२
३	डॉ. भेलोंडे जगदिश व्यंकटराव	वेरूळ येथील हिंदु लेणीतील सप्तमातृका मूर्तिशिल्प	१३-१६
४	एस. एन. देशमुख	बालकामगार आणि मानवाधिकार	१७-२२
५	प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर प्रा. मनिष रघुनाथ करंजे	श्रीमंत प्रतापशेठ यांचे औद्योगिक कार्य	२३-२६
६	अमरदीप वानखडे प्रा. जयदेव डोळे	भारतात बौद्ध विद्यापीठ असावे; यशवंतराव आंबेडकरांची 'प्रबुद्ध भारत' मधील भूमिका	२७-२९
७	प्रा. डॉ. तंगलवाड दत्ता माधवराव	राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक कार्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन : राजर्षी शाहु हेच भारतीय आरक्षणाचे खरे जनक	३०-३३
८	प्रमोद मुकुंदराव खाडे	आंतरसांस्कृतिक संवादात चित्रपटाचे महत्व	३४-३६
९	प्रदीप द. सरवदे	कादंबरी : स्वरुप आणि घटक	३७-४२
१०	श्री.लक्ष्मण शेषराव गोरे डॉ. पंडीत शेषराव नलावडे	भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वांची निर्मिती : एक दृष्टिक्षेप	४३-४८
११	प्रा. गडकरी पंडित यशवंतराव	पितृसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांची स्थिती	४९-५२
१२	शिवप्रसाद मीननाथ घोडके	वाचन : एक संस्कृती	५३-५६

२

काव्यनिर्मितीप्रक्रियेच्या संशोधनामध्ये मानसशास्त्रीय समिक्षा पद्धतीची उपयोगिता

श्री. कैलास सुदामराव वानखडे
सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

साहित्य आणि मानसशास्त्र यांचा अनुबंध अगदी निकटचा आहे. साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया ही भौतिक घटनापासून सुरू होते परंतु प्रत्यक्ष साहित्यकृती आकार घेत असताना मानसिक प्रक्रियेव्दाराच पूर्ण होत असते. अनुभवांना, भावनांना शब्दाचे रूप देण्याची प्रक्रिया ही संपूर्णपणे मानसिक क्रीया आहे. अनुभवांना किंवा घटनांना अनुभवण्याची प्रक्रिया प्रत्येकाची स्वतंत्र असते. लेखकाची जाणिव संवेदनशीलता आणि बौध्दिकता या घटकांनी घडलेली असते. काव्यनिर्मितीच्यावेळी यातील जो घटक अधिक प्रभावी होतो तशी कविता निर्माण होते. कवितेची ही निर्मितीप्रक्रिया, आस्वादप्रक्रिया आणि सौंदर्यप्रतिती याचे स्वरूप अभ्यासण्याकरिता मानसशास्त्रीय दृष्टिकोण महत्वाचा ठरतो. सिग्मन फ्राईड, कार्ल युंग, मॉर्टन प्रिन्स, प्रिस्कॉट आणि अॅडलर सारख्या मनोवैज्ञानिकांनी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोणाचा सुक्ष्म अभ्यास केला आणि काव्याच्या निर्मितीचा आणि मानसशास्त्रीय सिध्दांताचा अनुबंध स्पष्ट केला आहे. मानसशास्त्रीय समीक्षापध्दतीचा मराठी साहित्याच्या मुल्यमापणाकरिता विशेषत: काव्यनिर्मितीच्या संशोधनात कसा उपयोग होऊ शकतो याचा शोध घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे.

शोधनिबंधचा हेतू

काव्यनिर्मितीप्रक्रियेच्या संशोधनाकरिता मानसशास्त्रीय समीक्षापध्दती कशी उपयुक्त आहे याचा शोध घेणे हा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

परिकल्पना

काव्याचे बीज रूजण्यापासून तर शब्दरूपाने आकार घेईपर्यंत कविता नेमकी कशी निर्माण होते याचा शोध मानसशास्त्रीय समीक्षापध्दतीने घेतला जाऊ शकतो.

मानसशास्त्रीय समिक्षापध्दती

सिग्मन फ्राईड याने मानवी मनाचे बोधमन, बोधपूर्वमन आणि अबोधमन असे तीन स्तर मानून त्याचे विश्लेषण केले आहे. बाह्यवास्तवाशी जुळते घेण्याचे कार्य बोधमन करीत असते. बोधमन आणि बोधपूर्वमन यांच्यामध्ये एकप्रकारची आंतरीक संगती असते. अबोधमन मात्र कालनिरपेक्ष असते. त्यामध्ये निर्देशकपणा नसतो. ते विस्कळीत, बालीश, अप्रगत, आदिम प्रकारचे मन असते. अबोधमनातून बोधमनामध्ये येण्यासाठी आशयाला प्रतिबंध असतो. अबोधमन आणि बोधमन यांच्यामध्ये एकप्रकारचा सेन्सॉर (चौकीदार) बसलेला असतो. हा सेन्सॉर अबोधमनातील आशयाला बोधमनामध्ये येऊ देत नाही. या सेन्सॉरची नजर चुकवून कधीकधी (झोपेमध्ये) जो आशय बोधमनाकडे वाटचाल करतो तो स्वप्नरूपाने येत असतो. अबोधमन विस्कळीत असल्यामुळे

ISSN 2319 - 8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

VOLUME - V ISSUE - II MAY-OCTOBER - 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.361
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
६	ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा आर्थिक दर्जा : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **मनाली भाऊसाहेब पाटील**	१८-२३
७	मध्ययुगीन काळातील मुस्लीम शिक्षण इ. स. १२०५ ते १७५७ **प्रा. जाधवर प्रतिभा नानासाहेब**	२४-२६
८	वेदकालीन पर्यावरणविषयक ज्ञान **सौ. संगीता कैलासराव तायडे** **विद्यारत्न डॉ. मंजूषा कुलकर्णी**	२७-३०
९	बृहन्मुंबईतील रात्रशाळांचा चिकित्सक अभ्यास **श्री. भाऊसाहेब भिकनराव चव्हाण**	३१-३६
१०	मातंग समुदायाचा राजकिय इतिहास **आम्रपाली श्रीरंग थोरात**	३७-३८
११	नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेची निर्मितीप्रक्रिया **कैलास सुदामराव वानखडे**	३९-४२

११

नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेची निर्मितीप्रक्रिया

कैलास सुदामराव वानखडे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेचे स्वरूप उलगडण्याचे साधारणतः तीन मार्ग संभवतात. साहित्यकृतीचा अभ्यास करून निर्मितीप्रकिया उलगडणे हा पहिला मार्ग आहे. ती कलकृती कशी निर्माण झाली याविषयी त्या कवीलाच विचारणे अर्थात त्या कवीची मुलाखत घेणे, हा दुसरा मार्ग आहे. तिसरा मार्ग आहे कवीने आपल्याच काव्यसंग्रहासाठी लिहिलेल्या भूमिका / मनोगताचा अभ्यास करून त्या कवितेची निर्मितीप्रकिया उलगडणे. कलाकृतीचा अभ्यास करून निर्मितीप्रकिया समजून घेणे फारच कष्टाचे आणि एकाग्रतेने करावयाचे कार्य आहे. यामध्ये कलाकृतीची सर्वांगीन समीक्षा करावी लागते. दुसऱ्या मार्गाने निर्मितीप्रकिया उलगडण्यासाठी कवीला प्रत्यक्ष भेटावे लागते. भेटल्यानंतर कवीने ती कलाकृती फारच आधी लिहिली असेल तर त्याला आजरोजी ती तंतोतंत आठवेलच याची खात्री देणे कठीण असते. कवीने त्या कलाकृतीच्या निर्मितीप्रकियेविषयी वास्तव कथन करणे आवश्यक असते. कवी हयात नसेल तर हा मार्ग काहीच उपयोगाचा नासतो. या दोन्हीपेक्षा तिसरा मार्ग अभ्यासाच्या दृष्टीने अधिक महत्वाचा व विश्वासनीय वाटतो कारण यामध्ये कवीने आपल्याच काव्यसग्रहाला, त्यातील कवितांच्या निर्मितीविषयी लिहिलेल्या मनोगताचा / भूमिकांचा अभ्यास केला जातो. ही मनोगते त्याच काळात लिहिलेली असतात म्हणून त्यामध्ये अधिक नेमकेपणाने त्या कवितेच्या निर्मितीप्रकियेवर भाष्य केलेले असते. या शोधनिबंधामध्ये तिसऱ्या मार्गाचा स्वीकार करून कवीच्या मनोगताचा अभ्यास करून कवी नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेची निर्मितीप्रकिया उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शोधनिबंधाचा हेतू : नामदेव ढसाळाच्या कवितेची निर्मितीप्रकिया शोधने, त्यांच्या कवितेच्या प्रेरणा, जाणिवा शोधणे, चळवळीचा कार्यकर्ता आणि कवी यांचा कवितेशी असलेला अनुबंध शोधणे हा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे.

पार्श्वभूमी

नामदेव ढसाळ हे दलित साहित्यातील महत्वाचे कवी आहेत. आंबेडकरवाद त्यांच्या नसनसात ठासून भरलेला आहे. त्यांनी लिहिलेल्या सर्वच ग्रंथांच्य पानापानातून आणि शब्दाशब्दातून आंबेडकरी विचार प्रकट होतो. 'गोलपीठा', 'मूर्ख म्हाताऱ्याने डोंगर हलविले', 'आमच्या इतिहासातील एक अपरिहार्य पात्र : प्रियदर्शनी', 'तुही इयत्ता कंची, तुही इयत्ता', 'खेळ', 'गाडू बगीचा', 'या सत्तेत जीव रमत नाही' या एकाहून एक सरस काव्यसग्रहाची निर्मिती नामदेव ढसाळांनी केली आहे. कादंबरी आणि गद्यालेखनही त्यांनी केले परंतु कवी म्हणूनच ख्याती मोठी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या चळवळीच्या प्रभावातून आणि दलित जाणिवेतून महाराष्ट्रामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात उदयास आलेल्या दलित चळवळींपैकी 'दलित पँथर' ही एक महत्वाची चळवळ असून त्या चळवळीचे नामदेव ढसाळ हे संस्थापक सदस्य होते. दलित 'चळवळीचा कार्यकर्ता' आणि 'कवी' या दोन्हीचे एकत्रीत रसायन नामदेव ढसाळ यांच्या व्यक्तीमत्वात होते. ढसाळांनी दलित साहित्याला मोलाचे योगदान दिले आहे. दलित साहित्याला स्वतःची ओळख निर्माणकरून देणाऱ्या लेखकांपैकी ढसाळांचे नाव अग्रगण्य घेतले जाते. वेदना विद्रोह आणि नकार यासोबतच आंबेडकरी विचार मूल्यांना समाजापर्यंत पोहोचविण्याचे मोलाचे कार्य ढसाळांच्या कवितेने केले. चळवळीला दिशा देणारी ही ढसाळांची कविता निर्माण कशी झाली याची चर्चा या शोध निबंधात केली आहे.

17 – 18

ISSN 2279-0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLYRESEARCH JOURNAL

GENIUS

VOLUME - VI ISSUE - I AUGUST - JANUARY- 2017-18 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

UGC listed

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 -4.248
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. VinayShankarraoHatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

९	शुभांगी सुधाकरराव रोकडे	धनुर्विद्या खेळाडूंच्या एकाग्रता व कार्यमानावर धारणा व त्राटकताचा होणारा परिणाम	३९-४१
१०	डॉ. अनिता संभाजी पिसाळ	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण आणि फुले, शाहू, आंबेडकर : स्त्रियांची उन्नतीसाठी महत्त्वाचे योगदान	४२-४८
११	काळे संभाजी मारोती	शबरी महामंडळ हे आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी करत असलेल्या कार्याचा एक अभ्यास	४९-५२
१२	प्रा. अरूण अवचितराव पाटील प्रा. डॉ. रमेश डी. जाधव	जलदुर्ग आरमारी सामर्थ्यास उपयुक्त – एक आढावा (सिंधुदुर्ग जिल्हा विशेष संदर्भ)	५३-५७
१३	कैलास सुदामराव वानखडे	परिवर्तनाच्या चळवळीमध्ये सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितेचे योगदान	५८-६४
		HINDI	
१	अमित गंगानी	संगीत की शक्ति	१-२
२	प्रा. पोटकुले एच. टी.	सुरेंद्र वर्मा के उपन्यास 'छोटे सैयद बड़े सैयद' में राजनीतिक चेतना	३-६
३	सुधीर कुमार डॉ. अरुण कुमार	उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों के जोखिमपूर्ण व्यवहार का उनके लिंग एवं क्षेत्र के आधार पर तुलनात्मक अध्ययन	७-१८
४	डॉ. लक्ष्मी गुप्ता	नयी कविता की भावभूमि पर कवि सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की भावाभिव्यंजना	१९-२४

'जिनिअस' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोध निबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील.

हे नियत कालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अॅण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपुरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

१३

परिवर्तनाच्या चळवळीमध्ये सावित्रीबाई फुले यांच्या कवितेचे योगदान

कैलास सुदामराव वानखडे

साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

सावित्रीबाई जोतीराव फुले ह्या एक विचारवंत साहित्यिक होत्या. जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक व कृतीशील कार्यातून सावित्रीबाईंच्या लेखनविषयक जाणिवा जागृत व प्रगल्भ झाल्या होत्या. सभोवताली घडणाऱ्या घडामोडींचे सामाजिक विश्लेषण करण्याची प्रेरणाही त्यांना जोतीराव फुले यांच्याकडूनच मिळाली आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्या काळातील सामाजिक घडामोडींचा विचार करता असे लक्षात येते की, त्या काळात महाराष्ट्रामध्ये सुधारणावादाचे तीन वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झाले होते. पहिला प्रवाह होता धार्मिक सुधारकांचा, दुसरा प्रवाह होता भौतिकवादी ब्राह्मण बुध्दीवादी सुधारकांचा आणि तिसरा प्रवाह होता ब्राम्हणी धर्म, संस्कृती व चालीरीतीविरुध्द बंड करणाऱ्या ब्राम्हणेत्तरांचा. तिसरा प्रवाह आक्रमक होता. वर्ण–जाती यांचा अंत करणे व स्त्री दास्यत्वाचा विरोध करुन स्त्रीला सन्मानाचे जीवन देणे हा तिसऱ्या प्रवाहाचा मुख्य हेतू होता. या तिसऱ्या प्रवाहाच्या प्रतिनिधी होत्या सावित्रीबाई फुले. सावित्रीबाई फुले यांच्या काळात स्त्रीचे जीवन फारच दयनीय होते. लहाण वयात लग्न करणे, लहान वयात आई होणे, विधवा झाल्यास केशवपन करणे, नवऱ्याच्या चितेवर जळून सती जाणे, सुरक्षेची हमी नाही. अधिकार नाही अशा पार्श्वभूमीवर सावित्रीबाईंचे कार्य सुरु होते. जशी स्त्रीची अवस्था होती त्याहीपेक्षा अधिक दयनीय अवस्था शुद्रातीशुद्राची होती. या दोन्ही घटकांसाठी आपले आयुष्य खर्च करणाऱ्या सावित्रीबाई फुले यांनी जीवनाच्या शेवटपर्यंत कार्य केले जोतीराव फुले यांच्या चळवळी पुढेही सुरु ठेवल्या आणि या शोषित घटकांसाठी जे काव्यलेखन केले त्यातील विचार आजही मूल्यवर्धीत आहेत यात दुमत नाही.

शोधनिबंधचा हेतू : सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यातील विचारमूल्ये अधोरेखीत करून सावित्रीबाईंच्या कार्याचा वाचकांना परिचय करून देणे हा मुख्ये हेतू समोर ठेवून या निबंधाची मांडणी केली आहे.

- **सावित्रीबाई फुले यांची काव्यरचना**

सावित्रीबाई फुले यांचा 'काव्यफुले'या शिर्षकाचा काव्यसंग्रह 1854 साली प्रकाशित झाला. त्यानंतर जवळपास सदतीस वर्षानंतर 'बावन्नकशी सुबोधरत्नाकर' या शिर्षकाची बावन्न श्लोकांची रचना 1891 साली प्रकाशित झाली आहे. या दरम्यान त्यांनी जे काव्यलेखन केले ते प्रकाशित झाले नाही, त्याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. मराठी साहित्याने ज्यांना आधुनिक काव्याचे जनक संबोधले आहे, त्या केशवसुतांच्या जन्मापूर्वी बारा वर्ष अगोदर सावित्रीबाई फुले यांचा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला आहे. या काव्यसंग्रहातील कविता समाजसुधारणा व आधुनिक विचाराने भरभरुन व्यक्त झालेल्या आहेत.

17-18

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

VOLUME - VI ISSUE - IV OCTOBER - DECEMBER - 2017 AURANGABAD

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
1	Inherent Power of Court with Reference to Procedure **Prof. Ravindra Wakade**	1-5
2	Ethnobotanical Importance of Semicardium Anacardium and use by Tribal Peole of Seoni Distrct,- a Comperehensive Review **S. A. Firdousi**	6-11
3	The Role of Language in History **Dr. C. C. Chaudhari**	12-16
4	An Analytical Study of Buddhist Culture in Arts of Wat Suthatthepwararam in Thailand **Phramaha Theerawat Kamonviboon** **Dr. B.N. Kurhade**	17-26
5	Revoicing the Traumatic Past: A Study of Indira Goswami's Pages Stained With Blood **Dr. Sadaf Shah** **Pooja Kumari**	27-37
6	Women Entrepreneur and Indian **Dr. Anjali D. Kale**	38-41
१	नटरंग – एका स्वप्नांचा प्रवास **अभिमन्यू राजगुरु**	१-३
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार व सामाजीक परीवर्तनाचे अर्थशास्त्र **प्रा. डॉ. सुभाष प्रभू राठोड**	४-१०
३	समकालीन हिन्दी दलित कहानियों में सामाजिक यथार्थ **विवेक जगन्नाथ पाखरे**	११-१२
४	जागतिकीकरणाचा मराठी कवितेवरील प्रभाव **कैलास सुदामराव वानखडे**	१३-१७
१	पृथ्वीराज रासो की ऐतिहासिकता एवं प्रामाणिकता **डॉ. कल्पना वर्मा**	१-३

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत.

तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपुरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

४

जागतिकीकरणाचा मराठी कवितेवरील प्रभाव

कैलास सुदामराव वानखडे
सा. प्राध्यापक, मराठी विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही संज्ञा प्रामुख्याने जागतिक आर्थिकीकरणाला जोडून वापरली जाते. यामध्ये पैसा, व्यापार, थेट गुंतवणूक, तंत्रज्ञान, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्था अशा अनेक बाबींचा संबंध येतो. विकीपिडिया, ब्रिटानिका, लघुउद्योगविश्वकोश, भौतिकशास्त्र शब्दकोश, राजकीय शब्दकोश अशा अनेक ठिकाणी जागतिकीकरणाचा जो अर्थ दिला त्याचा एकत्रित सार लक्षात घेता वस्तू, तंत्रज्ञान आणि कल्पनांच्या विस्तारामुळे जगभरातील जीवन सारखे करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय, असे प्रथमत: निदर्शनास येते. परंतु जसजसे आपण त्या प्रक्रियेत आत शिरतो तशा तशा त्यातील भांडवलशाहीच्या खुणा आपल्या अनुभवास येतात. वस्तू, उत्पादने, भांडवल, मजूर इ. गोष्टी सहजपणे जगभर नेणे म्हणजे जागतिकीकरण, भांडवलाच्या विकासासाठी चौफेर वाटा मोकळ्या करणे म्हणजे जागतिकीकरण, मोठमोठ्या उद्योग धंद्यांसाठी सरकारने सार्वजनिक जमीनी, बीज, पाणी अतिशय स्वस्त दरात किंवा मोफत उपलब्ध करून देणे, भांडवलदारांची संस्कृती रूजविणे, गरीबांना त्यांच्या संस्कृतीपासून, लोकभाषेपासून दूर नेणे, माणसांच्या जागा यंत्रांना देणे. मूठभर लोकांना समजतील अशा ई - भाषांचा शोध लावणे, कामगार संघटना - कायदे मोडीत काढणे, कंत्राटी पध्दत विकसित करणे, चंगळवादी जीवनालाच संस्कृती बनविणे म्हणजे जागतिकीकरण. याचा अर्थ भांडवलाला जागतिकीकरणाचा केंद्र मानले आहे. या सर्व बाबींचा प्रभाव मराठी कवितेवर कसा पडला याचा शोध घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने समाजावर झालेला प्रभाव अनेक सृजनशिल व समाजसंवेदनशिल मराठी कवींच्या / लेखकांच्या लेखणीतून साहित्यात दिसून येतो. यशवंत मनोहर, उत्तम कांबळे, अरूण काळे पासून थेट महेंद्र गायकवाड चंद्रकांत पोतदार, अशोक रा. इंगळे यांच्या कवितेने जागतिकीकरणाचा समाजावर झालेला - होत असलेला आणि होणारा परिणाम व्यक्त केला आहे. जागतिकीकरणाला जात - धर्म - पंत - प्रांत काहीच बंधने नाहीत. कारण ही सर्व माणसाने स्विकारलेली आहेत. भांडवलाला यातील कोणतेच बंधन नसते. स्वत:ला मोठं करण्यासाठी ते मानवी मूल्यांना आपल्या पायाखाली तुडवत असते. कवी यशवंत मनोहर म्हणतात -

हे जागतिकीकरणा !

आम्ही कधी निग्रो असतो.
कधी अस्पृश्य असतो.
कधी भटके विमुक्त असतो.
ज्यू असतो. आदिवासी असतो.
कधी चकमा असतो
आम्ही नाना प्रकारच्या चितांमध्ये जळणाऱ्या स्त्रिया असतो.

विविध समुहाच्या मागास घटकांच्या जीवनाला या जागतिकीकरणाने व्यापून टाकले आहे. जागतिकीकरणामुळे विविध प्रांतातील त्या त्या समाजबंधनांमध्ये अडकलेले मानवतेपासून दुर लोटलेले हे लोक आहेत. यांच्या स्त्रियांना कधी संस्कृतीच्या तर कधी अहंभावनेच्या / प्रतिष्ठेच्या नावाखाली भांडवलदारांचे प्रचंड अन्याय सहन करावे लागताहेत. त्यांच्यावर सामुहिक बलात्कार होताहेत. पैशासाठी जाळले जात आहे ही चंगळवादी विचार- सरणीची फळे जागतिकीकरणाचीच देण आहे. हे सर्वच ठिकाणी सुरू आहे.

आम्ही आफ्रिकेच्या जंगलात असतो.
कधी हार्लेम आणि घेट्टोतही असतो.

17-18

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

VOLUME - VI ISSUE -I SEPTEMBER-FEBRUARY - 2017-18 AURANGABAD

IMPACT FACTOR
2016
4.08
Impact Factor (www.sjifactor.com)

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),

M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
१४	दहशतवाद : एक मानवनिर्मित आपत्ती (भारतातील जम्मु-काश्मीर राज्याचे विशेष अध्ययन) प्रा.डॉ. राजू भागाजी वनारसे	५१-५६
१५	प्रभाकर दुपारे यांच्या पथनाट्यातून व्यक्त होणारे समाजवास्तव प्रा. संध्या वि. कांबळे	५७-६२
१६	वस्तु व सेवा कर : जीएसटी प्रणाली डॉ. विलास अशोकराव काळे डॉ. देशमुख राहुल कल्याणराव	६३-६६
१७	मानवी हक्क संरक्षण आणि अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोग प्रा. सर्जेराव राजाराम कहाळे	६७-६९
१८	लेखक, समाज व साहित्य यांचा सहसंबंध कैलास सुदामराव वानखडे	७०-७२
१	सामाजिक आरक्षण और भारतीय संविधान श्रीमती श्रध्दा सुभाषचंद्र गंगेले (तिवारी) परिमल सुरेश कचरे	१-४
२	विज्ञापनों की समाज में उपयोगिता Ujjwal S. Kadode	५-८
३	स्त्रीयो पर बढता अत्याचार और इसके उपाय डॉ. एम. डी. इंगोले	९-१०
४	देविय वाद्य पखावज का कत्थक नृत्य में योगदान अमित गंगानी	११-१२

'आयडिल' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहील.

हे नियतकालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपूरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

18 लेखक, समाज व साहित्य यांचा सहसंबंध

कैलास सुदामराव वानखडे

साहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

लेखक हा समाजाचाच एक घटक आहे. तो समाजातील अनुभव संचित करतो. त्या अनुभवाव्दारेच साहित्याची निर्मिती करतो. याचा अर्थ समाजजीवनातील प्रथा-परंपरा, निती-नियम, आचार-विचार, सामाजिक-धार्मिक, आर्थिक, राजकीय संबंध अशा अनेक धाग्यादोऱ्यांनी प्रत्येक माणूस गटागटाने जोडलेला आहे. या संपूर्ण सहजीवनात येणाऱ्या अनुभवाला तो व्यक्त करतो. त्यातून साहित्य निर्माण होते. समाजामध्ये जे-जे घडते त्याचे संचित लेखकाच्या अनुभव साठ्यात होते. ते सर्व साहित्यातून व्यक्त होते. याच आशयाने साहित्याला समाजाचा आरसा मानले जाते. असे असले तरी जे साहित्यात येते ती भावना समाजाची असते का? लेखकाला जे दिसेल तेच तो लिहितो. याचा अर्थ साहित्यातून लेखकाचा दृष्टिकोण अभिव्यक्त होतो. लेखक जेव्हा समाजाविषयी लिहितो. समाजात घडणाऱ्या घटनांविषयी लिहितो तेंव्हा तो त्या समाजाकडे किंवा घटनेकडे 'त्याच्या' चष्म्यातून पाहत असतो. तेव्हा तो एक व्यक्ति असतो. त्यामुळे घडणाऱ्या घटनेच्या सर्वच बाबू त्याच्या अनुभवात येतीलच याची खात्री नसते. असे असले तरी समाजाची किंवा त्या घटनेची ती एक बाजू आहे. असे मानून साहित्य आणि समाज यांचा सहसंबंध काय हे समजून घेणे महत्वाचे ठरते.

डॉ. सदा कऱ्हाडे आपल्या 'साहित्य विश्लेष' या ग्रंथात असे लिहितात - ''कोणत्याही अनुभवाचे स्वरूप लाक्षणिक अर्थाने दुहेरी असते. कोणताही अनुभव हा व्यक्तीचा असतो. उपासमारीपुढे एखाद्या असहाय्य माणसाला मृत्यु आला तर ती व्यक्ती घटना होते. तशीच ती सामाजिक घटनाही असते. एखाद्या असहाय्य विधवेर बलात्कार झाला तर ती जशी व्यक्ती घटना होते त्याच बरोबर ती समाजघटनाही होते'' या अर्थाने व्यक्तिजीवन हे समाज जीवनाच्या वर्तुळातलेच एक अंतर्वर्तुळ असते.

व्यक्तिचे सगळे अनुभव हे शेवटी त्याच्या व तो ज्या समाजाचा घटक आहे त्या समाजाच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक सम्पन्नतेशी किंवा असम्पन्नतेशी निगडीत असतात. कोणत्याही समाजगटाची भौतिक किंवा आध्यत्मिक सम्पन्नता ही अखिल मानवी समाजाच्या संपन्नतेशी किंवा असम्पन्नतेशी निगडीत असते. यामुळेच कोणत्याही मानवी सामाजिक जीवनाचा विचार करताना व्यक्ति, समाज आणि अखिल मानव यांचा संबंध एकमेकांशी गुळलेलाच असतो.

आजचे बहुतांशी साहित्य व्यक्तिवादाकडेच झुकलेले दिसते. साहित्याचा समष्टिशी असलेला संबंध दुरावलेला दिसतो. काहींचे असेही मत आहे की - साहित्य ही एक कला आहे. कलेची स्वत:ची अशी एक व्यवस्था असते. कलाबाह्य व्यवस्थेशी साहित्याचा संबंध नसतो. असे मानने म्हणजे अलिप्तता स्विकारणे होय. साहित्य ही जरी एका व्यक्तीची (लेखकाची) निर्मिती असली तरी त्याची पोषणतत्वे, घटना, भावना, जाणिवा हे सर्व समाजातून प्राप्त झालेल्या असतात. त्यामुळे या सगळ्यांचा सहसंबंध तर अतुटच आहे.

डॉ. रविंद्र ठाकूर यांनी 'प्रवाह आणि प्रतिक्रिया' या आपल्या ग्रंथा विषयी भूमिका लिहिताना असे म्हटले की, 'कविता हा आत्मनिष्ठ प्रकार मानला गेला असला तरी कवीची ही आत्मनिष्ठा सामाजिकतेपासून फटकून राहू शकत नाही. कवी त्याच्या भोवतालच्या समाजवास्तवाच्या

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संम्मेलन १७

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

रजि.नं. ३९०/१४ एफ १७७९८

संपादक – डॉ.राजीव बोरकर

DARJ ISSN 0975-590X "DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

अनुक्रमणिका

क्र.	अ.क्र	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1	41.	राष्ट्रसंताचे शिक्षण विषयक विचार	श्री. दत्तात्रय जोशी	102
5	42.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे खंजेरी भजनाद्वारे सांगितीक योगदान	श्री. प्रशांत झि. बागडे	105
8	43.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारण विषयक विचार	डॉ. किशोर एन. देशमुख	107
11	44.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टिकोण	श्रीमती कल्पना जैन	109
13	45.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे राजकीय विचार व कार्य	डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	112
15	46.	राष्ट्रनिर्माणकरिता शिक्षण व जीवन यांचा ग्रामगीतेतील अनुबंध	श्री. कैलास सुदामराव वानखडे	115
17	47.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाज सुधारणाविषयक विचार	डॉ. शरद जानराव वाघोळे	118
20	48.	राष्ट्रसंत के शिक्षा के सम्बन्ध में विचार	श्रीमती छाया गु. जाधव	121
22	49.	राष्ट्रसंत का सांगितीक दृष्टीकोण	श्रीमती अनिता शर्मा	123
24	50.	तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष नारायणराव बावगे	125
26	51.	राष्ट्रसंताचे आर्थिक, राजकीय व सामाजिक विचार	श्री.तुकाराम विठ्ठलराव कांबळे	127
28	52.	Life Education is Gramgeeta	T.K. Kanthale	131
30	53.	Rashtrasant Tukdoji Maharaj and his Musical Contribution	Dr. Shweta D. Vegad	133
32	54.	Indianess in the Work of Arvind and Tukdoji Maharaj	Rupesh S. Wankhade	136
38	55.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे संगीताच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन	श्री. सुशील अण्णाजी वावरकर	140
41	56.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार व कार्य	कु. रश्मी दहापुते	142
43	57.	लोकशिक्षक संत तुकडोजी महाराज	श्री. नंदकुमार गणेशराव भाकरे	146
45	58.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक माध्यमातुन राष्ट्रीय व सामाजिक प्रबोधन	श्रीमती प्रिती श्री. इंगळे	149
48	59.	तुकडोजी महाराजांनी संगीताच्या माध्यमाने केलेले समाज प्रबोधन व जनजागृती	श्री. एस. के. खंडारे	153
5	60.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – एक बहुआयामी व्यक्तित्व	श्री. सुधाकर बंडूजी मनवर	155
5	61.	राष्ट्रसंताचे स्त्रीविषयक विचार	हरिचंद ना. नरेटी	157
56			कु. भावना रोडे	
5	62.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामगीतेतील सामाजिक विचार	श्री. आर. आर. पाटील	160
61	63.	राष्ट्रसंतांचा सांगितीक दृष्टिकोण	श्री. हर्षवर्धन मानकर	162
6	64.	राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक योगदान	श्री. अमोल वासुदेवराव गावंडे	163
6	65.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे अनमोल विचारधन	श्री. उमेश आर. घुमाळे	166
7	[illegible]	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या शैक्षणिक विचारातील द्रष्टेपण	अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ	168
7	67.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे मानव अधिकाराबाबत विचार	श्री. संतोष मिसाळ	171
7	68.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	श्रीमती विद्या प्र. गावंडे	174
7	69.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार	श्री. दलित सुभाषराव कांबळे	176
8	70.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या विचारांचे अध्ययन	श्री. सिध्दार्थ पाटील	178
8	71.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का हिन्दी काव्य में योगदान	श्रीमती. वैशाली काशिनाथ सोनोने	181
	72.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक व ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार एक दृष्टी	श्री. शेषराव साखाराम तायडे	184
8	73.	पं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के "ग्रामगीता" में ग्रामविकास संकल्पना	डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय	187
8	74.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शेतकऱ्यांविषयी विचार	श्री. विष्णु ब. पवार	190
8	75.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : ग्रंथ साहित्य	श्री. इंद्रसिंग पांडूरंग पवार	191
9	76.	ग्रामगीतेतील गोवंश सुधार – ग्रामोन्नतीचा आधार	सतपाल विजयराव सोवळे	193
9	77.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – एक श्रेष्ठ समाजसुधारक	श्री. प्रसन्न बगडे	196
9	78.	ग्रामिण विकासात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सामाजिक विचारांचे योगदान	श्री. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	197
9	79.	शानदार हो मेरा भारत	डॉ. हरिदास देविदास आखरे	201
10	80.	राष्ट्रसत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक, शैक्षणिक व साहित्य विचार : एक आकलन	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	203

"राष्ट्रसंताचे स्त्रीविषयक विचार"

कु. भावना रोडे, एम.ए.मराठी,
द्वितीय वर्ष. मो. 9764042455

हरिचंद्र नां. नरेटी
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला.मो. 9405880639

'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे राष्ट्रधर्माचे चालते–बोलते मूर्त स्वरूप! 'राष्ट्रसंत' हे नाव यथार्थ असणारे असे महान विभुतीमत्त्व! भारतीय संतपरंपरेचा परिपाकच या राष्ट्रसंतांच्या व्यक्तीमत्वात झाला आहे. साधुत्वशक्तीला साहित्यशक्तीची जोड मिळाली आणि महासंताचा महाकवी बनला आणि महाकवीही देवादिकांचे चरित्र वर्णन करणारा नव्हे, तर सामान्य माणसाला देवत्वाकडे नेणारा! स्वर्गसृष्टीचे वैभवशाली वर्णन करणारा नव्हे, तर याच भूलोकावर स्वर्गाचे साम्राज्य आणू इच्छिणारा! सामान्यांना महान बनविण्यामध्ये कवित्वाची कृतार्थता मानणारा असा हा महाकवी! राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अवतारकार्याचे हेच महत्त्व आहे.

तुकडोजी महाराजांनी ग्रामीण जनतेची सेवा हाच एक ध्यास धरला होता. ते जनसेवेत राबत होते. आधी लोकांत सद्भावना जागृत करण्याचे काम भजनाद्वारा त्यांनी आरंभिले. ह्याच्या भजनांनी गावोगावी चालवणारे तमाशे आणि गचाळ गाणी बंद पडली. त्यांच्या अंतरातील तळमळ त्यांच्या दर एक उद्गारात आणि हालचालीत दिसून पडल्याशिवाय राहत नाही.

कुण्या पंडित–पुराणिकांनी आजपर्यंत कधी सांगितलं नाही की, 'तु असा असा प्रयत्न कर म्हणजे तुला या गर्तेतून वर येता येईल' आपलं घर–गांव स्वर्गासारखं करता येईल त्याची कुठे दादच नाही; जो तो त्याला वाहुन घेऊन आपलाच मतलब करीत आला. कबीरासारख्या, तुकारामासारख्या, गांधी सारख्या, तुकडोजीसारख्या संतांनी मात्र त्यांच्यासाठी जिवापाड खटपट केली.

आपल्या देशातील झोपलेल्यांना अज्ञानातुन जागी करून तिथल्या माणसांच्या मनाचे आरसे स्वच्छ पुसले जावेत; त्यात विविध सुधारणांची आणि नव्या स्वप्नांची प्रतिबिंब पडावीत; त्यांच्या अंतकरणावर दाटलेले शेवाळे दुर होऊन आतले नितळ पाणी दिसावे व ते प्रत्येकाच्या उपयोगी पडावे; सांस्कृतिक वारसाच्यादृष्टीने भाग्यशाली असलेला हा देश शिक्षण, आरोग्य, धनधान्य इ. बाबतीत तितकाच वैभवशाली व्हावा म्हणुन संत तुकडोजी महाराज तळमळत होते.

कोणताही देश किंवा राष्ट्र स्त्रीजातीला मागे ठेऊन प्रगतीपथावर पदार्पण करू शकत नाही. हे सांगतांना, मिळो बहुमान नरतांना / जसा देशात पुरुषांना।। असे म्हणतात. त्यांच्या मते स्त्री आणि पुरुष हे परस्परांच्या सहकार्याने परस्परांचा जीवनपथ सुकर करणारे समाजजीवनाचे परस्परावलंबी घटक आहेत.

राष्ट्रसंतांचे स्त्रीविषयक विचार

समाजातील स्त्रीयांच्या अधिकाराबाबत अनेक भारतीय प्रबोधनकारांनी आपल्या साहित्यातून वाचा फोडल्याचे दिसून येते. त्यांच्यापैकी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज एक होत. राष्ट्रसंतांनी स्त्रीयांच्या मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी अनेक स्तरावर कार्य केलीत. खंजीरीच्या तालावर गावोगावी जावून कार्य केले. स्त्रियांना मातेसमान वागवा ही शिकवण आपल्या अनेक भजनांमधून दिली.

भारतीय राज्यघटनेची मानवाधिकाराच्या दृष्टीकोनातुन स्त्रियांसाठी अनेक तरतूदी केल्यात, परंतू त्यावेळेच्या खेडोपाडयातील दलित, आदिवासी, इतर कुटुंबातील स्त्रियांच्या वेदनांची हाक राष्ट्रसंतांनी कधीचीच एकूण समाजाच्या तळागाळातून 'गुरुदेव सेवा मंडळ' स्थापन करून त्यांच्या माध्यमातुन चालणाऱ्या समाज प्रबोधनातून स्त्रीयांच्या समस्यांना, अधिकारांना वाचा फोडल्याचे दिसते.

ग्रामजीवनाचा पाया रचतांना स्त्री मुक्तीची संकल्पनाही ते मांडतात. संसार रथाचे दोन चाके म्हणजे स्त्री–पुरुष. योग, तपस्वी, महान विचारवंत म्हणतात – ज्या देशात स्त्रीचा आदर करुन तिला खऱ्या अर्थाने जगण्याचा अधिकार देतो तो देश सूखी मानला जातो. त्या देशाचे भविष्यही स्त्रीला दिलेल्या स्वातंत्र्यावरून दिसते. तुकडोजींनी हेच आपल्या ओव्यातुन मांडले. 'सर्व सोयी पुरुषांकरिता। स्त्रीयांसाठी सर्व व्यथा' असे सिद्धांत मांडणाऱ्याचा त्यांनी निषेध केला.

माझे म्हणजे श्रोतयांचे। जे जे सुख असेल पुरुषाचे।
महिलांसीही असावे अभिलपणे ते। स्वातंत्र्यसुख
साधना(107)

प्रत्येक स्त्रिला पुरुषांइतकी तसेच योग्यतेनुसार अधिक प्रतिष्ठा द्यावी. उच्च शिक्षणाची संधी, विवाह निर्णयाचे स्वातंत्र्य, पुरुष प्रतिकारार्थ संघटन, पायावर उभे राहुन स्वयंपुर्ण निर्णयाचा अधिकार इ. द्यावे तसेच महिलोन्नती साधण्यासाठी बालविवाह, विजोड विवाहास विरोध, विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार, हक्क, स्त्रियांना आत्मसन्मानपुर्वक वागणुक द्यावी, ही भुमिका स्त्रीच्या मानवाधिकाराचे रक्षण करणारी आहे.

राष्ट्रसंतांनी स्त्रीचा व्यक्ती म्हणून विचार केल्याने त्यांच्या रचनेवरून दिसून येते. त्यांच्या मते वीर स्त्रीया जरी फार जन्मल्या नसतील तरी वीरपुरुषाला जन्म देणाऱ्या स्त्रियाच आहेत. वीरपुरुषांना प्रोत्साहन देणाऱ्या व त्यांच्या पश्चात त्यांची जबाबदारी सांभाळणाऱ्या स्त्रियाच आहेत. त्यामुळे स्त्रीचा दुय्यम दर्जा राष्ट्रसंतांना अमान्य आहे. महिलोन्नती या

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2[illegible]-4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

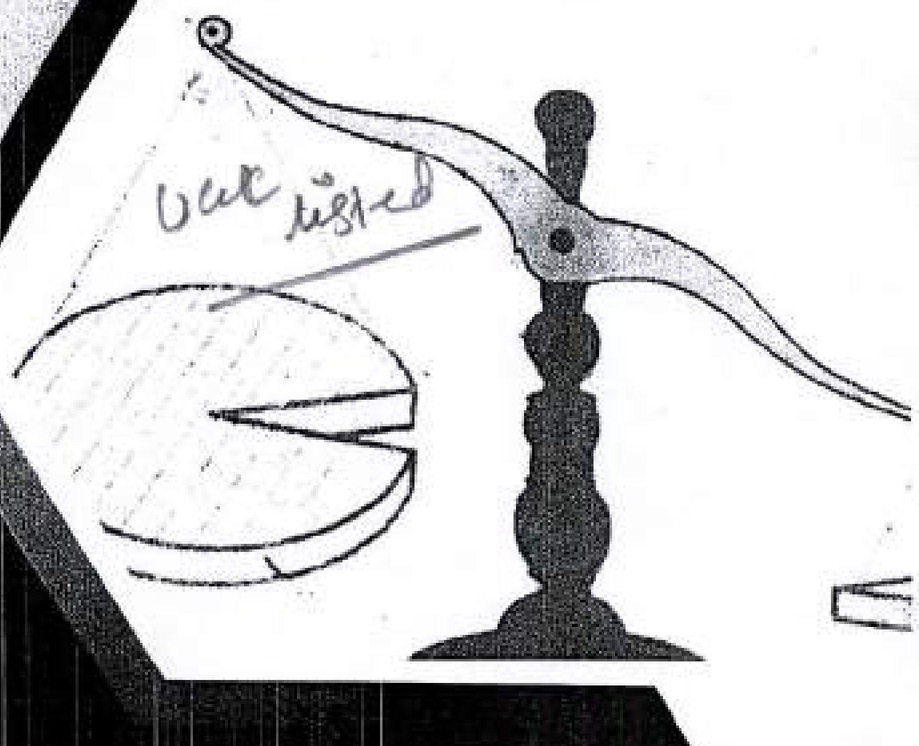

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

143	स्वतंत्र विदर्भ राज्य चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा *प्रा. संतोष गो. कुळकर्णी*	515-517
144	मराठीच्या बोली : एक प्रादेशिक समन्वय *डॉ. हरिदास देवीदास आखरे*	518-519
145	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा सामाजिक असमतोल *प्रा. दिलीप दामू कुमरे*	520-521
146	महाराष्ट्रातील लोकसंगीताचा प्रादेशिक विकास *प्रा. नाना व्ही. भडके*	522-524
147	ग्रामीण अर्थव्यवस्था, व तिच्या भारतातील भूमिका *प्रा. पुरुषोत्तम थाडे*	525-526
148	लहान घटक राज्यांच्या संदर्भात भाषेतील क्षेत्रीय असमानता *प्रा. हरिचंद्र नागसू नरेटी*	527-528
149	क्षेत्रीय विषमतेमुळे होणाऱ्या विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांचे अध्ययन *प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ*	529-534
150	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. प्रदिप वि. तायडे*	535-536
151	स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचा अस्तित्व बोध *प्रा. डॉ. बी. एस. वाहिरे*	537-539
152	वैदर्भिय अर्थकारण —एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलिमा दिगांबर कापसे*	540-541
153	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. वसंत नानाराव पताणे*	542-545
154	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोण *डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड*	546-548
155	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचा आढावा *प्रा. डॉ. धर्मवर्धन ह. पुंडकर & प्रा. दिलीप ह. सूर्यवंशी*	549-550
156	वैदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	551-554
157	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लहान राज्यविषयक भूमिका *प्रा. डॉ. ममता इंगोले महल्ले*	555-559
158	डॉ. आंबेडकरांचे केंद्र व छोटया राज्याचे सार्वजनिक आय—व्यय संबंधी विचार *प्रा. डॉ. ममता आर. साहू*	560-561
159	महाराष्ट्र राज्यातील प्रादेशिक असमतोलाचे अध्ययन *प्रा. डॉ. संतोष उ. थापने*	562-563
160	विदर्भ राज्याची मागणीची कारणमीमांसा *प्रा. डॉ. सुरेश पंडीत*	564-565
161	रियाजाचे महत्व *प्रा. डॉ. पी. आर. सुपळकर*	566-567
162	औद्योगिक क्षेत्रातील असंघटीत कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन *प्रा. योगेश कराळे*	568-569
163	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल निर्माण होण्याची कारणे *प्रा. प्रतिभा येवले (म्हातारमारे) & प्रा. शितल तायडे (ठाकरे)*	570-571

148.

लहान घटक राज्यांच्या संदर्भात भाषेतील क्षेत्रीय असमानता

हरिचंद नांगसू नेरेटी
सहायक प्राध्यापक, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :–गेल्या अनेक काळापासून भारताता भाषा, प्रांतीय प्रश्न, विभागीय असमानता, सांस्कृतिक भेदभाव इत्यादी प्रश्न जटिल झालेले आहेत. तेलंगणा, विदर्भ, गोंडवाण व इतर ठिकाणी लहान राज्यांची मागणी व भाषेवर आधारीत प्रश्नांमुळे लक्षात येत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भाषावार प्रांतरचनेला विरोध केला होता, विभागीय जागरुकता निर्माण होऊन राष्ट्राच्या सुरक्षेला धोका निर्माण होऊ शकतो. हे विचार बाबासाहेबांनी राष्ट्रहिताच्या दृष्टिकोनाचा विचार करुन मांडले होते. स्वातंत्र्यानंतरही बाबासाहेबांनी या विषयाबाबत चिंतन, मनन करुन भाषावार प्रांतरचनेबाबात आपले मत मांडले होते.

भाषा आणि वाङ्मय हे समाज–जीवनाचे वैभव आहे. यादृष्टीने त्या त्या समाजातील सांस्कृतिक जडणघडणीचा परिचय आपल्याला होतो. कोणत्याही बोलीतील वाङ्मयाचा आढावा घेताना या लोकवाङ्मयाचा समावेश त्या बोलीतील वाङ्मयातच करावा लागतो. त्यामुळे तेथील लोकांचे जीवन जाणीवा आणि संस्कृती उजेडात येत असते. बोलण्यामध्ये जास्तीत जास्त साम्य आढळणाऱ्या व्यक्तींचा एखादा गट विशिष्ट नामाभिधानाने ओळखता येण्याएवढा जाणवू लागल्यास या गटाच्या स्वाभाविक बोलण्याच्या गोळाबेरजेस 'बोली' अशी संज्ञा लावता येते. बोली हे दैनंदिन व्यवहाराचे स्वाभाविक साधन आहे. तिच्यात एक प्रकारचा जिवंतपणा असतो. बोलीच्या निर्मितीत ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक ही कारणे असतात. व्यवसायापरत्वे माणसांच्या बोलण्यात वेगळेपणा दिसून येते. शिवाय सीमावर्ती प्रदेशात बोलीभाषेत असमानता दिसून यते हे त्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांकडून कळून येते.

मराठी आणि तिच्या बोलीभाषेच्या अनुषंगाने विचार केला तर वऱ्हाडी, नागपुरी, हळबी, डांगी, अहिराणी आणि कोकणी या बोलींचा परिचय होतो. वऱ्हाडी मराठी ही एकीकडून अशत: प्राचीन व आद्य मराठी तर दुसरीकडून आधुनिक मराठीपासून दूर असलेली अशी महाराष्ट्रातील प्रमुख बोली आहे. विदर्भातील कोणीही वऱ्हाडी माणूस बोलू लागला की, हिंदीचा काही ना काही प्रभाव जाणवल्या वाचून राहत नाही. वऱ्हाडीच्या शब्द संग्रहात हिंदी शब्दांचा भरणा विशेष दिसतो. सीमावर्ती क्षेत्रात अशारीतीने बोलण्यात असमानता दिसून येते.

भाषेतील क्षेत्रीय असमानता आणि लहान घटक राज्य :–

बाबासाहेबांच्या लेखनात निबंध वक्तृत्व, अग्रलेख, प्रवचन, प्रवास वर्णन स्फुटलेख असे विविध वाङ्मयप्रकार अंतर्भूत आहेत. शिवाय भाषावर प्रांतरचनेच्या प्रश्नावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दोन पुस्तके प्रकाशित आहेत. भाषावार प्रांतरचना या विषयावर 'जनता' मध्ये बाबासाहेबांनी लेख लिहिलेले आहेत. १९४८ आणि १९५५ मध्ये लिहिलेल्या पुस्तकात काही विधानांबाबत विसंगती जाणवते, परंतु याच पुस्तिकेत 'जबाबदार व्यक्तीला चुकीची दुरुस्ती करता आली पाहिजे. पुनर्विचार करण्याचे आणि तदनुसार मतांतर करण्याचे धाडसही त्याच्या अंगी असावे लागते, असे स्पष्टीकरण बाबासाहेबांनी दिले आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या आणि अखंडतेचा विचार करताना या सुचना केल्या आहेत. उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यात सांस्कृतिक आणि भाषिक दरी मोठी होती आणि दक्षिणेकडील राज्यांना उत्तरेकडील राज्यांच्या राजकीय आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाची सतत भीती वाटत होती. उत्तरेकडील उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार आणि राजस्थान यांसारख्या विस्तीर्ण भूप्रदेश आणि मोठी लोकसंख्या असलेल्या राज्यांची भाषा एक तर हिंदी होती किंवा हिंदीला जवळ असलेली अन्य भाषा होती. याउलट दक्षिण भारतातील प्रमुख राज्ये म्हणजे कर्नाटक, केरळ, आंध्रप्रदेश आणि तामिळनाडू ही आकाराने लहान आणि संख्येने कमी होती. त्यामुळे दक्षिण भारताच्या मनातील भीती अगदी निराधार नव्हती. त्यामुळे बाबासाहेबांनी राज्यघटनेत संघराज्य Federation असा शब्द न वापरता Union of the states असा शब्द वापरला आहे. हे सर्व देशाच्या हितासाठी बाबासाहेबांनी एकप्रकारे भाषिक संतुलन साधण्याचे कार्य केले.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2018

SPECIAL ISSUE - 50

Literature : New Trends & Tendencies

साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह

साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह

अतिथी संपादक :
डॉ. आर. एच. गुप्ता
प्राचार्य,
संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला, जि. नाशिक.

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Bhalal
Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

17+18

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143 March 2018
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

20	इक्कीसवीं सदी की कविता में नारी जन्म की मांग	डॉ. कल्पना पाटील	536
21	समकालीन संदर्भ में दलित विमर्श	डॉ. सीमा तुकाराम जाधव	540
22	'तीसरी ताली' उपन्यास में किन्नर विमर्श	डॉ.अमृत खाडपे	543
23	स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में समकालीन हिंदी साहित्य	डा. आभा खेडेकर	549
24	हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन	डा. सुरेशकुमार केसवानी	553
25	शैलेश मटियानी के उपन्यासों में व्यक्त चिंतन	डॉ. संजय विक्रम डोडरे	558
26	ओमप्रकाश वाल्मीकि के काव्य में दलित चिंतन	रोशनी पवार	562
27	प्रभा खेतान के काव्य में नारी	रविंद्र रामदास खरे	568
28	महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में नारी विमर्श	अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी	573
29	गीतांजलि श्री के कहानियों में नारी विमर्श (अनुगूंज और वैराग्य कहानी-संग्रह के संदर्भ में)	तायडे राजाराम बाबुराव	578
30	समकालीन हिंदी साहित्य: में ग्रामऔर महानगरीय विमर्श:ग्राम और महानगर विमर्श तथा हिंदी साहित्य: समकालीन संदर्भ में	अंकुश कडूबा राउत	584
31	परंपरागत मान्यताओं से पोषित हिंदी साहित्य का समाजशास्त्रीय चिंतन : एक वैचारिक मीमांसा	विजय एकनाथ सोनजे	592
32	दलित अस्मिता के लिए संघर्षरत : 'चीमा' नाटक का नायक	किरण आत्माराम चव्हाण	599
33	उषा प्रियंवदा के विदेशी परिवेशगत हिंदी उपन्यासो मै नारी	शेख ईस्माइल शेख हुसेन	605
34	मधुचंद्र भुसारे लिखित "तांडा" काव्यसंग्रह में आदिवासी विमर्श	दिलीप पंडित पाटील	612
35	निर्मला पुतुल की कविताएँ और आदिवासी नारी विमर्श	डॉ. गिरीष एस. कोळी	616
36	विवेकी राय की कहानियों में ग्रामीण जीवन का यथार्थांकन	डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण	619
37	मंजुल भगत की कहानियों में व्यक्त पति के विविध रूप	डॉ. मनोज नामदेव पाटील	624
38	'नरक मसीहा' उपन्यास में महानगरीय जीवन का यथार्थ बोध	डॉ प्रमोद एम चौधरी	629

INDEX

Bhalate
Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन

डा. सुरेशकुमार केसवानी
विभागाध्यक्ष हिंदी
सीताबाई कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावनाः-

आदिवासी लोक आज विज्ञान के युग में भी अधिकांशतया प्रकृती पर ही आश्रित है। हजारों वर्षो से उनकी सम्पत्ति के मुख्य स्रोत जंगल, पहाड, घाटियां एवं नदियां ही रही है। जंगलों तथा पहाडों से खाद्य संग्रह करना नदियों तथा तालाबों से मछली पकडना तथा कहीं-कहीं घाटियों व अन्यत्र पहाडी ढालों. पर कृषि करना ही उनकी आजीविका के प्रमुख साधन रहे है। स्वभावतः ये लोग संतोषी अधिक होते है इसलिए इनमें ''भविष्य के लिए संग्रह करने की प्रवृत्ती नहीं होती है। यदि वे कुछ एकत्रित भी करते है तो उसे लम्बे अर्से तक सुरक्षित रखना नहीं. जानते.... परम्परिक दायित्वों तथा सामूहिकता की भावना से बंधे होते है, इसलिए वे एक दूसरे से मुनाफा लेने की बात नहीं सोचते है।... इस समाज में उत्पादन विक्री के लिए नहीं किया जाता है। इनके यहां आदिम काल से वस्तु विनिमय होता आया है। मुद्रा के बिना लेन देन छोटे स्तर पर ही सम्भव होता पाता है। ''भविष्य के प्रति आश्वस्त होना तथा संघर्षमय जीवन व्यतीत करना ही इनका एक लक्ष्य बन जाता है। अनके औजारो, निवास स्थानों व अन्य भौतिक सामग्री से यह स्पष्ट अनुमान लगाया जा सकता है कि उनकी वस्तुएं एवं आवश्यकताएं उनकी स्वयं की उपलब्धि के साधनों तक ही सीमित है। लाभ व संचय की भावना का अभाव इनकी मूल विशेषताएं रही हैं, पर धीरे-धीरे बाल जगत के संपर्क में आने से मूल भावना में बदलाव आ सकता है। आधुनिक समाज की अर्थव्यवस्था में सम्मिलित करने में जल्दबाजी ''जनजातियों के उनके साधनों, स्रोतो व जीवन यापन के प्रकारों में तुरंत परिवर्तन बिघटन का कारण बन सकता है। उन पर किसी चीज के जबरन थोपे जाने से उनकी अर्थव्यवस्था सुधरने के बजाय अधिक बिगड सकती है।

कृषि और आदिवासी समाज

आदिवासी समाज में अस्थायी कृषि का प्रचलन मानव के उद्भव काल से ही जुडा हुआ है, जब वे कन्द मूल फल खाकर तथा जंगली जानवरों का शिकार करते थे तब से ही सरलता के साथ सम्पन्न करते। ''इस पध्दति में कुल्हाडी से घने जंगलों को काटकर गिरा दिया जाता है। जब पेड या टहनियां सूख जाती है तो उसमें आग लगा दी जाती है और कुछ समय बाद उस राख पर बीज बो दिया जाता है। दो-तीन साल तक फसल करते हैं। जमीन की उर्वरा भक्ति कम हो जाने के कारण जंगल के किसी दूसरे स्थान पर आग लगाते है। यह जंगल नीति के खिलाफ होने के कारण सरकारी तौर पर बंद कर दिया गया है।

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

17+18

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पवारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असमानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोमा & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भालर*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किसनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळ्या प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम रिठे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कादंबरी– 'फिरत्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर वि. धारणे*	513-514

B Halale

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES SJIF 2016 – 6.177 ISSN: 2349-4766 (P), 2278-8808 (E)

132.

हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन

प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी

विभागाध्यक्ष हिंदी, सीताबाई कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना:–

आदिवासी लोक आज विज्ञान के युग मेंभी अधिकांशतया प्रकृती पर ही आश्रित है। हजारों वर्षो से उनकी सम्पत्ती के मुख्य स्त्रोत जंगल, पहाड, घाटियां एवं नदियां ही रही है। जंगलों तथा पहाडों से खाद्य संग्रह करना नदियों तथा तालाबों से मछली पकडना तथा कही–कही घाटियों व अन्यत्र पहाडी ढालो. पर कृषि करना ही उनकी आजीविका के प्रमुख साधन रहे है। स्वभावता: ये लोग संतोषी अधिक होते है इसलिए इनमें ''भविष्य के लिए संग्रह करने की प्रवृत्ती नहीं होती है। यदि वे कुछ एकत्रित भी करते है तो उसे लम्बे अर्से तक सुरक्षित रखना नहीं. जानते.... परम्परिक दायित्वों तथा सामहिकता की ... संबंधे होते है, इसलिए वे एक दूसरे से मुनाफा लेने की बात नही. सोचते है।... इस समाज में उत्पादन बिक्री के लिए नही किया जाता है। इनके यहां आदिम काल से वस्तु विनिमय होता आया है। मुद्रा के बिना लेन देन छोटे स्तर पर ही सम्भव होता पाता है। ''भविष्य के प्रति आश्वस्त होना तथा संघर्ष मय जीवन व्यतीत करना ही इनका एक लक्ष्य बन जाता है। अनके औजारो, निवास स्थानों व अन्य भौतिक सामग्री से यह स्पष्ट अनुमान लगाया जा सकता है की उनकी वस्तुएं एवं आवश्यकताए उनकी स्वय की उपलब्धी के साधनो तक ही सिमित है। लाभ व संचय की भावना का अभाव इनकी मूल विशेषताए रही है पर धीरे–धीरे बाल जगत के संपर्क में आने से मूल भावना में बदलाव आ सकता है। लेकिन आधुनिक समाज की अर्थव्यवस्था में सम्मिलित करने मे जल्दबाजी ''जनजातियों के उनके साधनों, स्त्रोतो व जीवन यापन के प्रकारों मे तुरंत परिवर्तन विघटन का कारणबन सकता है। उन पर किसी चीज के जबरन थोपे जाने से उनकी अर्थव्यवस्था सुधरने के बजाय अधिक बिगड सकती है।

कृषि और आदिवासी समाज

आदिवासी समाज में अस्थायी कृषि का प्रचलन मानव के उद्भव काल से ही जुडा हुआ है, जब वे कन्द मूल फल खाकर तथा जंगली जानवरों का शिकार करते थे तब से ही सरलता के साथ सम्पन्न करते । ''इस पध्दती में कुल्हाडी से घने जंगलों को काटकर गिरा दिया जाता है। जब पेड या टहनियां सूख जाती है तो उसमें आग लगादी जाती है और कुछ समय बाद उस राख पर बीज बो दिया जाता है। दो–तीन साल तक फसल करते है जमीन की उर्वरा शक्ति कम हो जाने के कारण जंगल के किसी दुसरे स्थान पर आग लगाते है। यह जंगल निती के खिलाफ होने के कारण सरकारी तौर पर बंद कर दिया गया है। इस संबंध में समस्या वाले चेप्टर मे चर्चा हो चुकी है।

''सभ्य समाज के संपर्क में आने तथा अस्थायी खेती का कम उपजाउ होने से'' अधिकतर भारतीय जनजातियों ने देश के शेष कृषको के समान ही कृषि के प्रचलित तरीके अर्थात स्थायी हल कृषि को अपना लिया है। वे जनजातियो जिनका धार्मिक स्थानातरण पहले हुआ, वे पहले ही कृषि कार्य मे दक्ष हो गये। जिन जनजातियों मे ईसाई धर्म ग्रहण कर लिया है वे अन्य की तुलना मे कृषि में अधिक उन्नत है..... मिशनरियों ने न केवल ईसाई धर्म का संदेश का प्रचार किया है अपितु अपने अनुयायियों को आर्थिक अनुसरणों के आधुनिक साधनों के ग्रहण करने तथा सरकारी व अन्य विकासात्मक योजनाओं का लाभ उठाने के लिए भी तैयार कर दिया। फिर भी आधुनिक साधनों व उर्वरकों का समुचित उपभोग करना तथा '' अधिकाश मात्रा में जनजातियों के स्त्रोत अनार्थिक है, भूमि कम उपजाउ है तथा आधुनिक तकनीकों का अभी तक भीये बहुत कम उपयोग कर रहे है।

आदिवासी जंगल पर निर्भर होते है। पेट भरने के लिए फल–फूल और आय के लिए गोंद व सूखी लकडी बेचकर प्राप्त कर लेते है। इस सूरत में कुछ जनजातियों को कृषि कार्य का अनुभव नही होता है। नट मूलत: घुम्मकड होते है। गांव के बाहेर डेरे डालकर कुछ दिन रहकर अगले गांव में पडाव डालते रहते है। यायावरी जीवन जीते नट कृषि

Bhalak

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC Journal No. 41129

NAAC Sponsored

One Day National level Conference on

New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions

In Collaboration with IQAC Cluster, India.

Saturday, 29th September, 2018

Volume-V, September 2018 (Special Issue)

-: Editor In Chief :-

Dr. M. Raghib Deshmukh

www.scholarsimpact.com GIF 0.654 INFOBASE INDEX 2.4 Quality Factor 0.90

: Organised by :

The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade & recipient of CPE Status by UGC

(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

Bharat

Asso. Prof. & H.O.D.

Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,

A...

60.	The Emergence of ICTS As A Learning Technology Prof Dr Ganesh G. Gondane, Akola	298-302
61.	ICT Based Teaching-Learning In Higher Education Institutions Dr.Ku.Y.S.Patil & Dr.R.E.Khadsan, Shegaon	303-305
62.	Role of ICT Tools And E- Resources In ICT Based Teaching Learning Process Dr. Sanjay R .Bhoyar, Pusad	306-309
63.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation - Needs of The Day Dr. Rajendra A. Raut, Wardha	310-313
64.	NAAC: Quality Enhancement, Enriched, Introspect, Attitude And So On... Dr. Sandip Bhimrao Dongare, Yeoda Dist. Amravati	314-316
65.	A Study The Effectiveness of ICT In The Higher Education of Amravati Division Researchers Prof. Haridas M. Dhurve, Yavatmal	317-321
66.	E = F, An Equation In 21st Century E Stands For Education And F Stands For Future Dr. Prof. Ratna Chandak, Akola	322-327
67.	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित अध्ययन – अध्यापन आणि मूल्यांकन आजच्या काळाची गरज प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर, अकोला	328-331
68.	माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानावर आधारित अध्ययन अध्यापन आणि मुल्यांकन- आजची गरज डॉ. एल. एल. मायरी	332-335
69.	अध्ययन आणि अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञाना ची (ICT) भुमिका अमोल स. राऊत, यवतमाळ	336-338
70.	आयसीटी आधारित शिक्षण आणि मुल्यमापनाचे फायदे सुनिल रामभाऊ थोरात , येवदा	339-343
71.	नविन माहिती तंत्रज्ञानाव्दारे शैक्षणिक सुधारणा – एक आढावा प्रा.सिध्दार्थ कुंडलिक इंगोले, औरंगाबाद	344-347
72.	माहिती तंत्रज्ञानआधारित भाषा अध्यापन काळाची गरज डॉ. स्वाती दि. दामोदरे, अकोला	348-353
73.	नई संचार सूचना प्रौद्योगिकी के परिप्रेक्ष्य में हिंदी का विकास डा.सुरेशकुमार केसवानी, अकोला	354-358

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,

(73)

नई संचार सूचना प्रौद्योगिकी के परिप्रेक्ष्य में हिंदी का विकास

डा.सुरेशकुमार केसवानी
हिंदी विभागाध्यक्ष
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

Abstract

यह तथ्य हम सब जानते हैं कि संचार–प्रक्रिया में 'माध्यम' की भूमिका महत्वपूर्ण है। हम देश–विदेश की जानकारी पाने के लिए कई तरह के संचार–यंत्रों या उपकरणों का सहारा लेते हैं। जैसे–समाचार–पत्र, रेडियो, टेलीविजन आदि। ज्ञान का विस्तार भाषा से ही होता है। मनोरंजन, मीडिया, विज्ञान और तकनीक के क्षेत्र में निरंतर बढ़ते ज्ञान ने अनुवाद की महत्ता को और भी बढ़ा दिया है। राजभाषा विभाग भी अब केंद्रीय हिंदी प्रशिक्षण संस्थान, केन्द्रीय अनुवाद ब्यूरो तथा क्षेत्रीय कार्यान्वयन कार्यालयों द्वारा केंद्र सरकार के कर्मचारियों को हिंदी भाषा तथा हिंदी अनुवाद प्रशिक्षण हेतु देश भर में प्रभावी रुप से कार्य कर रहा है। साथ ही इन शिक्षण कार्यक्रमों को रोचक और आधुनिक बनाने के लिए कंप्यूटर टेक्नोलॉजी का उपयोग करने के लिए यह विभाग सतत प्रयासरत है। पिछले कुछ वर्षों में राजभाषा विभाग नें सुपर कंप्यूटिंग के क्षेत्र में अग्रिम संस्था सी–डेक के सहयोग से, कंप्यूटर की सहायता से, स्वयं हिंदी भाषा शिक्षण, अंग्रेजी से हिंदी में अनुवाद तथा भाषा अनुप्रयोगों के अन्य टूल्स के विकास का कार्य किया। इन परियोजनाओं के तहत हिंदी भाषा प्रशिक्षण के लिए 'लीला हिंदी प्रबोधन' नाम के सॉफ्टवेयर का विमोचन किया गया। तत्पश्चात हिंदी भाषा शिक्षण, अंग्रेजी से हिंदी में अनुवाद तथा भाषा के विविध प्रयोगों के लिए एक के बाद एक जनोपयोगी सॉफ्टवेयर राष्ट्र को समर्पित किए गए। 'मंत्र' राजभाषा के मशीन अनुवाद का सॉफ्टवेयर है। ये सॉफ्टवेयर प्रशासनिक, वित्तीय, कृषि तथा लघु उद्योगों को उपलब्ध होंगे।

प्रस्तावना :

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात साहित्य और भाषा के क्षेत्र में विकास के नए नए आयाम स्थापित हुए । नई संचार क्रांति अब एक सच का चेहरा है। आधुनिक संचार क्रान्ति ने आज हमारी दुनिया बदल दी है। विकसित एवं अतिविकसित देशों में सूचना प्रौद्योगिकी के महाविस्फोट ने हिन्दी सहित समस्त भारतीय भाषाओं के सम्मुख अनेक चुनौतियां रखी हैं। यह सच है कि उदारीकरण, भूमंडलीकरण, निजीकरण एवं कंप्यूटरीकरण ने भारतीय समाजार्थिक परिवेश, संरचना एवं भाषाई व्यवहार को प्रभावित किया है। सच यह है कि परिवर्तन की इस प्रक्रिया के अनुरूप हिन्दी तथा अन्य भारतीय भाषाओं नें स्वयं को ढाला है। इससे भाषाओं के व्यवहार क्षेत्र की व्यापकता तथा भाषिक स्वरुप में सकारात्मक बदलाव आया है। जन–संचार माध्यमों जैसे अखबार, रेडियो, टेलीविजन, कंप्यूटर, टेलीफोन, फॅक्स, इंटरनेट आदि सभी का भाषा के साथ गहरा संबंध है। जन–संचार माध्यम एक समाजार्थिक क्रिया हैं तो विकास के मानक भी हैं। ये समाज और संस्थाओं को संगठित और संयोजित करते हैं। देखा जाए तो समाज का संगठन एक प्रकार का संचार ही है, जिसके जरिए अनुभवों का वर्णन, विनिमय, संशोधन और संरक्षण किया जाता है। उल्लेखनीय है कि संदेश का संचार एक सार्वभौमिक प्रक्रिया है। जन संचार वाचिक हो अथवा कायिक, लेकिन हर सूरत में वह भाषागत होता है, भले ही वह भाषा कोई भी हो। इलेक्टनिक मीडिया नें भूमंडलीकरण और भूमंडल में स्थानों के अंतर्ग्रथन को तेज, गहन और अनिवार्य कर दिया है। नई सूचना तकनीक व प्रौद्योगिकी के दौर में हिंदी विकास के नए आयाम स्थापित कर रही है।

हिन्दी और सूचना प्रौद्योगिकी :

Asso. Prof. & H.O.D.
Sitabai Arts, Comm. & Sci. College,
AKOLA

UGC

ISSN 0973-3914

RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL AND LIFE SCIENCES

HALF YEARLY, BILINGUAL (English/Hindi)

A REGISTERED REVIEWED/REFEREED RESEARCH JOURNAL
Indexed & Listed at: Ulrich's International Periodicals Directory©, ProQuest, U.S.A (Title Id: 715205)

Volume- XXII-II English Edition Year- 11 June-2017

JOURNAL APPROVED BY UGC
SL. NO. 1962 JOURNAL NO.40942
IMPACT FACTOR 3.112

Bharati

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

JOURNAL OF
Centre for Research Studies
Rewa-486001 (M.P.) India
Registered under M.P. Society Registration Act, 1973, Reg. No. 1802,Year-1997
www.researchjournal.in

Journal Approved by UGC Sl.No. 1962,
Journal No. 40942, Impact Factor 3.112
Research Journal of Social & Life Sciences,
Vol.-XXII, Year-11, Eng.-II, June, 2017

Education and Human Rights

* Bharati S. Patnaik
** Sunil P. Gaygol

Abstract- In India, many problems have come into exist during this era. Because of that everyday there are new challenges. As a result, welfare of a person, society and country is in danger. India is surrounded by terrorism, corruption, naxalism, sexual exploitation of women, drug addiction, degeneration of social values, child exploitation, foeticides etc. It is the need of the hour to reduce the intensity of these problems. Though it is true that problemless society can't be imagined. It is possible to bring the unstable behavior control. However not a single country is without these problems. To eradicate this, sanskars are imbibed, guidance is given and counceling is done. Whatever it may be, there are some people in the society, they avoid social ways and accept wrong ways to achieve their goal. Sometimes they change their goals. If the proportion of misbehaving persons increase, the intensity and problems of society would increase. It is necessary for new generation to have scientific knowledge of social problems. For understanding the nature, meaning, reasons, of these problem , it is necessary to chalk out certain programmes to solve them and bring out its practical utility. The role of higher education is very important in this regard. So, the education is key role to introduce the human rights education.

Keywords: Education, Teaching, Human Rights, Social Problems, Socialization, Personality Development.

Introduction: 'Right' is one of the most important factor of development of any society or individual.Human Rights have changed according to the passage of time and conditions but there are certain rights that are attributed to us naturally. They cannot be taken away by any individual, institution or state.These rights which an individual receives by birth and which are necessary for his living are defined as Human rights. While India is becoming the third super power in the world, we see that at every nooks and corner of the country human rights are being violated.Financial inequality, illiteracy, social inequality, meager expenses on education, commercialization of education, low percentage

---

* Assistant Professor, UG & PG Department of English, Sitabai Arts College, Akola. (M.H.)

** Assistant Professor, UG & PG Department of Sociology, Sitabai Arts College, Akola. (M.H.)

Bharati

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

UGC

ISSN 0973-3914

RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL AND LIFE SCIENCES

HALF YEARLY, BILINGUAL (English/Hindi)

A REGISTERED REVIEWED/REFEREED RESEARCH JOURNAL
Indexed & Listed at: Ulrich's International Periodicals Directory©, ProQuest, U.S.A (Title Id: 715205)

अंक-XXII-I हिन्दी संस्करण वर्ष 11 जून. 2017

JOURNAL APPROVED BY UGC
SL. NO. 1962, JOURNAL NO.40942
IMPACT FACTOR 3.112

Bharati

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

JOURNAL OF
Centre for Research Studies
Rewa-486001 (M.P.) India
Registered under M.P. Society Registration Act, 1973, Reg. No. 1802, Year-1997
www.researchjournal.in

Journal Approved by UGC Sl.No. 1962,
Journal No. 40942, Impact Factor 3.112
Research Journal of Social & Life Sciences,
Vol.-XXII, Year-11, Hindi-I, June, 2017.

भारतीय संविधान एवं जनजातीय विकास

• सुनिल प्रल्हाद गायगोळ

सारांश– भारत स्वतंत्र होने के पश्चात 26 जनवरी, 1950 से लोक कल्याणकारी राज्य अस्तित्व में आया। जिसका उद्देश भारत के सभी लोगों को समान रुप से मूलभूत अधिकार की प्राप्ति हो। साथ ही देश के सभी क्षेत्र में व्याप्त विषमता नष्ट हो। इसलिये संविधान में अलग-अलग अनुच्छेदो का प्रावधान किया गया साथ ही अनेक प्रकार की योजनाएँ और कल्याणकारी कार्यक्रम आयोजित किये गए। जिससे देश के दुर्बल घटक उदा. अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति, महिला, बच्चे तथा अल्पसंख्यांक आदि की सामाजिक और आर्थिक प्रस्थिति में सुधार हो सके। भारत देश में 427 प्रकार की जनजातीयाँ पाई जाती है और उन्हे अलग-अलग नाम से जाना जाता है वनवासी, आदिवासी, मूल निवासी, पीछड़े हुए हिन्दू, जनजाति, आदिम जाति और संविधान में उनका उल्लेख अनुसूचित जनजाति इस तरह किया जाता है आदिवासी व्यक्ति यह प्रमुखता से दुर्गिल क्षेत्र में, जंगल, पहाड़ियों में, रहते नजर आते है। इस जगह पे प्राथमिक सुविधाओं का भी अभाव नजर आता है इसलिए आज भी यह समुदाय अन्य समुदायों से सामाजिक और आर्थिक प्रस्थिति में पिछड़ा हुआ दिखाई पड़ता है इसलिए देश स्वतंत्र होने के पश्चात भारतीय संविधान में जनजातीय समुदाय के लिए विशेष प्रावधान किए ताकि वे भी अन्य समुदाय की तुलना में सर्वांगीण विकास कर सके।

मुख्य शब्द– जनजाति, संविधान, विकास, अनुच्छेद, सामाजिक समस्याएं, प्रावधान, सामाजिक दृष्टिकोण।

प्रस्तावना– भारतीय समाज व संस्कृति को जनजातियाँ निराली छवि प्रदान करती है। भारत में 427 जनजातीयाँ निवास करती है। सन 2011 की जनसंख्या के अनुसार इनकी कुल जनसंख्या 10,42,81,034 है, जो कुल जनसंख्या का 8.6 प्रतिशत है। आदिवासी क्षेत्रीय समूह के रुप में निवास करते है और उनकी संस्कृति का प्रमुख आधार परम्परा द्वारा स्वीकृति एवं परिष्कृत मूल्यों के प्रतिमान रहे है। लेकिन आज विकास के साथ-साथ उनके सामाजिक-आर्थिक प्रतिमान भी प्रभावित एवं परिवर्तित हो रहे है। जनजातियाँ केवल विकास की विभिन्न अवस्थाओ पर ही नही है, अपितु इनमें प्रजातीय, भाषीय, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा धार्मिक दृष्टि से भी अनेक अन्तर पाए जाते है। भारतीय जनजातीय समाज परिवर्तन के नाजुक दौर से गुजर रहा है। नए सामाजिक, आर्थिक,

---

• सहायक प्राध्यापक, स्नातक एवं स्नातकोत्तर, समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला (महाराष्ट्र)

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : 2319-4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

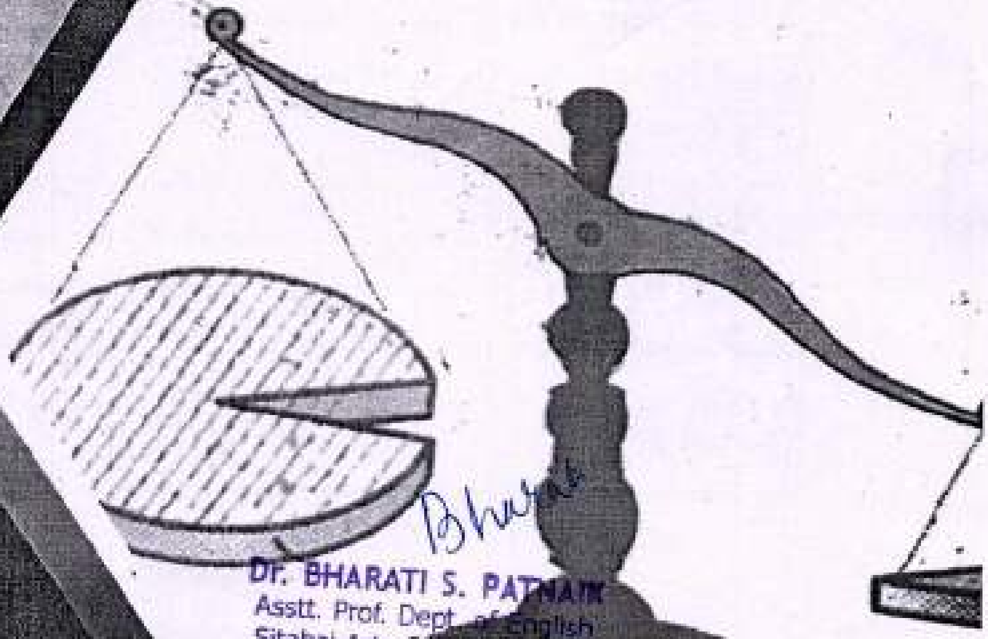

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept of English
Sitabai Arts College, AKOLA

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

81	नविन आर्थिक धोरणाचा प्रादेशिक विषमतेवरील परिणाम *डॉ. विष्णु एकनाथ गुगटकर*	305
82	**भारतील कृषी उत्पादन आणि उत्पादकतेतील असमानता** (Disparities of Agriculture Production and Productivity in India) *डॉ. गजानन भा. पाटील*	306-311
83	प्रादेशिक औद्योगिक असमतोल व आर्थिक विकास *महाजन जे.पी.*	312-314
84	लहान राज्य आणि पर्यटन विकास *प्रा. डॉ. विष्णु पांडुरंग कुटे*	315-316
85	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जॉन रॉल्स आणि म. गांधी यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना : भारताच्या विशेष संदर्भात *प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव*	317-318
86	विदर्भाचा सिंचन, औद्योगीक व शाश्वत विकास *प्रा. शशिकांत व्ही. अडसोड*	319-322
87	मनरेगाच्या अंमलबजावणीत पश्चिम विदर्भाच्या दारिद्य निर्मूलनावरील परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास *डॉ. आशिष सुधाकरराव निमकर*	323-328
88	प्रादेशि असमतोल आणि नवीन लहान राज्यांची मागणी *डॉ. बाळासाहेब जी. ओगटे*	329-333
89	समाजनिर्मितीत शिक्षणाची भूमिका *प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार*	334-337
90	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. गजानन डी. बनवरे*	338-340
91	पाणी वापर संस्था व सिंचन विकास *डॉ. गणेश भारतराव डवळे*	341-343
92	मंच प्रदर्शनाच्या दृष्टिने गुरुकुल शिक्षण पध्दती आणि महाविद्यालयीन शिक्षण पध्दती यातील असमतोल *डॉ. गीताली पांडे*	344-345
93	विदर्भातील सिंचन सुविधा– सद्यस्थिती व उपाय. *डॉ. पंकज मा तायडे*	346-350
94	विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांची सद्यस्तीती *डॉ. प्राजक्ता वि. पोहरे*	351-354
95	लहान राज्यासंदर्भात डॉ आंबेडकरांची भुमिका *प्रा. डॉ प्रविण भास्करराव हाडे*	355-356
96	मानव विकासातील प्रादेशिक विषमता *प्रोफेसर डॉ. के.के. पाटील & सतिश दिलीपराव तोडकर*	357-362
97	प्रादेशिक असमतोल आणि महाराष्ट्र : एक अध्ययन *दिलीप दासू कुमरे*	363-365
98	असंघटित क्षेत्रातील कचरा गोळा करणाऱ्या स्त्रियांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास *प्रो.माधवी खोत*	366-372
99	'समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून : विकास आणि प्रादेशिक विषमतेचा संबंध' *प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ*	373-376

Bharati

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN : 2249-4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

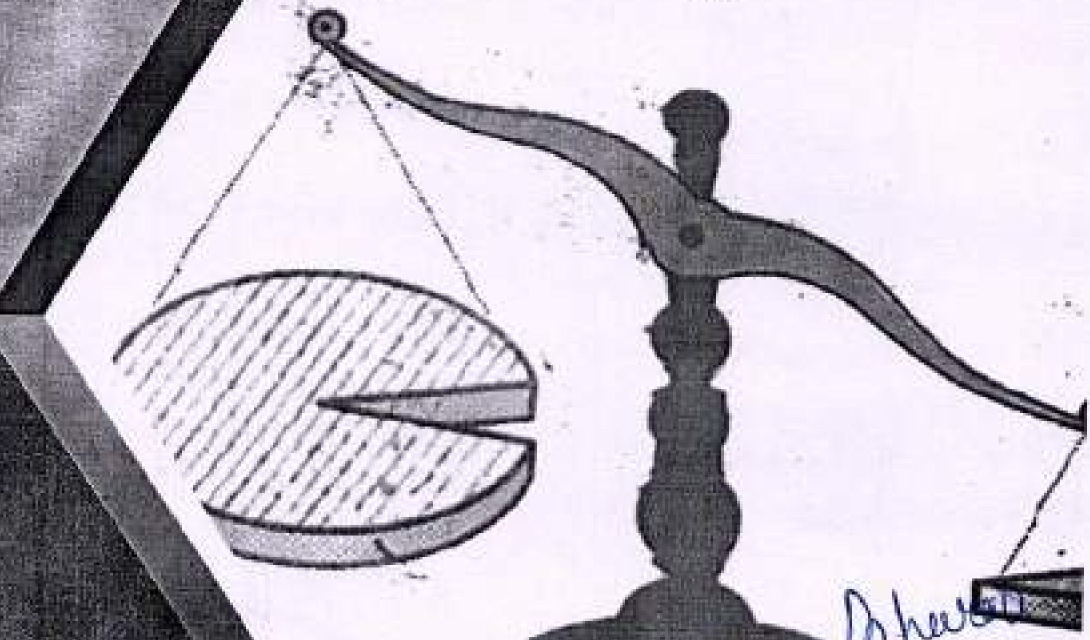

Dr. BHARATI S. PATNAIK
...f. Dept. of English
... College, AKOLA

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

143	स्वतंत्र विदर्भ राज्य चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा *प्रा. संतोष गो. कुळकर्णी*	515-517
144	मराठीच्या बोली : एक प्रादेशिक समन्वय *डॉ. हरिदास देवीदास आखरे*	518-519
145	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा सामाजिक असमतोल *प्रा. दिलीप दामू कुनरे*	520-521
146	महाराष्ट्रातील लोकसंगीताचा प्रादेशिक विकास *प्रा. नाना व्ही. भडके*	522-524
147	ग्रामीण अर्थव्यवस्था, व तिच्या भारतातील भूमिका *प्रा. पुरूषोत्तम बांडे*	525-526
148	लहान घटक राज्यांच्या संदर्भात भाषेतील क्षेत्रीय असमानता *प्रा. हरिचंद्र नागसू नरोटे*	527-528
149	क्षेत्रीय विषमतेमुळे होणाऱ्या विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांचे अध्ययन *प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ*	529-534
150	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. प्रदिप वि. ताकतोडे*	535-536
151	स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचा अस्तित्व बोध *प्रा. डॉ. बी. एल. वाझिरे*	537-539
152	वैदर्भिय अर्थकारण –एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलिमा दिगांबर कापसे*	540-541
153	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. वसंत नानाराव पताते*	542-545
154	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोण *डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदड*	546-548
155	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलचा आढावा *प्रा. डॉ. धर्मवर्धन ह. पुंडकर & प्रा. दिलीप ह. सूर्यवंशी*	549-550
156	वैदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	551-554
157	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लहान राज्यविषयक भूमिका *प्रा. डॉ. ममता इंगोले महल्ले*	555-559
158	डॉ. आंबेडकरांचे केंद्र व छोटया राज्याचे सार्वजनिक आय–व्यय संबंधी विचार *प्रा. डॉ. ममता आर. साहू*	560-561
159	महाराष्ट्र राज्यातील प्रादेशिक असमतोलाचे अध्ययन *प्रा. डॉ. संतोष उ. धामने*	562-563
160	विदर्भ राज्याची मागणीची कारणमीमांसा *प्रा. डॉ. सुरेश पंडीत*	564-565
161	रियाजाचे महत्व *प्रा. डॉ. पी. आर. सुपळकर*	566-567
162	औद्योगिक क्षेत्रातील असंघटीत कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन *प्रा. योगेश कराळे*	568-569
163	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल निर्माण होण्याची कारणे *प्रा. प्रतिभा येवले (म्हातारमारे) & प्रा. शितल तायडे (ठाकरे)*	570-571

Bharati

Dr. BHARATI S. PATNAIK
Asstt. Prof. Dept. of English
Sitabai Arts College, AKOLA

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

Inter Disciplinary Journal

DARJ

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'

तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वामाजी या योगे ।

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

"भारतीय वीर जवानांना समर्पित"
४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज
विचार साहित्य संम्मेलन १७
भारतीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

संपादक : डॉ. राजीत बोरकर

ADVISORY BOARD

Mark Tory
Head, Dept. of English
Karistad University, Karistad, Sweden.

Dr. Ramdev Bharadwaj
Pro-Vice Chancellor
Makhanlal Chaturvedi Patrakarita
Vishwavidhyalaya, Bhopal

Dr. Hemixa Rao
Vice Chancellor
Hem. North Gujarat University, Patan - 384 265

Dr. Vijay Bobade
Associate Professor & Head
Hem. Yaswant Mahavidyalaya, Wardha

Dr. Shailendra Deolankar
Associate Professor
Govt. Vidarbha Institute of Science
& Humanities, Amravati

Dr. Vijaykumar S. Chobe
Dean, Faculty of Law
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati. Cell : 9422157157

EDITORIAL BOARD

Dr. Subhash Gawai
Head, Dept. of Political Science
Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati.

Dr. Shantaram Chavan
Head, Dept. of Political Science
Art, Science College, Chikhaldara.

Dr. Ramdas N. Fulari
Principal, Dr. Shyamaprasad Mukharji Kala
Mahavidyalaya, Shendurjanaghat, Dist. Amravati.

Dr. Vinay Kodape
Head, Dept. of Political Science
K.N. College, Karanja (Lad)

Dr. Dharmendra Telgote
Principal, Shri Babasaheb Deshmukh
Parvekar Mahavidyalaya, Parva.

Dr. Avinash Moharil
Principal,
Mahila Mahavidyalaya, Amravati.

Dr. Rekha Wankhede
Head, Dept. of Political Science
P.S.S.College of Art, Commerce, Pawani.

Dr. Daya Pande
Head, Dept. of Sociology
Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati.

Dr. Rashmi Gajre
Head, Dept. of Home Economics
Smt. Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal.

Estd.2008 / Total Issues - 24

ISSN 0975-590X / Peer Revieved Journal

Managing Editor - Dr. Subhash Gawai
Publisher - Dr. Shantaram Chavan

Subscription :

Individual - Rs. 1000/- for five years
Institutional - Rs. 1500/- for five years
Single Issue price - Rs. 100/-

Address :

C/o. Dr. S.S. Gawai
1, Abhinav State Bank Colony, Chaprashipura,
Camp, Amravati (Maharashtra), India. 444602 Contact : 9822736136(G)
E-mail : sushreegawai@yahoo.in / Subhashgawai23@gmail.com
Website : www.darj.org

Design & Printing :
B.Suraj Graphics, Akola.
Mob.: 9923136443

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

ISSN 0975-590X
9 770975 590004

All rights are reserved with the publisher. The opinion expressed are of the authors & the association. Editorial board, as well as the peers' committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary Matter in Amravati City Only.

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शिर्षक	संशोधक	पृ
81.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का सांगितीक दृष्टिकोण	श्री. संतोष मु. धंदरे	
82.	राष्ट्रसंतांचे अंधश्रध्दा : निर्मुलन विषयक विचार	डॉ. जितेंद्र राठोड	
83.	लोकजागृतीचे महापुजारी – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	दिलीप दामू कुमरे	
84.	वंदनीय राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजींचे पर्यावरण शिक्षण विषयक विचार वर्तमान काळाची गरज	योगेशु दासू वैद्य	
85.	समाज प्रबोधनाचे एक सशक्त माध्यम – राष्ट्रसंताचे खंजेरी भजन	श्री. सतिश जम्धाडे	
86.	राष्ट्रसंताचे स्त्रीविषयक विचार	कु. दिपाली शंकरराव काकड	
		वैशाली प्रकाश राठोड	
87.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टीकोण	श्री. चंद्रशेखर कुडमेथे	

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

RJ ISSN 0975-590X

"BARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

लोक जागृतीचे महापुजारी : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

दिलीप दामू कुमरे,
सहाय्यक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

जनसेवा हीच ईश्वरसेवा मानणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी हे ोकजागृतीचे महापुजारी होते. जनउध्दारासाठी त्यांच्या ंतरंगात वास करीत असलेली तळमळ ग्रामगीतेतून शब्दरुप रून बाहेर पडली आहे. भारतीय नवरचनेच्या संधीकाळात कडोजी महाराजांनी ही ग्रामगीता जनतेच्या हाती देऊन नउध्दाराची ग्राम सुधारणेच्या सैध्दांतिक कार्याला दिशा दली आहे. या महामानवाचा जन्म विदर्भातील अमरावती ...याच्या 'यावली' या लहानशा खेडयात शुक्रवार दि.30 ए... 1909 रोजी वैशाख शुध्द दशमीला पिता बंडोजी इंगळे माता मंजुळादेवी या निरक्षर दाम्पत्याच्या घरी चंद्रमौळी याच्या झोपडीत झाला. माणिक या नावाने नामकरण विधी संपन्न झाला परंतु त्यांचे गुरु आडकोजी महाराज यांनी ांचे नाव तुकडोजी असे ठेवले व राष्ट्रपती भवनात झालेले ांचे खंजिरी भजन ऐकुन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी कडोजी महाराजांना 'राष्ट्रसंत' ही उपाधी दिली. तेव्हापासून ्यांना राष्ट्रसंत म्हणून ओळखले जातेअंधश्रध्दा निर्मूलन व ातीभेदाच्या निर्मूलनासाठी त्यांनी भजनांचा व कीर्तनाचा भावीपणे वापर केला. आत्मसंयमनाचे विचार त्यांनी ग्रामगीता ा काव्यातून मांडले. त्यांनी मराठी व हिंदी भाषांमध्ये ाव्यरचना केली. तुकडोजी महाराजांनी 1935 साली मोझरी थे गुरुकुंज आश्रमाची स्थापना केली.

खंजिरी भजन त्यांच्या समाजप्रबोधनाचे वैशिष्टय होय. कडोजी महाराज हे आधुनिक काळातील महान संत होते. ...जी महाराज हे त्यांचे गुरु. विदर्भात त्यांचा विशेष संचार सला तरी महाराष्ट्रभरच नव्हे तर देशभर हिंडून ते ाध्यात्मिक, सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रबोधन करीत ोते. एवढेच नव्हे तर जपानसारख्या देशात जाऊन त्यांनी र्वांना विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला. सन 1942 च्या भारत ोडो आंदोलनादरम्यान काही काळ त्यांना अटक झाली होती. आते है नाथ हमारे'' हे त्यांनी रचलेले पद त्या काळात ातंत्र्य लढयासाठी स्फूर्तिगान ठरले होते.

भारत हा खेडयांचा देश आहे, हे लक्षात घेऊन ग्रामविकास ाला की राष्ट्राचा विकास होईल, अशी राष्ट्रसंत तुकडोजी हाराजांची श्रध्दा व विचारसरणी होती. समाजातल्या सर्व टकांतील लोकांचा उध्दार कसा होईल, याविषयी त्यांनी हर्निश चिंता केली. ग्रामोन्नती व ग्रामकल्याण हा त्यांच्या 2 िचारसरणीचा जणू केंद्रबिंदूच होता. भारतातील खेडयांच्या थतीची त्यांना पुरेपूर कल्पना होती. त्यामुळे त्यांनी ामविकासाच्या विविध समस्यांचा मूलभूत स्वरुपी विचार केला त्या समस्या कशा सोडवाव्यात याविषयी उपाययोजना ही सुचविली. या उपाययोजना त्यांच्या काळाला तर उपकारक ठरल्याच पण त्या नंतरच्या काळालाही उचित ठरल्या. हे आजही तीव्रतेने जाणवते यातूनच राष्ट्रसंताचे द्रष्टेपण दिसून येते.

राष्ट्रसंताची ग्रामगीता :-

अमरावतीजवळ मोझरीच्या गुरुकुंज आश्रमाची स्थापना (1935) हे तुकडोजी महाराजांच्या आयुष्यातील जसे लक्षणिय कार्य आहे तसेच ग्रामगीता ही जणू तुकडोजी महाराजांच्या वाङ्मय सेवेची पूर्तीच होय. ग्रामशुध्दी, ग्रामनिर्माण, ग्रामरक्षण, ग्रामआरोग्य, ग्रामशिक्षण, ग्रामकुटुंब, ग्रामप्रार्थना, ग्राममंदिरे, ग्रामसेवा, ग्रामसंस्कार, ग्रामउद्योग, ग्रामसंघटन, ग्रामआचार या तत्वांचा सुक्ष्म विचार 'ग्रामगीता' या ग्रंथात केला आहे. या ग्रामगीतेत एकेचाळीस अध्याय, 4673 ओवी, आठपंचके आहेत, सद्धर्ममंथन, लोकवशीकरण, ग्रामनिर्माण, दृष्टीपरिवर्तन, संस्कारशोधन, प्रेमधर्मस्थापन, देवत्वसाधन आणि आदर्श जीवन अशी ती आठ पंचके म्हणजे ग्राम जीवनाच्या विकास संकलपनेतील अष्टमहासिध्दीच होय. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता ही ग्रामविकासाची संहिता होय.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता म्हणजे त्यांच्या मनात घर करुन राहिलेल्या गावाचे आणि ग्रामसंस्कृतीचे निर्मळ रुप होय. तुकडोजी महाराज गावागावाच्या सेवेसाठी आयुष्यभर भटकत राहिले. त्यांनी खेडयापाडयाच्या रुपात उभ्या असलेल्या ग्राम संस्कृतीचे उत्कट दर्शन घेतले आणि ते ग्रामगीतेतून समर्थपणे व्यक्त झालेग्रामोन्नतीच्या तळमळीतून प्रकटलेले आर्त उद्गार म्हणजे ग्रामगीता होय. तुकडोजी महाराज म्हणायचे ''माझा देव साधनारुपाने देवळात वा वनात असला, अनुभवरुपाने तो मनात वा चिंतनात असला तरी कार्यरुपाने तो जनात आहे.'' विस्तीर्ण स्वरुपात पसरलेली गावे हीच माझी दैवते आहेत. ग्रामसेवा हीच माझी पूजा आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ही ग्रामगीता ग्रामदेवतेलाच अर्पण केली आहे. हा गाव सुखी व्हावा, सर्वार्थाने समृध्द व्हावा परस्परांचा स्नेहभाव जागवावा ज्यांचे हात श्रमासाठी सरसावले आहेत त्यांच्या श्रमांना प्रतिष्ठा मिळावी. मानवतेचे तेज झळाळावे या आर्त तळमळीने त्यांनी ही ग्रामगीता अर्पण करुन ग्रामजीवनात समृध्दीचे पूर्णत्व आणणारी ग्रामदेवता जनमनात जागवली आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज सर्वधर्मसमभाव :-

खेडेगांव स्वयंपूर्ण कसे होईल याविषयी जी उपाययोजना

Assistant Professor
Sitabai Arts College.

जी महाराजांनी सुचविली होतीती अतिशय परिणाम ठरली. ग्राम हे सुशिक्षित व्हावे सुसंस्कृत व्हावे ग्रामोद्योग व्हावेत, गावानेच देशाच्या गरजा भागवाव्यात द्योगांना प्रोत्साहन मिळावे. प्रचारकांच्या रुपाने गावाला मिळावे असा त्यांचा प्रयत्न होता. त्याचे प्रतिबिंब तेत उमटले आहे. देवभोळेपणा, जुनाट कालबाह्य ध्दा नाहिसा व्हावा याविषयी त्यांनी अविरत प्रयत्न केले3 र्मसमभाव हे ही या राष्ट्रसंतांच्या विचारविश्वाचे एक ट होय त्यासाठी तुकडोजी महाराजांनी सामुदायिक मींय प्रार्थनेचा आग्रहपूर्वक पुरस्कार केला. तुकडोजी ाज हे विवेकनिष्ठ जीवनदृष्टीतून एकेश्वरवादाचा ार करीत असत धर्मातील अनावश्यक कर्मकांडाला ा फाटा दिला होता. आयुष्याच्या शेवटापर्यत त्यांनी त्या प्रभावी खंजिरी भजनाच्या माध्यमातुन त्यांना अभिप्रेत न्या विचारसरणीचा प्रसार करुन आध्यात्मिक, ,राष्ट्रीय प्रबोधन केले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

तुकडोजी महाराज व महिलोन्नती :-

महिलोन्नती हा ही तुकडोजी महाराजांच्या विचार ाचा एक लक्षणीय पैलू होता. कुटुंब व्यवस्था, समाज स्था, राष्ट्र व्यवस्था ही स्त्रीवर कशी अवलंबून असते, हे नी आपल्या कीर्तनाद्वारे समाजाला पटवून दिले. त्यामुळे ला अज्ञानात व दास्यात ठेवणे कसे अन्यायकारक आहे. हे नी अत्यंत प्रभावीपणे समाजापुढे मांडले.

संत तुकडोजी महाराज व युवकांना संदेश :-

देशातले तरुण हे राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ. ते बलोपासक ावेत म्हणजे ते समाजाचे व राष्ट्राचे संरक्षण करु शकतील. नीतिमान व सुसंस्कृतयुक्त कसे होतील, याविषयीचे देशपर व मार्गदर्शनपर लेखन तुकडोजी महाराजांनी केले. सनाधिनतेचा तीव्र निषेध या राष्ट्रसंताने आपल्या लेखनातून

तुकडोजी महाराज व साहित्य :-

ऐहिक व पारलौकिक यांचा सुंदर समन्वय तुकडोजी ाराजांच्या साहित्यात झाला आहे. त्यांनी मराठी प्रमाणेच दी भाषेतही विपुल लेखन केले. आजही त्यांचे हे साहित्य पल्याला मार्गदर्शन करीत आहेत. यावरुन त्यांच्या हित्यात अक्षर वाड्.मयाची मुळी कशी दडलेली आहेत याची हज कल्पना येत. अशा या महापुरुषाचे महानिर्वाण आश्विन ष्ण पंचमी शके 1890 (31 ऑक्टोबर 1968) रोजी झाले.

ष्ट्रसंताच्या कार्याचा गौरव :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांच्या प्रसिध्दीचे हान काम अखिल भारतीय श्री गुरुदेव सेवा मंडळाद्वारे केले ाते.

ष्ट्रसंताच्या नावाने संम्मेलन :-

) तुकडोजी महाराज साहित्य सम्मेलन

2) तुकडोजी महाराज विचार साहित्य सम्मेलन

ग्रामगीता हा त्यांचा ग्राम विकासावरील ग्रंथ प्रसिध्द आहे. याशिवाय हिंदीतून लिहीलेला लहर की बरखा हे पुस्तही प्रसिध्द आहे. त्यांचे ग्रामगीता ग्रंथामधील विचार सर्व सामान्यापर्यत पोहचावे याकरीता महाराष्ट्र शासनाने ग्राम गीता हा ग्रंथ पुनमुद्रित करुन सवलतीच्या 10 रुपये या किंमतीस उपलब्ध करुन दिला आहे4

उपसंहार :-

1) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या कार्याने आधुनिक समाजाला राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अशा क्षेत्रात जीवन जगण्याची नवी दिशा दिली आहे.

2) साहित्य निर्मितीत त्यांनी ग्रामिण सामान्य जनांचा व त्यांच्या प्रबोधनाचा विचार केलेला आहे.

3) ग्रामाच्या, महिलांच्या, युवकांच्या व दलित आणि दुर्लक्षित घटकांच्या उन्नतीतच राष्ट्राचा विकास आहे असा त्यांचा ठाम विश्वास होता.

4) आधुनिक भारतीय समाजाच्या जडणघडीत उपयुक्त ठरणाऱ्या शिक्षण, साहित्याच्या माध्यमातूनय वास्तवादी, जीवननिष्ठ व जननिष्ठ समाजाची बांधणी करता येते असा त्यांचा विश्वास होता.

5) आदर्श मानवी मूल्ये, आदर्श ग्राम आणि शोषण मुक्त समाज निर्मितीची स्फूर्ती त्यांच्या किर्तनातून व भजनातून समाजाला प्रत्ययास येत होती.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1) भगत रा.तु. (संपादक), सावरकर सुभाष– राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती, 2 ऑक्टोबर 2009.

2) आवारे बाबा, भगवान तुकडोजी, पद्मश्री प्रकाशन, सावदा, जि. जळगाव, प्रथमावृत्ती, 2010.

3) कडवे रघुनाथ, मानवतेचे पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी (जीवन व कार्य) अमोल प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती, 27 ऑक्टोबर 2010.

4) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, विरचित ग्रामगीता प्रथमावृत्ती 1955

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

ISSN 2394-5303

GOLDEN JUBILEE YEAR
1967-2017
सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

■ NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL ■

Special Issue, December 2017

Printing Area

International Multilingual Research Journal

IMPACT FACTOR 4.002

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

Changing Trends & Issues in Indian Politics

(Volume : I)

Chief Editor:
Dr. Anant Madan Awati

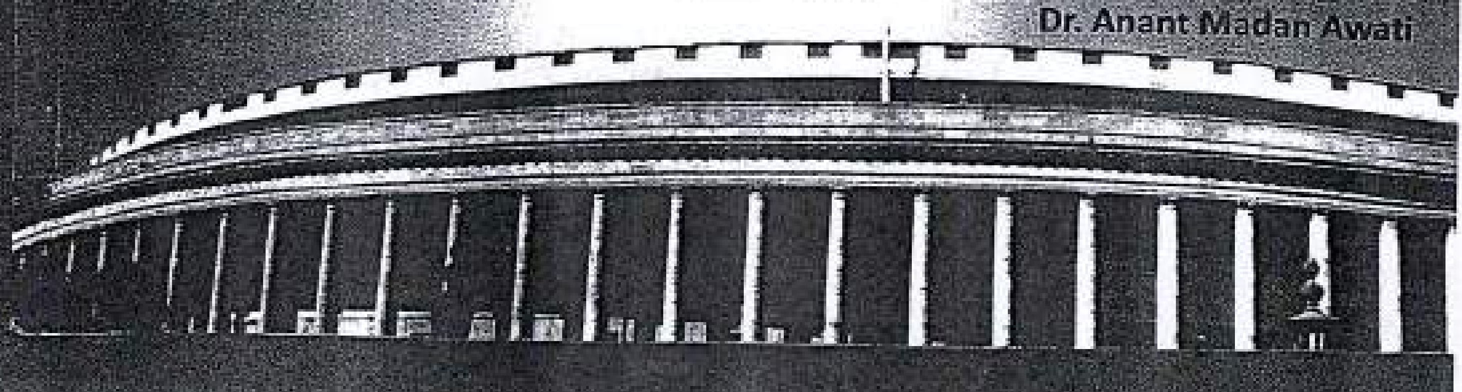

http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) Criminalization of Politics in Parliament: The Indian Scenario
Dr.D.S.Makkalanban, Bangalore (Karnataka) || 12

2)Criminalisation Of Politics In India: A Threat To Democracy
Prof. Dr.Shriram Yerankar,Dist-Buldana (M.S.) || 15

3)Spectre of Terrorism in Kashmir: A Critical Reflection
Sudhangsu Sekhar Datta,Kolkata, West Bengal || 20

4)Cyber Terrorism and Cyber Crime:
Sandeep D. Satonkar, Dist. Aurangabad || 23

5)Social Media & Terrorism
Dr. Mamta V. Pathrikar, Wanoja || 26

6)Corruption in Indian Democracy & Politics
Dr. R. K. Kale, Beed. || 29

7)The Impact Of Naxalism On The Rural & Tribal Economy
Prof. Ganesh Maghade & Dr. Prof. Prashant Krushnarao Pathak,Wani || 33

8)Naxalism: Challenges before Adivasi Communities
Dilip Damu Kumare, Dist. Akola. || 36

9)The Current Scenario of Indian Politics
Prof. Nirmal Ekanath Sitaram, Loni || 40

10)Caste Discrimination in India: Dalit Identity Crisis
Rahul Khandare, Aurangabad || 42

11)काळा धन – समस्या एवं समाधान
प्रा. डॉ. अर्जुन गं. येरगे, जि.सांगली || 45

12)राजनीतिक एवं प्रशासनिक भ्रष्टाचार : समस्या एवं समाधान
डॉ. बिरंगणे एस.एस.,जि.जालना || 47

13)भारत में भ्रष्टाचार एक चुनौती
डॉ. रमेश विष्णु मोरे, जि.वाशिम || 50

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

08

Naxalism: Challenges before Adivasi Communities

Dilip Damu Kumare,
Assistant Professor,Department of Sociology, Sitabai Arts, Commerce and Science, College, Akola, Dist. Akola.

****

Introduction:

On the day of 7th Feb. 2006, while addressing a conference of the Chief Ministers of naxalism affected states said that naxalism a threat to the internal security of nation. From this, we draw conclusion that the crisis of naxalism is more dangerous than terrorism. The naxalite movement has posed a challenge before Indian democracy. Indian democracy has offered us the fundamental principles like freedom, equality, brotherhood and equal opportunities. Besides this, why the naxalite movement is assuming aggressive form is a question of rumination. Taking into consi deration entire nation, approximately 16 states, 232 districts and 14000 villages are affected by naxalism or communism. In respect of urban area, more than 2 lakhs people are justifying the cause of naxalism which includes journalists and political leaders. 40% people are affected by naxalite movement in the nation. The percentage is bigger than terrorism in Jammu and Kashmir, and eastern states. This size is equal to the area of states like Panjab, Hariyana and Tripura together. This means that naxalism is the most serious security problem in India.

Objectives of present Research Paper:

1. To make it clear that naxalism is a challenge before Indian internal security.
2. To elaborate the form and scope of Naxalism.
3. To reveal the effects of naxalism on the Adivasi Communities.
4. To suggest remedies on naxalite crisis.

Rise and Development of Naxalism:

Near the border of Nepal, in the region of Siligudi in Bengal, in a petty district named Dargiling in which there is a village Naxalbadi which gave rise the word Naxalism or Naxalite. Leaders of Indian Communist Party like Charu Mujumdar, Kanu Sanyal, Nagi Reddy, Vinod Mishra, Mahadeo Mukharjee and Jyoti Basu left the party on the ground of India-China war. The reason behind leaving the party is credited to its polite policy. This gave rise to the streams of parties like Indian Communist party (CPI) Indian Communist Party Marxist (CPIM). In the course of time, Indian Communist party (Marxist) took part in the election in 1969. The result was that some young leaders from the party raised the question that is it right to leave a way of revolution and to accept parliamentary way? This Communist Party came to power by joining hands with 'Bangla Congress'. The result was that some leaders like Charu Mujumdar, Kannu Sanyal, Vinod Mishra and Mahadeo Mukharjee raised the question that where is your revolutionary thinking? and left the party. They formed the party named Indian Communist Party Marxist- Leninist (CPIML) on 22 April 1969. The movement emerged from this party later came to a form of Naxalite Movement.

In the decade of 1990, Naxalists shifted their camp from Andhrapradesh to the Abujagadh hill which is on the border of Chattisgadh and Maharashatra. Here Naxalists are given ganimi kava training and entire activities are carried out from this place. In 1993, Peoples War Group split into and some of the Naxalists set up a new group named Janshakti Dalam. This split was the

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

killed by naxalites in a Gadchiroli district.

2) Naxalism and Agricultural System:

Under the forest right law, to distribute land strips to Adivasis by government is opposed by naxalites. The sole purpose of formation of naxalite movement was to get lands to Adivasis. Today's era is a era of technology. Naxlites started seizing lands of Adisvasis from very remote areas. And they are cultivating the seized lands.

3) Naxalism and Family system:

No work to hand and no food to stomach. No scheme reaches to the village implemented by the government to the youths of the villages. Since few years, it is an order of naxalites to join one boy and girl to the movement. Their joining is compulsory. They are threatened that if they fail to do so they will be killed so this bitter is experienced by the Adivasis from the age of eight. Due to this fear, Adivasi girls are seen wearing mangalsutra around their necks. Those that are clever in education are forcibly picked up from the schools and joined in their Baldasta.

Adivasis are being killed by naxalites declaring them as police informers. The Adivasi families are facing bad effects of those incidents. Some Adivasis are given harassment by the police citing the cause that they are helping naxalites. A large number of Adivasis are accused of naxalite supporters and are put behind bars. That is why Adivasi family system is feared to be on the verge of destruction.

4) Naxalism and Education:

Education brings out transformation. What is happening in the world becomes known to us. By the education Adivasis will be awakened. Many schemes will reach to them and they will contribute is the fear of naxalites that is why efforts are on to prevent Adivasis from getting education. Naxalites are opposing their education. Those who are prompt in education are taken from schools and are recruited in the dalam.

5) Naxalism and Politics:

There is no belief on democracy on the one hand. And on the other hand, those activists who are a part and parcel of democracy should be kept under control. Naxalites are performing double standard. When leaders bring any scheme for adivasis is opposed by the naxalites. Those who are against it are killed by the naxalites. It was 26 April 1991 Congress MLA Dharmarao Baba Atram and his five colleges are held captive from the Gadchiroli district near Mendapalli. Naxalits demanded the leave of violent naxalist Shivanna on 13 May 1991 and Dharmarao Baba Atram was let go. On 10 Feb. 2002, on account of election of Zillha Parishad in Gadchiroli, Congress district president of Lahori Malu Kopa Bogami was killed. On 27 Jab. 2012 Bahadurshah Alam, Sabhapati of Panchayat Samiti, was killed in the broad day light in the crowded square in Bhamragadh. On April 2012 taluka president of Congress Keval Sawatkar was killed. Similarly, a large number of people in the area have given their resignation owing to the threats by naxalites. Those who resigned are Police patils, Sanpanch of Grampanchayats, members of Panchayat Samiti and Zillha Parishad members.

6) Naxalism and Economy:

Adivasi dominated areas is highly prosper in the availability of minerals and forest wealth is amply available in the area resulting in running so many projects. The projects are taken permission not only by the government but also from naxalites. The Economic annual budget of naxalits is 1400 crores. The funds age collected as an extortion. Plucking Tendu leaves, cutting Bamboos and raising the labour wage was the sole cause behind emerging the movements. But at this moment the movement has become extortionists. They are bringing obstacles in the work of contractors. However, if someone fails to do so is killed.

7) Naxalism and Administration:

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIE
IMP[illegible] FACTOR **SJIF (2016)-6.177**
ISSN . 2[illegible]-4766 (P). ISSN . 2278-8808 (E)

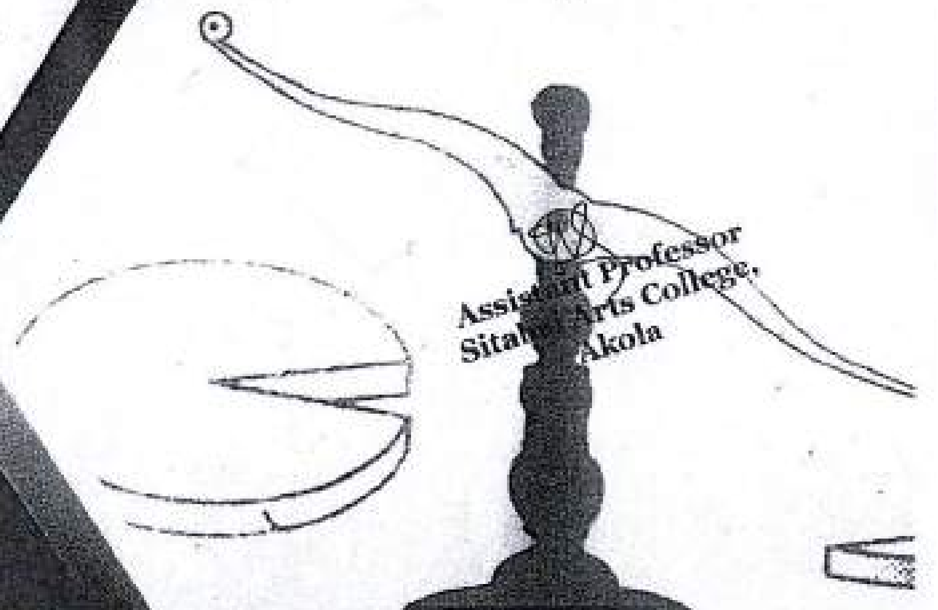

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

FAQs RTI Tenders Jobs

Press Release Contact Us अ

UGC Approved List of Journals

You searched for 23494766 || Home ||

Total Journals : 1

Show 25 entries

Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	49366	Scholarly Research Journal of Interdisciplinary Studies	Amitesh Publishers & Company	23494766	22788808

Showing 1 to 1 of 1 entries

Previous 1 Next

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

For UGC Officials

- e-Office
- NIC mail
- RTI online
- PG portal

UGC Journal Details

Name of the Journal :	Scholarly Research Journal of Interdisciplinary Studies
ISSN Number :	23494766
e-ISSN Number :	22788808
Source:	UNIV
Subject:	Education;Social Sciences(all)
Publisher:	Amresh Publishers & Company
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Multidisciplinary;Social Science

Print

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

143	स्वतंत्र विदर्भ राज्य चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा *प्रा. संतोष सो. कुळकर्णी*	515-517
144	मराठीच्या बोली : एक प्रादेशिक समन्वय *डॉ. हरिदास देवीदास आखरे*	518-519
145	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा सामाजिक असमतोल *प्रा. दिलीप दापू कुमरे*	520-521
146	महाराष्ट्रातील लोकसंगीताचा प्रादेशिक विकास *प्रा. राना व्ही. भडके*	522-524
147	ग्रामीण अर्थव्यवस्था, व तिच्या भारतातील भूमिका *प्रा. पुरुषोत्तम वाडे*	525-526
148	लहान घटक राज्यांच्या संदर्भात भाषेतील क्षेत्रीय असमानता *प्रा. हरिचंद्र रामजू नेटी*	527-528
149	क्षेत्रीय विषमतेमुळे होणाऱ्या विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांचे अध्ययन *प्रा. सुनिल प्रल्हाद मायगोळ*	529-534
150	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. प्रदिप वि. ताकतोडे*	535-536
151	स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचा अस्तित्व बोध *प्रा. डॉ. बी. एस. वझिरे*	537-539
152	वैदर्भिय अर्थकारण –एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलिमा दिगांबर कापसे*	540-541
153	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. वसंत नारायण पतंगे*	542-545
154	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोण *डॉ. बाळासाहेब श्री. जोगदंड*	546-548
155	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचा आढावा *प्रा. डॉ. धर्मवर्धन ह. पुंडकर & प्रा. दिलीप ह. सूर्यवंशी*	549-550
156	वैदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	551-554
157	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लहान राज्यविषयक भूमिका *प्रा. डॉ. ममता इंगोले महल्ले*	555-559
158	डॉ. आंबेडकरांचे केंद्र व छोट्या राज्याचे सार्वजनिक आय–व्यय संबंधी विचार *प्रा. डॉ. ममता आर. साहू*	560-561
159	महाराष्ट्र राज्यातील प्रादेशिक असमतोलाचे अध्ययन *प्रा. डॉ. संतोष उ. धामने*	562-563
160	विदर्भ राज्याची मागणीची कारणमीमांसा *प्रा. डॉ. सुरेश रंडीव*	564-565
161	रियाजाचे महत्व *प्रा. डॉ. पी. आर. सुपलकर*	566-567
162	औद्योगिक क्षेत्रातील असंघटीत कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन *प्रा. योगेश कराळे*	568-569
163	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल निर्माण होण्याची कारणे *प्रा. प्रतिभा येवले (म्हातारमारे) & प्रा. शितल रायोड (ठाकरे)*	570-571

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

145.

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा सामाजिक असमतोल

दिलीप रामू कुमरे

सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना मानव हा समाजशील प्राणी आहे आणि तो समाजात राहूनच आपल्या सर्व गरजा पूर्ण करीत असतो तसा तो जीज्ञासू वृतीचा असल्यामुळे तो सतत नवनवीन शोध करीत असतो. त्यामुळे प्राचीन काळापासून मानवाने विविध व्यवस्थीतरीत्या ज्ञान संपादन केल्याचे आढळून येते. आधुनिक काळात शास्त्रीय अध्यनाला विशेष महत्व प्राप्त आहे. आजच्या आधुनिक काळत सर्वच प्रकारचे शास्त्र किंवा शास्त्राच्या शाखा उदयास आल्या आहेत या सर्व शाखामधून विशिष्ट घटनांचे अध्यनन सविस्तररीत्या केले जाते. ते विविध शास्त्र म्हणजे जीवशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, रसायनशास्त्र, भुगर्भशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादी या सर्व शास्त्रांच्या विविध शाखासुध्दा निर्माण झालेल्या आहेत. जसे की, राजकीय समाजशास्त्र आदिवासी समाजशास्त्र, गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र इत्यादी थोडक्यात समाजातील सर्वच घटकांचे आतिशय सुक्ष्मरित्या अध्यनन करण्याच्या दृष्टीकोनातून समाजशास्त्राच्या शाखांचा उगम झाला आहे. आदिवासीचे समाजशास्त्र म्हणजे आदिवासी समाजाचे अध्यनन करण्यात येत आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात आदीवासीचे समाजशास्त्र म्हणजे आदिवासी समाजाचे अध्यनन करण्यात येत आहे. भारतीय समाज विविध जातीमध्ये विभाजित झालेला आहे. भारतात ६ हजारापेक्षा जास्त जाती व उपजाती आहेत. जातीप्रमाणेच विविध आदीवासी जमाती सुध्दा आहेत देशातील बहूतेक सर्वच राज्यात आदीवासी जमात आढळून येते. २०११च्या जनगणेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या १०,५१०,२१५ एवढी आहे. भारतीय संविधानात आदिवासींना अनूसुचित जमाती असे संबोधीले जाते. अनुसुचित जमातीमध्ये सर्वसाधारणपणे डोंगराळ प्रदेशात आणि जंगलात वास्तव्यास असणाऱ्या आणि जे आधुनिक संस्कृती तसेच जीवनपध्दती पासून अलिप्त होत अशा लोकांचा समावेश करण्यात आला आहे. म्हणूनच आदिवासी म्हणजे अनुसूचित जमाती असे समीकरण रुढ झाले आहे.

अनुसुचित जाती सर्वसाधारणपणे डोंगराळ प्रदेशात अणि जंगलात वास्तव्य असणा आणि जे आधुनिक संस्कृती तसेच जीवनपध्दी पासून आहेत अशा लोकांचा समावेश करणत आला आहे. म्हणूनच आदिवासी म्हणजे अनुसुचित जाती असे समीकरण रूढ आहे .

उद्दिष्टे :

१. आदिवासी सामाजिक सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थतीचे अध्ययन .
२. आदिवासी समाजातील सामाजिक मूल्य आणि प्रमाणाचे अध्ययन
३. अदिम जमातीच विविध समस्यांचे अध्ययन करणे

आदिवासीच सामाजिक सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थितीचे अध्नन : आदिवासी समाजाचे अध्ययन करतांना त्यांची सांस्कृतिक परिस्थती आतिशय प्रभावी असल्याचे दिसून येते, कारण आदिवासी सामाजिक व्यवस्था ही सर्वत: संस्कृतीवर अवलंबून असते त्यांच्यामध्ये प्रथा, परंपरा, वैशिष्टे, बोली भाषा, लोककला कथा, लोकगीते आजही अस्तित्वात आहे. परंतु प्रगत समाजाच्या संपर्कात आल्यापासून त्यांची सांस्कृतिक जीवन पध्दती बदलली आहे. त्यामुळे काही प्रथा परंपरा ऱ्हास पावल्या आहेत. सण, समारंभ, उत्सव यांचे प्रमाण या जमातीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात साजरे केले जातात. परंतु ते करण्याच्या पध्दती मात्र बदलल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासींची वर्तमान संस्कृती मागासलेली असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे सामाजिक मूल्य व प्रमाणांच्या माध्यमातून ते आपली दैनंदिन जीवनशैली तयार करीत असतात.

निष्कर्ष :

१. आदिवासिंची जीवनपध्दती पूर्णत: जंगलावर किंवा निसर्गावर आधारलेली दिसून येते.

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2... – 4766 (P), ISSN : 2278–8808 (E)

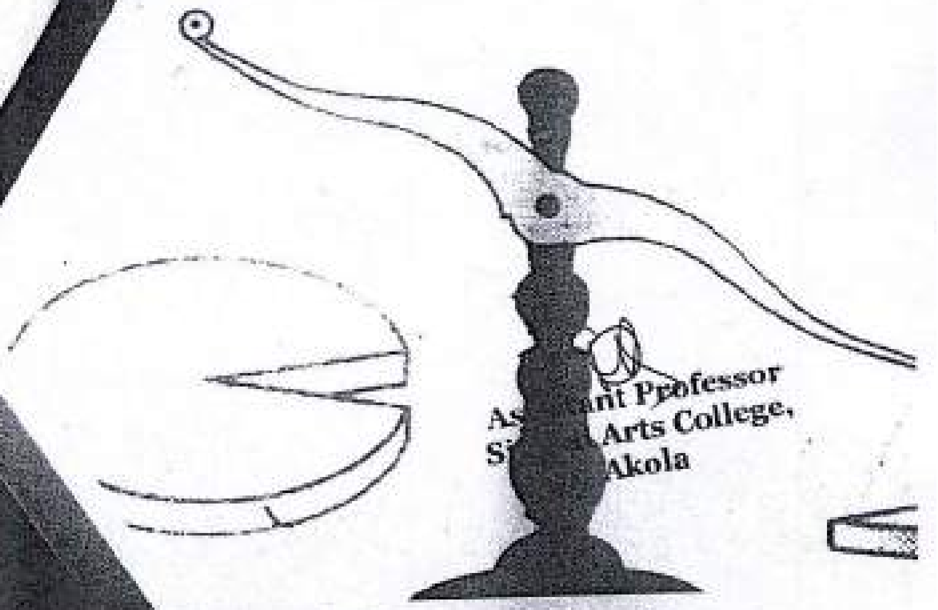

Assistant Professor
Si... Arts College,
Akola

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

FAQs RTI Tenders Jobs

Press Release Contact Us अ

UGC Approved List of Journals

You searched for 23494766 || Home ||

Total Journals : 1

Show 25 entries

Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	49366	Scholarly Research Journal of Interdisciplinary Studies	Amitesh Publishers & Company	23494766	22788808

Showing 1 to 1 of 1 entries

Previous 1 Next

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

For UGC Officials

- e-Office
- NIC mail
- RTI online
- PG portal

UGC Journal Details

Name of the Journal :	Scholarly Research Journal of Interdisciplinary Studies
ISSN Number :	23494766
e-ISSN Number :	22788808
Source:	UNIV
Subject:	Education;Social Sciences(all)
Publisher:	Amresh Publishers & Company
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Multidisciplinary;Social Science

Print

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

81	नविन आर्थिक धोरणाच्या प्रादेशिक विषमतेवरील परिणाम *डॉ. विष्णु एकनाथ गुल्टकर*	305
82	भारतील कृषी उत्पादन आणि उत्पादकतेतील असमानता (Disparities of Agriculture Production and Productivity in India) *डॉ. गजानन श्रा. पाटील*	306-311
83	प्रादेशिक औद्योगिक असमतोल व आर्थिक विकास *महाजन जे.पी.*	312-314
84	लहान राज्य आणि पर्यटन विकास *प्रा. डॉ. विष्णु पांडुरंग कुटे*	315-316
85	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जॉन रॉल्स आणि म. गांधी यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना : भारताच्या विशेष संदर्भात *प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव*	317-318
86	विदर्भाचा सिंचन, औद्योगीक व शाश्वत विकास *प्रा. शशिकांत व्ही. अडसोड*	319-322
87	मनरेगाच्या अंमलबजावणीत पश्चिम विदर्भाच्या दारिद्र्य निर्मूलनावरील परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास *डॉ. आशिष सुधाकरराव निमकर*	323-328
88	प्रादेशि असमततोल आणि नवीन लहान राज्यांची मागणी *डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड*	329-333
89	समाजनिर्मितीत शिक्षणाची भूमिका *प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार*	334-337
90	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. गजानन वी. बनचरे*	338-340
91	पाणी वापर संस्था व सिंचन विकास *डॉ. गणेश भरतराव ढवळे*	341-343
92	मंच प्रदर्शनाच्या दृष्टिने गुरुकुल शिक्षण पध्दती आणि महाविद्यालयीन शिक्षण पध्दती यातील असमतोल *डॉ. शीतली पांडे*	344-345
93	विदर्भातील सिंचन सुविधा– सद्यस्थिती व उपाय. *डॉ. पंकज गा तायडे*	346-350
94	विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांची सद्यस्थीती *डॉ. प्राजक्ता वि. पोहरे*	351-354
95	लहान राज्यासंदर्भात डॉ आंबेडकरांची भुमिका *प्रा. डॉ प्रविण भास्करराव हाडे*	355-356
96	मानव विकासातील प्रादेशिक विषमता *प्रोफेसर डॉ. के.के. पाटील & सतिश दिलीपराव वोडकर*	357-362
97	प्रादेशिक असमतोल आणि महाराष्ट्र : एक अध्ययन *दिलीप दामू कुमरे*	363-365
98	असंघटित क्षेत्रातील कचरा गोळा करणाऱ्या स्त्रियांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास *प्रो.माधवी खोत*	366-372
99	'समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून : विकास आणि प्रादेशिक विषमतेचा संबंध' *प्रा. सुनिल प्रल्हाद पायघोळ*	373-376

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

97.

प्रादेशिक असमतोल आणि महाराष्ट्र : एक अध्ययन

दिलीप दामू कुमरे

सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना : ज्या राज्यात देशातील सर्वात जास्त उद्योग आहेत, ज्या राज्याचे दरडोई उत्पन्न देशात सर्वाधिक आहे अशा सर्वाधिक प्रगत महाराष्ट्र राज्यात प्रादेशिक असमतोल मात्र डोकावा असल्याचे आढळते. मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक, नागपुर या ठराविक भागातच उद्योग–व्यवसाय–व्यापार यांची वाढ व प्रगती आणि जागतिकीकरणामुळे शिक्षण, तंत्रज्ञान, राहणीमान यांत झालेले बदल बघायला मिळतात. उर्वरित महाराष्ट्राबाबत विचार केला असता उर्वरित महाराष्ट्रापर्यंत नवीन उद्योग–व्यवसाय–बाजारपेठा, रोजगार, शिक्षणाच्या व विकासाच्या संधी अजूनही पोहचलेल्या नाहीत. ग्रामीण अविकसित महाराष्ट्राला आजही शिक्षण, तंत्रज्ञान, रोजगार आणि उद्योग–रोजगार–बाजारपेठा व्यवसाय यांचा अभाव या समस्यांनी ग्रासले आहे. याचा प्रत्यक्ष परिणाम राज्याच्या ग्रामीण भागातील राहणीमानाचा दर्जा सतत घसरण्यात होत आहे. बहुसंख्य जनतेपर्यंत पुरेसे अन्न, सोयी–सुविधा या अगदी मूलभूत गरजा भागविण्याच्या संधी देखील पोहचत नाहीत. परिणामी राज्यातील लाखो लोकांच्या वाट्याला दारिद्र्य आले आहे. आधीच विकसित असलेल्या भागाचा आणखी विकास झाला. त्यामुळे गेल्या ५७ वर्षात राज्यात विकासाचा प्रादेशिक असमतोल निर्माण झालाआहे. किंबहुना असे म्हटले जात, राज्याच्या पुळे रचनेमध्येच विकासाच्या प्रक्रियेत असमतोल आहे.

महाराष्ट्रात विलीनीकरणापूर्वीची विदर्भ व मराठवाड्याची स्थिती : १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य स्थापन झाले. त्यापूर्वी विदर्भ आणि हैद्राबाद संस्थानात असलेला मराठवाडा महाराष्ट्रात समाविष्ट करण्यात आला. १९६० च्या पूर्वी बॉम्बे प्रांतात मुंबई, पुणे, गुजरातचा काही भाग असे सधन प्रदेश होते. भौगोलिक परिस्थिती, पश्चिम घाटाची नैसर्गिक समृध्दी पाण्याची बारमाही उपलब्धता यामुळे कायमच सधन राहिलेला हा प्रदेश सर्वांगाने समृध्द झाला. बरीच दशके मराठवाडा निजामाच्या राजवटीत असल्याने तिथले मराठीपण कमकुवत झाले होते. विदर्भ कायमच एका राजवटीतून दुसऱ्या राजवटीत प्रवास करत होता. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत कमी समृध्द असे हे दोन मोठे भौगोलिक आणि सांस्कृतिक प्रदेश महाराष्ट्रात आले. विदर्भातील शेती पूर्णत: मौसमी पावसावर अवलंबून, तर मराठवाड्यात मजुरी हाच उदरनिर्वाह असल्यामुळे याचे विलीनीकरण महाराष्ट्रात केल्यानंतर असमतोल दिसायला लागला.

विदर्भ / मराठवाडा विकास महामंडळाची स्थापना : नोव्हेंबर १९५६ मध्ये भारतीय संसदेत ७ वी घटनादुरुस्ती मंजुर झाली. त्यात काही राज्यांचे पुर्नगठन करण्यात आले. ज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याला विभागवार विकसित करण्याचे, विकास महामंडळे स्थापन्याचे आदेश मिळाले. संविधानिक तरतूद कायद्यात उतरवण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने तब्बल २८ वर्षे लावली आणि जुलै १९८४ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेत आणि विधान परिषदेत विदर्भ विकास महामंडळ व मराठवाडा विकास महामंडळ स्थापित करण्याचे मंजुर झाले.

राज्य असमतोला संदर्भात अध्ययनासाठी स्थापन केलेल्या समित्या : राज्याचा असमतोल अभ्यासण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने १९८३ साली अर्थतज्ञ वी.एम. दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली उच्चस्तरीय समिती गठीत केली. (Fate finding Committee) राज्याच्या संतुलीत विकास करण्यासाठी विविध विभागांना साधन संपत्तीची गरज रु. ३१८७ कोटी आहे. असे दांडेकर समितीच्या अहवालाने सांगीतले. त्यात विदर्भाचा वाटा ३९ टक्के मराठवाड्याचा वाटा २४ टक्के तर उर्वरित महाराष्ट्राचा वाटा ३७ टक्के इतका होता. १९९५ मध्ये महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी Indicators and Backlog Committee गठीत केली जुलै १९९७ मध्ये समितीच्या अहवालात असे सांगण्यात आले की, प्रादेशिक असमतोल भरून काढण्यासाठी रु. १५३५५ कोटींची गरज आहे. त्यात विदर्भाचा वाटा ४७ टक्के मराठवाड्याचा वाटा २८ टक्के तर उर्वरित महाराष्ट्राचा वाटा २३ टक्के इतका होता.

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

- जिल्ह्या जिल्ह्यामधील व्यापार उदीम जोमाने वाढविण्यासाठी आहे त्या कर व्यवस्थेमध्ये अमुलाग्र सुधारणा.
- प्रत्येक जिल्ह्याचे तेथील लोकांना जास्तीत जास्त फायदा करून देण्यासाठी स्वतंत्र उद्योग व्यवसाय व्यापार धोरण.
- प्रत्येक जिल्ह्याचे परदेशी जागतिक व्यापाराचे स्वतंत्र धोरण Sub- National Diplomacy उदा चंद्रपूर किंवा नागपूर जिल्ह्यातील शेतकरी त्यांचा कापूस मंत्री अशी विशेष उत्पादने जागतिक बाजारपेठेत प्रत्यक्ष, म्हणजेच केंद्राचा हस्तक्षेप नाकरता व राज्य शासनाची अल्प मदत घेवून विकू शकतील.
- राज्यात खाजगीकरण व जागतिकीकरणाच्या आधारे रोजगार व्यवसाय निर्मितीच्या अमर्याद संधी अनेक राज्य कंपन्यांमधून निर्गुंतवणुकीकरणातून नवीन तंत्रज्ञान बदलामुळे नवयुवकांना जागतिक स्तरावरील दर्जेदार रोजगार व्यवसाय संधी. उदा. ज्या जिल्ह्यामध्ये दुष्काळ आहे, सौरउर्जा आधिक आहे तेथे सौरउर्जा निर्मिती प्रकल्प हरित गृहांचा वापर यासाठी प्रोत्साहन देवून व्यवसाय निर्मिती करणार.

उपसंहार : राज्याचा प्रादेशिक असमतोल मिटविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जिल्हा पातळ्यांवर आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम हाती घेण्याची गरज आहे. जसे व्यापार व उद्योगांना बढावा देण्यासाठी नवी कर व्यवस्था लागू करावी. प्रत्येक जिल्ह्यातील उद्योग व्यवसायांचे खाजगीकरण करून स्थानिक लोकांना भाग धारक करून घ्यावे. राज्याच्या ३५ जिल्ह्यांची प्रत्येकी वैशिष्ट्यपूर्ण हवामान शेती, मनुष्यबळ, कार्यकुशलता, पारंपरिक उद्योग–व्यवसाय यांचा अभ्यास करून धोरणाची आखणी करावी. जेणे करून स्थानिकांना रोजगार अमाप संधी तयार होतील. जिल्ह्यातील आपआपसांतील व्यापारास गती देण्यासाठी राज्याच्या कर रचनेमध्ये आधुनिक सुधारणा करून जिल्ह्याजिल्ह्यामधील व्यापार जोमाने वाढेल. व व्यापारातून झालेला नफा याच जिल्ह्यातील मागास भागामध्ये गुंतवणुकीच्या स्वरूपात वळविला जाईल जेणेकरून आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात स्थानिक छोट्या छोट्या उद्योग व व्यवसायासाठी देखील खाजगी व परदेशी गुंतवणूक केली जाईल.

संदर्भसूची :

१. *महाराष्ट्र शासन नियोजन विभाग (१९९३) महाराष्ट्रातील भाग विभागांचा विकास राज्य नियोजन मंडळाच्या अभ्यास गटाचा अहवाल, पृ. क्र. १ ते १०*
२. *कदेकर प्रकाश (१९९१), मराठवाड्यातील उद्योगांच्या व्यवस्थापनता व वित्त समस्या वाणिज्य विभाग, देगलूर महाविद्यालय, देगलूर.*
३. *महाराष्ट्र शासन नियोजन विभाग (१९९३) महाराष्ट्रातील भाग विभागांचा विकास राज्य नियोजन मंडळाच्या अभ्यास गटाचा अहवाल, पृ. क्र. २०६ ते २१०*
४. *काळे ओंकार (२०१४), प्रादेशिक असमतोलाचे दुखणे, २६ डिसेंबर २०१४*
५. *देशमुख अनिल दहु (२०१५), महाराष्ट्राच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल समस्या: स्वरूप व उपाय, stream Research Journal*
६. *sanjay Jog (2011) Business Standard, Kevkon to held Maharashtra, Parel On Regional Balance*
७. *http://www.business-standrad.com/india/news/kelkar*
8- *http://www.mopharma.com -16 jan2018*
9- *http://www.biblioteca.Universia.net16Jan2018*

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 4 NO. 1 JAN. 2018

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of One Day National Conference On

WOMEN EMPOWERMENT CHALLENGES AND SOLUTIONS

27th January, 2018

(Book IV)

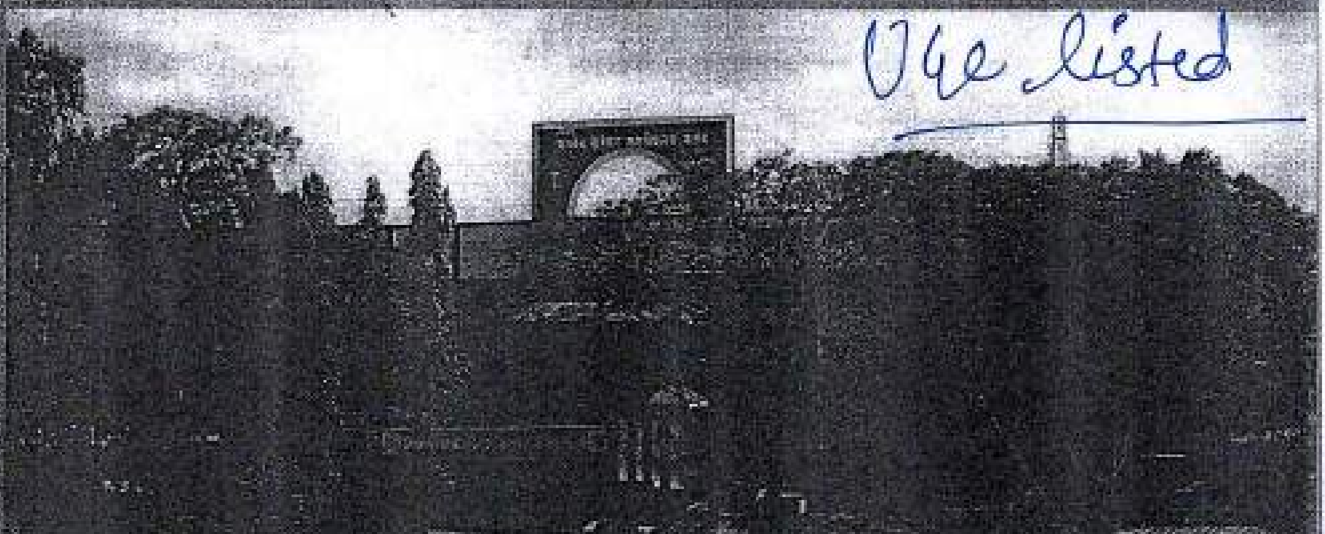

Editor
Mr. Eshwar L. Rathod

Principal
Dr. A. D. Mohekar

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

DNYAN PRASARAK MANDAL'S

SHIKSHAN MAHARSHI DNYANDEO MOHEKAR MAHAVIDYALAYA,

KALAMB. DIST. OSMANABAD

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

43. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा. पी.वाय.गडकरी प्रा. डॉ. प्रतिभा बी. अहिरे	116
44. लिंग विषमता आणि स्त्रियांचे जीवन	प्रा.बळीराम वसंतराव पवार	119
45. साहित्य, समाज आणि स्त्रिया	कु. ज्योती शरद इंगळे	121
46. महिला सबलीकरण आणि शासन सहकार्य	प्रा. राजाराम रा. मिसे	122
47. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया : सामाजिक विश्लेषण	डॉ. नानासाहेब जाधव रवि सोळुंके	125
48. भारतीय समाजातील हुंडा पद्धतीचा स्त्रियांवर होणारा परिणाम	प्रा. पुंडगे भिमराव दौलतराव	127
49. स्त्रीवादी अभ्यास विकास आणि स्त्रिया	प्रा. पाटील श्रीधर नरसिंगराव	129
50. भारतीय महिला आणि स्त्री मुक्ती चळवळ	प्रा.प्रशांत क्षीरसागर	130
51. भारतीय समाज व्यवस्था व स्त्रिया	प्रा. करूणा प्रशांत इंगळे	123
52. भारतीय समाजव्यवस्था व स्त्रिया	प्रा- सीमा भीमराव औटे	136
53. भारतीय महिला आणि हुंडा - प्रथा	शेख शहारुख फारूख	139
54. भारतीय संस्कृती परंपरा आणि स्त्रिया	डॉ. मेघा गोसावी	141
55. डॉ. शैला लोहिया यांच्या समाजवादी महिला विषयक भूमिका व कार्य	कान्होपात्रा सखाराम क्षीरसागर	143
56. महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय	प्रा.शहादेव शिवाजी डोंगर	145
57. मरिआईवाला जमात आणि स्त्री.	प्रा.प्रज्ञश्री डंके	147
58. लिंगभाव विषमता आणि स्त्रिया	प्रा.गडमे ए.एम.	149
59. महिला सक्षमीकरणात बचत गटांची भूमिका	प्रा. दिलीप कुमरे	151
60. लिंगभाव विषमता आणि स्त्रिया	प्रा- खंडी एच.आर.	154
61. स्त्री–मुक्ती चळवळ	प्रा. शिवदास दगा पावरा	157
62. भारतिय स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार: कारणे आणि उपाय	स्वाती सुधाकर कुलकर्णी	159
63. हिंसाचार आणि स्त्रिया	श्रीमती. एस.एस.क्षिरसागर	161
64. हिंदूकोड बिल: महिला मुक्तीचा जाहिरनामा आणि डॉ बाबासाहेब	प्रा. बाळासाहेब नरवाडे	163
65. भारतीय स्त्रिया आणि कायदा	प्रा. ज्योती ज्ञानोबा मुंडे	166
66. लिंगभेद विषमता आणि स्त्री जीवन	प्रा.सतीश गंगाराम ससाणे	168
67. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्री	प्रा.डॉ.खलील नबीसाब सय्यद	172
68. महिला सबलीकरण आणि 21 व्या शतकातील आव्हाने	मोरे पंडित किशनराव	173
69. माळसांगवी गावातील महिलांच्या जमिनविषयक मालकीचा....	प्रा. डी. एच. शिंदे	175
70. पश्चिम विदर्भातील कोळी जातीच्या स्त्रियांचा शेती अर्थव्यवस्थेत सहभाग	प्रा.अनिल बि.वानखडे	179
71. साहित्य, समाज और नारी.	डॉ. वडचकर एस. ए.	181
72. साहित्य समाज तथा स्त्रियां	डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर	184
73. शेती अर्थव्यवस्थेतील स्त्रियांचे स्थान	डॉ. ज्योती पेशराव दिघाडे	186
74. दहेज प्रथा, समाज और महिला	प्रा.डॉ .काकडे अनिता भिमराव	188
75. लिंगभेद - महिला सशक्तीकरणात प्रसार माध्यमे	प्रा.मुंढे चांगदेव निवृत्ती	190
76. हुंडा प्रथा समाज आणि स्त्रीया	श्रीमती राखंड पारू बाबुराव	192
77. भारतीय समाजव्यवस्था आणि स्त्रिया	प्रा. दिपक भिला चौधरी	194
78. भारतीय समाजव्यवस्था, हुंडा प्रथा आणि स्त्री भ्रूणहत्या	शिंदे अर्चना भास्करराव	197
79. ग्रामीण समाज जीवनात स्त्रीचे आरोग्य : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. वई नंदलल भिमराव	199
80. जागतिकीकरणात स्त्रिया	खेत्री कुंडलिक रघुनाथ	200
81. हुंडा-प्रथा, समाज आणि स्त्रिया	शीतल मारुती कोरडे	
82. शिक्षणातून स्त्री सबलीकरण	प्रा. डॉ. अतुल.नारायन चौरे	202
83. लिंगभाव विषमता आणि स्त्री	प्रा. सौ. माधुरी गोविंद गिरी	204
84. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा-डॉ. वन वशिष्ठ गणपतराव	205
	श्रीमती साळुंके इंदू चंद्रकांत	207

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

59.

महिला सक्षमीकरणात बचत गटाची भूमिका

प्रा. दिलीप कुमरे
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

महिला बचत गट ही केवळ विकासात्मक कार्य करणारी संस्था नसून आज ती एक महिला सक्षमीकरणाची व्यापक चळवळ बनलेली आहे. महाराष्ट्रात ही चळवळ अत्यंत जोमाने सुरु आहे. ग्रामीण शहरी भागात नवनवीन बचत गटांची निर्मिती होऊन त्यामध्ये महिलांचा सहभाग वाढत आहे. महिला बचत गटाव्दारे आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या दिशेने होणारी महिलांची वाटचाल ही अत्यंत स्फूर्तिदायक बाब आहे. 'स्वयंसाहाय्यता समूह', 'बचत गट, शेजार गट, 'सेल्फ हेल्प ग्रुप, ही बचत गटासंदर्भातील नावे आज अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहेत.

स्वातंत्र्यानंतरच्या 50 वर्षाच्या काळात अनेक स्त्री चळवळ उभ्या राहिल्यात. स्त्री सुधारणा कार्यक्रम अस्तित्वात आले. तसेच शासकीय– निमशासकीय कार्यक्रम पर्याप्त स्वरुपात राबवूनही महिलांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती फारशी सुधारु शकली नाही, हे वास्तव आहे.

बचत गटाची चळवळ:

स्वयंसहायता बचत गट चळवळीचा प्रारंभ इ.स. 1985 रोजी झाला. महमद युनूस हे बचत गट चळवळीचे प्रवर्तक आहेत. त्यांनी सर्वप्रथम 5–5 महिलांचे 40 गट सुरु करुन लघुवित्त संकल्पना सुरु केली. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांना सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी 'तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण' कार्यक्रम राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. महिलांना रोजगार प्राप्तीकरिता, सावित्रीबाई फुले बहुउद्देशीय महिला केंद्र' ही योजना सुरु झाली. तसेच आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत महिलांकरिता 'कामधेनू योजना' सुरु करण्यात आली. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना विमा संरक्षण देण्याकरिता 'मायक्रो इन्शूरन्स' योजना सुरु केल्या गेली.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना :

सक्षम होणे म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिकदृष्ट्या शक्तीमान होणे होय. सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्तीच्या अंगभूत क्षमतांचा विधायक विकास होय. स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर, लैंगिकतेवर, श्रमावर तसेच विचारांवर पुरुषांचे वर्चस्व न राहता स्त्रियांना पुरुषांना बरोबरीने निर्णयाधिकार व सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व्यवस्थेत समान संधी, स्थान, लाभ आणि प्रतिष्ठा पाहिजे. या विचारास महिला सक्षमीकरणाचा पाया मानता येईल. स्त्रिला स्वातंत्र्य व स्त्री–मुक्त महिला सक्षमीकरणाची पूर्व अट होय. सक्षमीकरणासाठी स्त्रीला स्वतःच्या गुलामीची जाणीव होणे व शोषण मुक्ततेचे आत्मभान येणे महत्त्वाचे ठरते.

संघटीतरित्या एकत्रित एकून बचतीव्दारे महिलांचे सक्षमीकरण करणे हे स्वयंसहायता महिला बचत गटाचे प्रथम ध्येय बनले आहे. सक्षमीकरण ही एक दिर्घकाळ आणि निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. ज्याव्दारे महिला सामुहिकपणे विकासाच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन कार्यप्रवण राहतात.

महिला सक्षमीकरणातील प्रमुख समस्या:

1. स्त्रीयांच्या निरक्षरतेची समस्या.
2. कुटूंब व पुरुष सत्तेच्या पुनर्रचनेची समस्या.
3. महिला आरोग्य व आहाराची समस्या.
4. महिलांमधील अंधश्रध्देची समस्या.
5. स्त्री छळवादाची समस्या.
6. महिलांविषयी संविधानातील कायदा आणि हक्क अमलबजावणीतील समस्या.
7. महिलांच्या राजकीय सहभागाची समस्या.

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

होत आहे.

5) बचत गटातील सहभागामुळे महिलांना कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढलेला आहे.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, बचत गटाच्या सहभागातील महिलांची क्रियाशिलता व महिलांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा–स्थिती तसेच शिक्षण व आरोग्य विषयक स्थिती यातील अनुकूल परिवर्तन (सकारात्मकधक सहसंबंध) अनुभवास येत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1) राजेश चौधरी (संकलन व संपादन) महिला बचत गट हस्तपुस्तिका, चौधरी जी पब्लिशर्स, पुणे 2009
2) विद्युत भागवत– स्त्री प्रश्नाची वाटचाल
3) प्रतिभा रानडे – स्त्री प्रश्नांची चर्चा
4) मेधा नानीवडेकर– महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा
5) डॉ. रेखा हिंगोले – महिलांचे सक्षमीकरण समस्या आणि उपाय
6) गीता साने – भारतीय स्त्री जीवन

□□□

Assistant Professor
Sitabai Arts College,
Akola

प्रा-डॉ-वझीरे

IMPACT FACTOR 2.64

ISSN 2349-1019

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education

VISION RESEARCH JOURNAL FOR HISTORY & ARCHAEOLOGY

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : VIII, Vol. - I
Year - IV (Half Yearly)
(Feb. 2017 To July 2017)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website
www.irasg.com

Contact :-
Office :- 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531
(M.S.)India

Price ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Suma S. Nirni
Dept. of History
G. P. Porwal & Salimath College,
Sindgi, Dist. Bijapur (Karnataka) India

EXECUTIVE EDITORS

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.
Deccan Archaeological and cultural Research Institute,
Malakpet, Hyderabad (A.P.)

Dr. O.V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti Mahavidyalaya,
Nalegaon, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITORS

Dr. S. Rahaman
Dept.of History & Cultural Study,
International Islamic University
Mahkota (Malasiya)

Dr. S. P. R.Sapalli
Dept. of Cultural,
UMASS, Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr.Kishorkumar Ghavane
Head, Dept. of History,
Shankarrao Patil College,
Bhoom, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. Sandesh M. Wagh
Dept. of History,
Annasaheb Vartak College,
Vasai, Dist. Thane (M.S.)

Dr. Dhampal Masalkar
Dept. of History,
Dayanand College,
Solapur, Dist. Solapur (M.S.)

Dr. Annasaheb Malasne
Principal
Vidarbha Mahavidyalaya,
Buldhana, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr. Parimal Sutawane
Head, Dept. of History,
Shivaji College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. B. S. Wazire
Head, Dept. of History,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (M.S.)

Dr. Krishna Malkar
Head, Dept. of History,
R. B. College,
Deogaon(R),Aurangabad (M.S.)

Dr. Ramesh Patel
Head, Dept. of History,
R. K. Parekh College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Narendra Suryawanshi
Head, Dept. of History,
Vitthalrao Patil College,
Kale, Dist. Kolhapur (M.S.)

Somnath D. Kadam
Head, Dept. of History,
Kankawali College,
Kankawali, Dist. Sindhudurg (M.S.)

Issue : VIII, Vol. - I
VRJFH&A
IMPACT FACTOR 2.64
ISSN 2349-1019
Feb. 2017 To July 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	Page No.
1	Participation of Women in Indian Freedom Struggle Movement	Dr. Suresh L. Pandit	1
2	Nehru's Soviet Policy : Independence, Public Sector Enterprises	Dr. Suma S. Nirni	8
3	महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीमध्ये पंडिता रमाबाई यांचे योगदान	अरुण शिवराम बावा	17
4	विदर्भातील १९२० ते १९४७ काळातील वृत्तपत्र चळवळीची वाटचाल	संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	22
5	अहिल्याबाई होळकर यांचे मराठ्यांच्या इतिहासातील योगदान - एक अध्ययन	प्रा. व्ही. जी. वसु	27
6	स्वतंत्र विदर्भाच्या चळवळीची ऐतिहासिक वाटचाल	प्रा. डॉ. बी. एस. वझिरे	31
7	सवाई माधवरावांच्या द्वितीय पत्नी यशोदाबाई	डॉ. आर. एम. साळुंके	37
8	ग्रामीण विकासाविषयी महात्मा गांधीजीचे विचार - एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. सुरेश मनोहरराव नांदे	44
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समतावादी विचार	डॉ. विजयकुमार तांबारे	49
10	जालना जिल्हयातील भोकरदन येथील उपेक्षित लेणी : एक अभ्यास	मोतीराम विठ्ठलराव कदम	54
11	महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. आण्णासाहेब म्हळसणे	58
12	राजर्षी शाहू आणि ताराबाई यांच्यातील संघर्षाचे ऐतिहासिक विश्लेषण	संगीता पवार	67

सरकारशी बराच पत्रव्यवहार केला. त्याचे कारण असे की, हिंदुस्थान सरकारच्या फॉरेन जयुरिडिक्शन विभागातर्फे गव्हर्नर-जनरल-इन कौन्सिलची वऱ्हाडसाठी खास कायदे करणारी संस्था व तिजोरीवर अधिकार करणारी सत्ता अशा दोन वेगळ्या सत्ता शासन व्यवस्थेकडे होत्या, ही वऱ्हाडच्या नेत्यांची तक्रार होती. उत्पन्नातील असमानतेमुळे वऱ्हाडवर अन्याय होतो आहे म्हणून हा अन्याय दूर करण्यासाठी हालचाल केली पाहिजे, असे ठरवून वऱ्हाडातील पुढाऱ्यांनी मॉंटेग्यू साहेबांजवळ वऱ्हाडची कैफियत सादर केली. त्यात काही वर्षांचे आय-व्ययाचे आकडे देखील दाखविले. या आकड्यांच्या आधारे पंचेचाळीस लाख रुपये पासून तर साठ लाख रुपयांपर्यंतची रक्कम ही विदर्भाच्या उत्पन्नातून मध्यप्रांतावर खर्च केली आहे. याची जाणीव करुन दिली. याचा परिणाम झाला होता व मॉन्टेग्यू साहेबांनी वऱ्हाड यास उपप्रांत बनविण्याची सूचना केली होती. मॉंटेग्यूच्या या सूचनेतच महाविदर्भ आंदोलनाचे बिजारोपण सामावलेले आहे.

आपल्यावर अन्याय होतो आहे म्हणून आपण सर्व पक्षभेद बाजूला सारुन वऱ्हाडवासियांनी आपल्यावर होणारा अन्याय प्रगट करावा या हेतूने वऱ्हाडच्या सर्व पुढाऱ्यांनी मिळून वऱ्हाड सर्वपक्षीय समिती स्थापन केली. याचे अध्यक्षपद राजकारणात मुरलेले लोकनायक बापूजी अणे यांना व सचिवपद दोघांना देण्यात आले. त्यापैकी एक होते बुलढाणा येथील रामचंद्र कानिटकर व दुसरे होते अकोल्याचे ब्रिजलालजी बियाणी या समितीने वऱ्हाडची समस्या गोलमेज परिषदेत मांडण्यासाठी रामचंद्र कानिटकर यांना इ.स. १९३१ मध्ये इंग्लंडला पाठविले. तेथे त्यांनी एक निवेदन सादर केले. यावरुन एक मुद्दा स्पष्ट होतो तो असा की, वऱ्हाड सर्वपक्षिय समिती ही आपले एक वेगळे घटक राज्य निर्माण करुन इच्छिते व त्याच्या पुष्टीप्रित्यर्थ तर्कपूर्ण तथ्य सादर करते. ही समिती सतत सक्रिय राहिली आहे. रामचंद्र कानिटकर यांनी आर्थिक समितीच्या अध्यक्षांना १ मार्च १९३२ रोजी एक पत्र पाठवून वऱ्हाडचा राजकीय दर्जा स्पष्ट करण्यासाठी विनंती केली. तद्नंतर ४ नोव्हेंबर १९३२ रोजी त्यांनी गोलमेज परिषदेला एक मेमोरँडम पाठवून वरील मागणी सादर केली. पण त्यापासून काहीच निष्पन्न झाले नाही.

इ.स. १९३७ पर्यंत वऱ्हाडच्या त्यावेळच्या चार जिल्ह्यांचे एक वेगळे घटकराज्य बनविण्यात यावे अशी वऱ्हाडवासीयांची तीव्र मागणी होती. पण ही मागणी पूर्ण झाली नाही, म्हणून ही मागणी प्रबळपणे रेटण्यासाठी त्यावेळच्या आठ जिल्ह्यांच्या विदर्भाला मध्यप्रांतापासून वेगळा करण्याचा विचार समोर आला. बुलढाणा, अकोला, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर व भंडारा हे त्यावेळचे आठ जिल्हे होत. याप्रमाणे महाविदर्भ प्रदेशाच्या कल्पनेचा जन्म झाला. आता वऱ्हाड ऐवजी वऱ्हाड व नागप्रदेश या दोघांचा संयुक्त महाविदर्भ वेगळा करावा ही मागणी कायदेशिररित्या समोर आली. पण व्यावहारिक दृष्टीने तो सफल घटकराज्य होईल की नाही यावर विचारविमर्श करण्यासाठी यवतमाळ

पुनर्रचना आयोग स्थापन होण्यापूर्वी वेगळ्या विदर्भाची आणि संयुक्त महाराष्ट्राची अशा दोन्ही चळवळी फारच जोर धरुन होत्या. ह्या दोन्ही चळवळींना एकत्र करण्याचा दुसरा प्रयत्न सप्टेंबर १९५३ मध्ये झाला. २८ सप्टेंबर १९५३ रोजी नागपुरात, प्रमुख मराठी पुढाऱ्यांची बैठक होऊन त्यात नागपूर करार करण्यात आला. ह्या करारावर संयुक्त महाराष्ट्रवादी पश्चिम महाराष्ट्रातील नेते सर्वश्री, देवकीनंदन नारायण (मुंबई प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्ष), भाऊसाहेब हिरे (मंत्री, महाराष्ट्र राज्य), नानासाहेब कुंटे (विधानसभा, मुंबई राज्याचे अध्यक्ष), यशवंतराव चव्हाण (मंत्री, महाराष्ट्र शासन) यांनी तर महाविदर्भातून सर्वश्री रामराव देशमुख (मध्य प्रदेशचे माजी मंत्री), गोपाळराव खेडकर (अध्यक्ष, विदर्भ प्रदेश काँग्रेस कमिटी), शेषराव वानखेडे (मध्य प्रदेश विधानसभेचे उपसभापती), आर.के. पाटील (मंत्री मध्य प्रदेश), पी.के. देशमुख, पंढरीनाथ पाटील (चिखली) आणि आमदार लक्ष्मणराव भटकर यांच्या स्वाक्षऱ्या होत्या.

राज्यपुनर्रचना आयोग :-

आता सर्व मराठी भाषिकांचा एक प्रांत निर्माण होईल असे चित्र दिसू लागले होते. परंतु याच दरम्यान राज्यपुनर्रचना आयोगाने महाराष्ट्राचा दौरा सुरु केला. आयोगापुढे संयुक्त महाराष्ट्रातर्फे आणि विदर्भवाद्यांतर्फे आपआपली निवेदने सादर करण्यात आलीत. बापुजी अणे, ब्रिजलाल बियाणी आदी नेत्यांनी विदर्भाची मागणी आग्रहपूर्वक मांडली. त्यांनी विदर्भाचे राज्य कसे होऊ शकते, याची माहिती आकडे आणि मुद्दे देऊन आयोगापुढे सादर करण्याकरीता मोठ्या परिश्रमाने पाऊणशे पानाची एक छापील पुस्तिका तयार केली. कमिशनचे सदस्य फजल अली, पण्णीकर आदि हृदयनाथ कुंजरु हे स्वतः बापुजी अणे यांच्या ह्या विद्वत्तापूर्ण लिखाणाचाच परिणाम असावा की काय म्हणून फाजल अली कमिशनने विदर्भाच्या आठ जिल्ह्यांचे वेगळे महाविदर्भ राज्य निर्माण करावे असा निर्णय दिला. शेवटी १९५६ मध्ये गुजरातचे काही प्रदेश वऱ्हाड महाराष्ट्र आणि नागविदर्भ आदी प्रदेश एकत्र करुन द्विभाषिक मुंबई राज्य निर्माण झाले. या दरम्यान विद्यार्थ्यांची चळवळ मंदावली होती. मात्र संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीकरीता चळवळ सुरुच होती. मात्र द्विभाषिकांचा प्रयोग यशस्वी होऊ शकत नाही. गुजराथ्यांसोबत आमचे जमणे शक्य नाही, म्हणून दख्खन-पश्चिम महाराष्ट्राचे तेरा जिल्हे आणि विदर्भाचे आठ असे एकूण २१ जिल्हे आणि मुंबई-कोकण प्रदेशाचा संयुक्त महाराष्ट्र असावा असा प्रचार संयुक्त महाराष्ट्रवादी नेत्यांनी सुरु केला. त्यांच्या चळवळीला लोकसमर्थन मिळत होते. दरम्यानच्या काळात देशाच्या आणि राज्याच्या राजकारणात बरीच स्थित्यंतरे आली होती. सत्ता हस्तगत करण्याकरीता पक्षीय राजकारण सुरु झाले होते. विदर्भातही सत्तेत जाणाऱ्या नेत्यांची गर्दी होतीच. सत्ता काबीज करण्यासाठी नेत्यांना अनेक समझोते करावे लागतात लोकांना भूलथापाही द्याव्या लागतात. असे प्रकार त्यावेळी सुध्दा सुरु झाले होते. विदर्भवादी आणि संयुक्त महाराष्ट्रवादी

अनेकांनी भाग घेतला होता. १९६२ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीच्या वेळी तर विदर्भवादी फारच जोरात होते. आधीच्या पोटनिवडणुकीत बापुजी अणे काँग्रेसच्या तिकिटावर उभे होते. म्हणून विजयानंतर त्यांच्यावर प्रचंड टिका झाली. यावेळी अणे यांनी नागविदर्भ आंदोलन समितीतर्फे आपली उमेदवारी नागपुरातून भरली. त्यात त्यांनी काँग्रेस आणि इतर उमेदवारांचा पराभव करुन विजय संपादन केला. त्याप्रमाणे महापालिकेच्या निवडणुकीत समितीचे १४ सदस्य विजयी झाले. यावरुन विदर्भाची जनता अजूनही वेगळ्या विदर्भाच्या पाठीशी आहे हे स्पष्ट चित्र समोर आले.

निष्कर्ष :-

पुढील काळात राजकीय स्थित्यंतरात या चळवळीला मरगळ येत गेली. समितीच्या नावाने राजकारण करणारे नेते मोठे होताच, राजकारणात, उच्च पदस्थ होऊन, सत्ताधारी होत गेले. सत्ता हाती येताच त्यांना विदर्भाचा विसर पडू लागला. म्हणून जनताही ह्या आंदोलनामागे आता उभी होण्यास तयार नव्हती. वृत्तपत्रांपुढेही नवनव्या चळवळी येत गेल्या. नंतरच्या काळात मरगळ झटकून पुन्हा एकदा जांबुवंतराव धोटे यांच्या नेतृत्वात ही चळवळ अत्यंत प्रक्षोभक आणि उग्र स्वरुपात पुढे आली. परंतु राजकीय बदलाव धोटेंसह त्यांचे इतर कार्यकर्ते काँग्रेसमध्ये गेले आणि सत्ताधारी झाले. ही चळवळ मागे पडत गेली. नंतरच्या काळात तर ही चळवळ मृतप्रायच झाली. आताही मधून काही नेते वेगळ्या विदर्भाची भाषा बोलतात आणि वृत्तपत्रे त्यांना प्रसिध्दी देतात. परंतु आता या चळवळीत विशेष दम उरलेला नाही.

संदर्भ सूची :-

१) वक्काणी, डॉ.नि.आ. - आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, आ. २००३

२) बियाणी, ब्रिजलाल - महाविदर्भाची मागणी आ. १९५४.

३) तरुण भारत, नागपूर दिवाळी विशेषांक, - रा.अ. कानिटकर, यांचा लेख, आ.१९५३ विदर्भातील गेल्या शंभर वर्षातील कुचंबणा

४) गोळे, पु.ब.- मातृभूमि, अकोला दि. १६ जुलै, १९३१, वऱ्हाडच्या विभक्तीकरणाची मिमांसा - संभाजीराव गोखले, अमरावती यांचा लेख.

५) जतकर, श्री.ह. (संग्रा.) लोकनायक अणे यांचे लेख व भाषणे, आ. १९३१

६) कोरपे, डॉ.कुसुम - विदर्भातील नेतृत्वाची वाटचाल, आ.१९७९.

७) ओक, काकासाहेब (संपा.) मातृभूमि, अकोला दि.१५ ऑक्टोबर, १९५३.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : **2349 – 4766 (P)**, ISSN : **2278-8808 (E)**

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पवारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असमानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोमा & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळया प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम रिठे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कांदबरी– 'फिरल्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर भि. धारणे*	513-514

151.

स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचा अस्तित्व बोध

प्रा.डॉ.बी.एस.वझिरे

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:– १८१८ पर्यंत विदर्भावर भोसले घराण्याचे राज्य होते. त्यानंतर १८५३ पर्यंत इंग्रजांचे मांडलीकत्व स्विकारुन भोसले घराण्याने आपले राज्य टिकवून ठेवले. १८६१ ला ब्रिटीशांनी हा प्रांत आपल्या साम्राज्यात विलीन केला. परंतु १९०३ ला निजामाने त्यांच्या आधिपत्याखालील वऱ्हाडातील आणखी चार जिल्हे ब्रिटीशांकडे सोपविले. हे चारही जिल्हे एका अर्थाने आजच्या मराठवाडयाशी भाषीक व सांस्कृकि दृष्टया जास्त जुळलेले होते. परंतु पुढे नागपुरचे चार व वऱ्हाडचे चार अशा आठ मराठी भाषीक जिल्हयांना हिंदी भाषीक जिल्हयांशी जोडून ब्रिटीशांनी आपल्या राजकीय सोयीसाठी मध्यप्रांत निर्माण केला. परंतु भाषीक व सांस्कृतिक भिन्नता असतांनाही हा भाग हिंदी भाषीक मध्यप्रांतात जोडल्यामुळे असंतोषाची भावना या प्रदेशातील नेतृत्वात निर्माण झाली त्यातुनच हिंदी भाषीक मध्यप्रांतातून वेगळे होऊन स्वतंत्र विदर्भाची भावना १९०५ पासून रुजल्या गेली. पुढे लोकनायक बापुजी अणे (१९२४), पंडीत रविशंकर शुक्ला यांनी विधीमंडळात मराठी भाषीक जिल्हयांच्या स्वतंत्र विदर्भाची मागणी केली व ती मंजुर ही झाली. १९२० च्या नागपूर तसेच १९२७ च्या मद्रास येथील कॉंग्रेसच्या अधिवेशनातही स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचा ठराव पास झाल्याचा इतिहास आहे.

पुढे १९४६ साली संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीस प्रारंभ झाला. मुंबई, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, विदर्भ अशी ही संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळी होती. परंतु लोकनायक बापुजी अणे व ब्रिजलाल बियाणी यांनी स्वतंत्र विदर्भासाठी नाग विदर्भ चळवळ सुरु केली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ सक्षम करण्याच्या हेतूने ८ ऑगस्ट १९४७ साली या दोन चळवळीत समन्वय प्रस्थापित करण्यासाठी अकोला करार झाला. यानुसार विदर्भाला उपप्रांताचा दर्जा, त्याचे स्वतंत्र कायदे मंडळ, मंत्रिमंडळ निर्माण करण्यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर १९४८ साली उच्च न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश एस.के.दार यांच्या अध्यक्षतेखाली भाषावार प्रांत रचनेसंबंधी अभ्यास करण्यासाठी आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाची शिफारस विदर्भासाठी अनुकूल होती. परंतु पुन्हा या आयोगाच्या शिफारशींवर विचार करण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या एप्रिल १९४९ नेहरु, पटेल, सितारामय्या समितीने; महाराष्ट्र, मुंबई, विदर्भ, अशा त्रिराज्य निर्मितीची शिफारस केली. परंतु मराठी भाषीकांच्या तीव्र विरोधानंतर ती रद्द करण्यात आली.

विदर्भ वेगळा न करता विदर्भाचा विकास तसेच भावनीक व भाषीक एकात्मता जपण्याच्या हेतूने न्यायमुर्ती फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेत राज्य पुर्नरचना आयोग नेमला. या आयोगाच्या अहवालातही विदर्भ राज्याबाबत सकारात्मकता दर्शविण्यात आली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचाही स्वतंत्र विदर्भाला पाठींबा होता. परंतु १९५६ च्या संविधानात दुरुस्तीनुसार अनुच्छेद ३७१ द्वारे राज्यपालाच्या विशेष वित्तीय अधिकारात विदर्भ व मराठवाडयाच्या विकासासाठी वैधानिक विकास महामंडळाची तरतूद करण्यात आली आणि स्वतंत्र विदर्भाच्या मागणीची उपेक्षा करुन द्विभाषीक मुंबई राज्य निर्माण झाले. पुढेही विदर्भासह महाराष्ट्र निर्मीती करुन १ मे १९६० कॉंग्रेसने राजकीय स्वार्थामुळे नागपूर करारातील तरतुदीचे आमिष दाखवून विदर्भ राज्याच्या मागणीची उपेक्षाच केल्याचे दिसते.

महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर स्वतंत्र विदर्भाची मागणी:– परंतु १९५३ चा नागपुर करार असेल किंवा १९५६ च्या संविधान दुरुस्तीनुसार कलम ३७१ ला अनुसरुन वैधानिक विकास मंडळाची तरतूद असेल या दोन्ही बाबी विदर्भाच्या विकासाबाबत पोकळ आश्वासन ठरल्याची भावना विदर्भातील नेत्यांच्या व काही प्रमाणात जनतेच्या मनात निर्माण झाली. कारण विदर्भातील कॉंग्रेस नेतृत्वाचा पध्दतशिर वापर महाराष्ट्रातील कॉंग्रेस नेतृत्वाने या काळात केल्याचे दिसते. त्यामुळे विदर्भातील कॉंग्रेस नेतृत्वाकडून विदर्भाचा विकासही झाला नाही किंवा त्यासाठी त्यांनी आक्रमक आग्रहसुध्दा धरल्याचे कधीच दिसले नाही. परिणामी १९८० च्या दशकात जांबुवंतराव धोटे, त्यानंतर भाजपासह बनवारीलाल पुरोहित यांनी विदर्भ

लालूंची सत्ता होती. त्यांचा विरोध धुडकावून पंतप्रधान वाजपेयी यांच्या सरकारने बिहारचे विघटन करुन १५ नोव्हेंबर २००० रोजी झारखंडची निर्मिती केलीच! तजा इतिहास तेलंगणा राज्यनिर्मितीचा आहे. डॉ. मनमोहनसिंग सरकारने २०१४ साली आंध्र प्रदेशचे विभाजन करुन या राज्याची स्थापना केली. त्याविरुध्द प्रचंड हिंसाचार उसळला. आंध्र प्रदेशात कॉंग्रेस पक्षाची धुळधाण उडाली, सत्ता गेली. तेलंगणातही पानिपत झाले. पक्ष म्हणून कॉंग्रेसची हानी झाली. तात्पर्य असे की, केंद्रातील राज्यकर्त्यांची इच्छा असेल तर वेगळे राज्य कधीही निर्माण केले जाउ शकते. अन्यथा, जनतेची इच्छा कितीही तीव्र असली, तरी केंद्रातील राज्यकर्ते अनुकूल नसतील तर जनइच्छेला मूर्त स्वरुप येत नाही.

विदर्भ राज्याच्या मागणीसंदर्भात वरील चित्र अनुभवास येत आहे. राजकीय भूमिका जाहीर करुनही तिचे पालन करण्यास मोदी सरकार तयार नाही. महाराष्ट्रातील शिवसेना नाही म्हणते, आम्ही विदर्भ राज्य कसे द्यावे? असा पांगळा युक्तीवाद भाजपाचे नेते करतात. हेतूपर्वक दुर्लक्ष करण्याचाच हा प्रकार होय. वेगळया विदर्भ राज्याला विरोध करणारी मंडळी भाषिक मुद्दा पुढे करते. आमचे म्हणणे असे, की या देशात राष्ट्रभाषा हिंदीचे राज्य किती? किमान एक डझन! हिंदीची बारा–तेरा राज्ये असू शकतात, तेलगू भाषेची दोन राज्ये असू शकतात, बंगाली भाषेच्या प्रभावाखाली दोन राज्ये असू शकतात, तर मराठीची दोन राज्ये अस्तित्वात येणे भाषेच्या दृष्टीने घातक कसे राहील? विदर्भ वेगळा झाल्यास, विदर्भ अमराठी लोकांच्या ताब्यात जाईल असेही पालूपद विदर्भ राज्याच्या विरोधकांकडून ऐकवले जाते हे पण आश्चर्यच आहे!

निष्कर्ष:–

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा अभ्यास करणारे यावर अधिक प्रकाश टाकू शकतात. परंतु सोयीचे तेवढेच बोलायचे असा त्यांचा खाक्या आहे. विदर्भ ही सर्वच बाबतीत दुभती गाय असल्याने, संयुक्त महाराष्ट्रवादी किंवा विदर्भाला बटीक समजणारे वैदर्भीयांच्या इच्छा पायदळी तुडवत आहेत. अजूनही वेळ गेलेली नाही. मोदी सरकारने राज्यघटनेच्या आधारे वेगळया विदर्भ राज्याची निर्मिती करावी. विविध प्रश्नांवर आव्हानात्मक भूमिका घेणाऱ्या मोदींसाठी वेगळया विदर्भ राज्याची निर्मिती करणे शक्य आहे. आज महाराष्ट्र विधानसभेत भाजपाची सदस्यसंख्या १२२ एवढी आहे. उद्या या विधानसभेचे विभाजन होवून विदर्भाची विधानसभा अस्तित्वात आल्यास, त्या विधानसभेत ६२ पैकी ४५ भाजपाचे असतील. म्हणजे, विदर्भात भाजपाची निर्विवाद सत्ता असेल. उर्वरित महाराष्ट्रातही २२६ आमदारांपैकी भाजपाचे ७७–७८ आमदार भाजपाचे असतील. म्हणजे, संख्येच्या दृष्टीने त्या राज्यातही भाजपाच अव्वल राहील. महत्वाचे म्हणजे, वैदर्भीय जनतेच्या इच्छा–आकांक्षा पूर्ण करणारा पक्ष म्हणून इतिहासात त्याची नोंद होईल, यात शंका नाही.

संदर्भ सूची:–

१) *खांदेवाले, डॉ.श्रीनिवास, (संपा.) विदर्भ राज्य संकल्पना, सुविचार प्रकाशन, नागपूर, जाने. २०१२.*

२) *कोंडबत्तुनवार प्रा. प्रभाकर यांचा लेख, विदर्भ राज्य: भाजपाचा ११९७ चा ठराव, दै. देशोन्नती, दि. २४ डिसेंबर २०१७.*

३) *काळे, या.मा. (लेखक) नागपूर प्रांताचा इतिहास, प्रका. या.मा. काळे, बुलडाणा, १९३४.*

४) *बेडेकर, दि.के. (संपा.) संयुक्त महाराष्ट्र, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे, १९४७.*

५) *वक्काणी, डॉ. नि.आ. (लेखक) , आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८६.*

६) *दै. मातृभूमी, वेगळया विदर्भासंदर्भात श्री. पाटोळे यांचा लेख, दि. १८ नोव्हेंबर, १९४७.*

७) *बियाणी, ब्रिजलाल – महाविदर्भाची मागणी, मातृभूमी प्रेस, अकोला, १९५४.*

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

Inter Disciplinary Journal

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

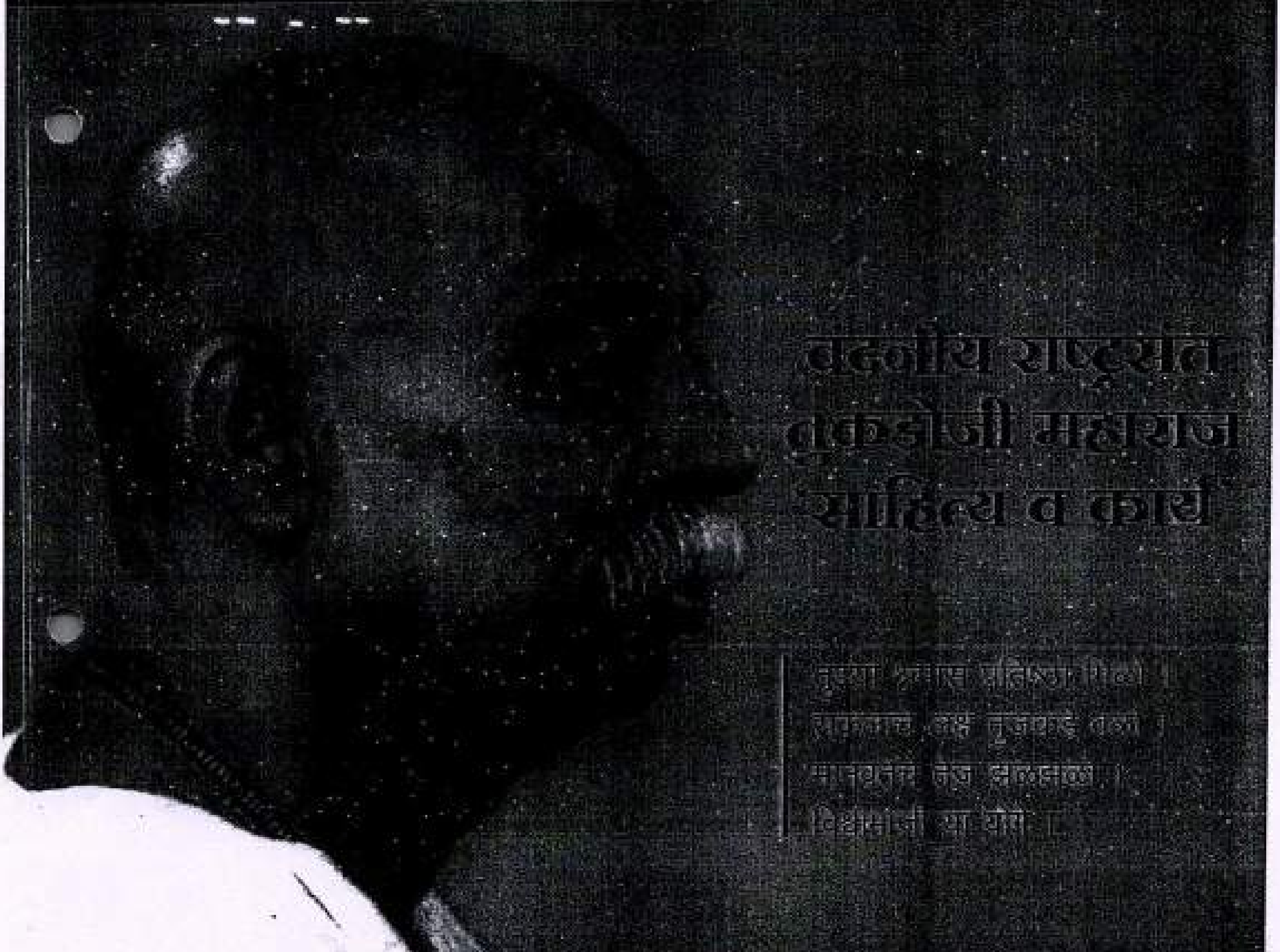

वंदनीय राष्ट्रसंत
तुकडोजी महाराज
साहित्य व कार्य

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संम्मेलन १७

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

रजि.नं. ३१०/१४ एफ १७७१८

संपादक – डॉ.राजीव बोरकर

ADVISORY BOARD

Mark Tory
Head, Dept. of English
Karistad University, Karistad, Sweden.

Dr. Ramdev Bharadwaj
Pro-Vice Chancellor
Makhanlal Chaturvedi Patrakarita
Vishwavidhyalaya, Bhopal

Dr. Hemixa Rao
Vice Chancellor
Hem. North Gujarat University, Patan - 384 265

Dr. Vijay Bobade
Associate Professor & Head
Hem. Yaswant Mahavidyalaya, Wardha

Dr. Shailendra Deolankar
Associate Professor
Govt. Vidarbha Institute of Science
& Humanities, Amravati

Dr. Vijaykumar S. Chobe
Dean, Faculty of Law
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati. Cell : 9422157157

EDITORIAL BOARD

Dr. Subhash Gawai
Head, Dept. of Political Science
Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati.

Dr. Shantaram Chavan
Head, Dept. of Political Science
Art, Science College, Chikhaldara.

Dr. Ramdas N. Fulari
Principal, Dr. Shyamaprasad Mukharji Kala
Mahavidyalaya, Shendurjanaghat, Dist. Amravati.

Dr. Vinay Kodape
Head, Dept. of Political Science
K.N. College, Karanja (Lad)

Dr. Dharmendra Telgote
Principal, Shri Babasaheb Deshmukh
Parvekar Mahavidyalaya, Parva.

Dr. Avinash Moharil
Principal,
Mahila Mahavidyalaya, Amravati.

Dr. Rekha Wankhede
Head, Dept. of Political Science
P.S.S.College of Art, Commerce, Pawani.

Dr. Daya Pande
Head, Dept. of Sociology
Bhartiya Mahavidyalaya, Amravati.

Dr. Rashmi Gajre
Head, Dept. of Home Economics
Smt. Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal.

Estd.2008 / Total Issues - 24

ISSN 0975-590X / Peer Revieved Journal

Managing Editor - Dr. Subhash Gawai
Publisher - Dr. Shantaram Chavan

Subscription :

Individual - Rs. 1000/- for five years
Institutional - Rs. 1500/- for five years
Single Issue price - Rs. 100/-

Address :

C/o. Dr. S.S. Gawai
1, Abhinav State Bank Colony, Chaprashipura,
Camp, Amravati (Maharashtra), India. 444602 Contact : 9822736136(G)
E-mail : sushreegawai@yahoo.in / Subhashgawai23@gmail.com
Website : www.darj.org

Design & Printing :
B.Suraj Graphics, Akola.
Mob.: 9923136443

ISSN 0975-590X

9 770975 590004

All rights are reserved with the publisher. The opinion expressed are of the authors & the association. Editorial board, as well as the peers' committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary Matter in Amravati City Only.

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

Inter Disciplinary Journal

DARJ

CHIEF EDITOR
Dr. Subhash Gawai

GUEST EDITOR
Dr. Rajiv Borkar

SPECIAL ISSUE EDITORIAL BOARD

Dr. Pravin Deshmukh	**Anil Dadmal**
Dr. Sopan Watare	**Mohan Bullal**
Dr. Kunal Ingle	**Dr. Santosh Suradkar**
Prof. Sunil Kolhe	**Prof. Siddharth Waghmare**
Dr. Umesh Chapke	**Dr. Shrikrishna Kakde**
Raju Sarkate	**Ku. Priti Ingle**
Devanand Mohod	**Sandhya Mhaske**

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1.	जय गुरुदेव	वसंत आबाजी डहाके	1
2	राष्ट्रसंताचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. गजानन नारे	5
3.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शेतीविषयक व ग्रामसुधारणा विषयक विचार	प्रा.डॉ.सुलभा केशवराव पिंजरकर	8
4.	Rashtrasant Tukadoji Maharaj and his Music	Dr. Snehshish Das	11
5.	राष्ट्रसंताचा सांगीतिक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.माणिक मेहरे	13
6.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण	भास्कर भिकाजी धारणे	15
7.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : भजन व संगीत प्रभाव	प्राचार्य संतोष तोलबा तंत्रे	17
8.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्री जीवन विषयीचे महत्व	डॉ.सौ.अंजली राजवाडे	20
9.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.वर्षा ध. कुळकर्णी	22
10.	Musical Religiousness and Shree Gurudeo Seva Mandal	Dr. Kumudi Barde (Kshirsagar)	24
11.	एक बहुआयामी व्यक्तित्व : राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	श्री. अंबादास बोरकर	26
12.	श्री. लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	डॉ. नंदकिशोर काळे	28
13.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे काव्यातील सामाजिक विचार	डॉ. वैशाली एस. देशमुख	30
14.	राष्ट्रसंताचे स्त्रि विषयक विचार	डॉ. ममता इंगोल–महल्ले	32
15.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोण	डॉ. चारुशीला राजेश्वर रुमाले	38
16.	तुकडोजी की राष्ट्रभक्ति : वर्तमान संदर्भ में	डॉ. संगीता जगताप	41
17.	राष्ट्रसंताचे वैचारिक मूल्य : एक आकलन	श्री. अनिलकुमार वडमल	43
18.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची सांगितीक कल्पकता	डॉ. उमेश चापके	45
19.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टिकोण	डॉ. स्नेहल सुनील डहाळे	48
20.	जागतिकीकरण, खाजगीकरण, व्यापारीकरणाच्या काळात राष्ट्रसंताच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे	50
21.	सन्त तुकडोजी का साहित्य : वैश्विक धरातल पर	डॉ. प्रवीण देशमुख	52
22.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ. राजीव बोरकर	56
23.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील गेयता	डॉ. सोपान शिलाबराव बतारे	59
24.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शिक्षणविषयक विचार	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	61
25.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील शिक्षणविचार	डॉ. भास्कर पाटील	63
26.	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. प्रभाकर मोहे	67
27.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची दलित सेवा	डॉ. बी.एस. मानवटकर	70
28.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची सामाजिक, सांगितीक चिकित्सक मिमांसा	डॉ. मुक्ता महल्ले	72
29.	राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्वलित करणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	श्रीकृष्ण रामदासपंत परखाले	74
30.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. सुनिल बी. कोल्हे	76
31.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	80
32.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या खंजरी भजनाची सांगितीक परंपरा एक दृष्टीक्षेप	श्री. गजानन मा. लोहटे, डॉ. राम बोरगावकर	82
33.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैश्विक प्रार्थना	बुध्दरत्न लिहितकर	84
34.	विश्वकल्याणचा उद्‌गार : सामुदायिक प्रार्थना	डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	86
35.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का युवा पिढी को संदेश	आनंद र. बक्षी	88
36.	तुकडोजी महाराजांची ग्रामसाधना	श्रीमती माधुरी म. पाटील	90
37.	संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. राजु एल. सरकटे	92
38.	वंदनीय राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनावलीतील लोक सांगितीक तत्व	श्री. नाना विठ्ठल भडके	95
39.	राष्ट्रसंताचा शैक्षणिक विचार	डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव नागपाल	98
40.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारणाविषयक विचार	श्री. शिवाजी आनंदराव सुर्यवंशी	100

"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue
DARJ ISSN 0975-590X

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार

संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

भारताच्या इतिहासामध्ये 12व्या शतकापासून ते 21व्या शतकापर्यंत जे संत झाले. या सर्व राष्ट्रसंतांनी नवा विचार रुजविला. हे सर्व राष्ट्रसंत अठरापगड जातीतील होते. मानवजातीचा विकास व उत्कर्ष याकरीताच आपले जीवन या राष्ट्रसंतांनी खर्ची घातले. अशा यासर्व संतामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजाचे योगदान फार मोठे आहे. महाराजांची ग्रामगीता हा मराठीतील ग्रंथराज आहे. मनुष्याच्या जीवनाला स्पर्श करणाऱ्या सर्वच घटकांची चर्चा या ग्रंथात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी केली आहे. यामध्ये ग्राम जीवनाला आवश्यक असणारी मार्गदर्शक असे उपयुक्त विचार मिळतात. महाराजांची ग्रामगीता हा सर्वव्यापी अशा स्वरुपाचा ग्रंथ आहे. यामध्ये विविध विषयावर केलेले मंथन व त्यातून निघालेले विचार मानवजातीला अनादी काळापर्यंत उपयोगी, दिशादर्शक ठरणार आहे. अध्यात्मापासून ते ज्ञानविज्ञानापर्यंत अशा सर्वच विषयासंबंधीचे समाजजीवनाचे विचार मांडले आहेत. पाच दशकापुर्वी हे विचारधन विश्वाला अर्पण करताना ग्रामगीतेत मांडलेला विचार आजही चिंतन व विचार करायला भाग पाडतो.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची जो नवनिर्माणाचा जो विचार रुजविला, राष्ट्रीय जाणिव व जीवनमूल्य आणि जे विचारधन समाजाला दिले त्यांनी माणूस शोधण्याचा व घडविण्याचा प्रयत्न केला. भारत हा देश खेडयांचा आहे. खेडे हे देशाचा आत्मा आहे. जोपर्यंत खेडयाची प्रगती विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही. विचार ज्यांनी ग्रामगीतेतून मांडला. आदर्श गावाची संकल्पना त्यामध्ये मांडली राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेत 19 व्या अध्यायामध्ये जीवनच शिक्षण या विषयावर शिक्षणासंबंधी अतिशय सुंदर विचार मांडले शिक्षण आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधाचा विचार त्यामध्ये आहे त्यांनी ते विचार मांडले. ते एखाद्या शिक्षण तत्ववेत्यालाही लाजवेल असे आहेत. शिक्षण हे जीवनाला आकार देणारे असले पाहिजे. महाराजांनी शिक्षणाच्या मुळावर घाव करुन हे शिक्षणासंबंधीचा तुमचा दृष्टिकोन मुळात चुकीच्या पध्दतीने जात आहे. महाराज म्हणतात.

दिखाऊ कपडे कोरडी ऐट । नोकर पेशी थायमाट ।
हे शिक्षणाचे नव्हे उद्दीष्ट । ध्यानी घ्यावे निट आधी ।।
अजब ऐसी शिक्षणाची प्रथा ।
जेथे काम नसे बापाची रांधा ।
बाप करे शेतीची व्यवस्था । मुलगा मागे नोकरी 2
व्हावे मोठे बापुसाहेब । काम मोठे बापुसाहेब जुळूनी पैसा
खुब मोठी पदवी दिखाऊ डबी। ही उडता म्हनोनी नव्हे ।।

नेमके येथेच आम्ही चुकलो मुलगा शिकून मोठा व्हावा याकरीता आई–वडील राब–राब राबून पोटाला चिमटा देऊन आपल्यासारखे कष्टमय जीवन त्याच्या वाटयाला येऊ नये म्हणून राब राब राबतात. मात्र मुलगा शहरात जाऊन ऐश करता आली पाहीजे. हेच शिक्षणापासून साध्य करण्याच्या प्रयत्नात असतो. भारत देशाला बलवान ठरेल. गावाला भूषणावह ठरेल. मुला–मुलींना असे सारखे शिक्षण देऊन समाजामध्ये समता प्रस्तापित होईल हे शिक्षण राष्ट्रसंतांना अपेक्षीत होते. व्यर्थ ज्ञान काही कामाचे नाही. कोणत्याही कामाला तत्पर असणारे शिक्षण अपेक्षीत आहे.

हया कोवळया कळयामाजी ।
लोपले ज्ञानेश्वर, रविंद्र, शिवाजी ।
विकासात प्रगतीशील समाजी । शेकडो महापुरुष ।

मूलांमध्येच महापुरुषांची बिजे रोवण्यास राष्ट्रसंत सांगतात. यातूनच खरा समाज उभा राहील व आदर्श ग्रामनिर्मितीची मूहूर्त मेढ रोवल्या जाईल असे राष्ट्रसंत सांगतात. महापुरुषांची निर्मिती या मूलांवर चांगले संस्कार झाल्याने होईल असे प्रतिपादन करतात व भावी महापुरुष त्यांच्यातच शोधतात.

खेडयात उपजले ज्ञानेश्वरवादी ।
काव्य उणी त्यांनंनी वृध्दी ।
श्रीकृष्ण आणि महात्मा गांधी। हालवी सुत्र खेडयातून ।
म्हणोनि मित्रहो एक निश्चिती।
गावीच मुलांचे शिक्षण द्या हाती ।
पांग फिटले जन्मजाती । सुखी होईल सकलजन ।।

खेडयातूनच जर मनुष्य शिकला तर तो पुढील काळामध्ये समाजात प्रतिष्ठित होऊन नाव कमावणार नाही असे होत नाही. स्वतःचे पोट भरण्याकरीता कोणावरही बोज न बसता एखादा तरी गुण संपादन केला पाहिजे. मुलगी खुप शिकली पण तीला स्वयंपाक करता येत नसेल तर ती आहे असे राष्ट्रसंत म्हणतात. शिक्षण हे सर्व कलांनी युक्त असले पाहीजे. गावाची विकासाचा ध्यास असणारे गावाची अब्रु वाचवणारे, अन्यायाविरुध्द प्रतिकार करणारे चांगले जीवन जगण्याकरीता शिक्षण असावे असा आग्रह धरतात. गावाला आदर्श करणारे शिक्षणाचे मुख्यसुत्र असले पाहीजे. राष्ट्रसंतांनी शिशु संगोपनाची कल्पना मांडून, गुरुकुल पध्दतीचे समर्थन करतात. सहकार्याशिवाय शिक्षणाला महत्व नाही शिक्षण हे उद्याचे भविष्य, भवितव्य घडविणारे देशाचे आधारस्तंभ आहे.

शिक्षणाला त्यांनी आद्यकर्तव्ये माणून पालकांना पाल्यांना शिकविण्याकरीता प्रोत्साहित केले.

आदर्श होतील विद्यार्थीगण। गावाचे पालटेल जीवन ।
कोठेच न उरले गावढंळपणा। टिकाऊ परिवर्तन यामागे ।।

शाळेची सुंदरता, नैसर्गिक संपन्नता वातावरण यासर्व व्यवस्थेमधूनच विद्यार्थी घडत असतात हा विश्वास राष्ट्रसंताचा होता. प्राचीन शिक्षणपध्दतीवर त्याचा विश्वास होता. परिपूर्ण व अज्ञानीपणा दुर करणारे उत्कर्ष साधणारे कर्तृत्ववान भावी पीढी घडविणारे, मानवीजीवन सुखी करणारे संपन्नता, आणणारे देशाला गौरवशाली, सामर्थ्यशाली बनविणारे शिक्षण राष्ट्रसंताना अपेक्षित होते. राष्ट्रसंताच्या जीवनविषयक विचारामध्ये 3 सदाचार, महिलांची प्रगती, राष्ट्रभक्ती सदाचार, चारित्र्य संपन्नता हयासर्व जीवन मूल्यांचा स्विकार जीवन शिक्षणातून करावा हा त्यांचा आग्रह होता.

निष्कर्ष :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवन शिक्षण व त्यांचा दृष्टिकोन समतेवर आधारीत होता. शिक्षणाला दान देऊन शाळा संपन्न करुन गाव संपन्न व आदर्श बनवून गावातील जीवन सुखी व समृध्द करणारा विचार होता. माणसाला माणूस बनविणारे खऱ्या अर्थाने जीवन शिक्षण देणारे त्याचे विचार होते. त्यांची ही दृष्टी प्रेरणादायी आहे. दर्जेदार शिक्षणावर त्यांचा भर होता. तत्कालीन शिक्षणपध्दतीत काही दोष असल्याचेही ते सुचीत करतात. सर्वगुणसंपन्न निर्भय, कर्तबगार व माणूस बनविणारे शिक्षण त्यांना अभिप्रेत होते. दिखाऊपणावर त्यांनी ताशेरे ओढले. परंपरा व आधुनिकता यांच्या समन्वय साधणारा राष्ट्रसंताचा शिक्षणविषयक विचार दिसून येतो. शिक्षणाचा हा विचार ग्रामीण भागात पोहचण्याचा त्यांचा प्रयत्न प्रामुख्याने दिसून येतो. सर्वांना समानसंधी, पारंपरिक विचारधारा, अज्ञान यावरही मार्मिक टिपणी करतात. राष्ट्रसंतांनी केलेल्या कार्याला त्यांचा शैक्षणिक विचारांना अपेक्षाना मूर्तरुप आल्याचे दिसून येते. विज्ञानाचे महत्व प्रबोधनाचे विचार आणि कृषी शास्त्राच्या प्रगतीची दिशा उद्योजकता विकासाचे सूत्र वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून मांडलेले आहे. राष्ट्रसंतांचा हा विचार भविष्यकाळाचा वेध घेणारा विचार असल्याचे निदर्शनात येते. व्यावसायिक शिक्षणावर त्यांचा भर होता. उद्योगी शिक्षणाची सांगड घालावी. राष्ट्रसंतांनी शिक्षण आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधाचा विचार केलेला दिसतो. त्याचे हे विचार शिक्षणतज्ञानाही लाजवणारे आहेत. मुला–मुलींना सारखे शिक्षण देऊन समाजामध्ये समानता निर्माण करावी. मुलगा, मुलगी समाजाचे समान घटक आहेत. त्यांना अधिकारही समान आहेत हे विचार नवीन पिढीवर बिंबवण्यावर भर दिलेला दिसतो. समाज आणि राष्ट्र उन्नती करण्यासाठी स्त्रि शक्तीचा उपयोग करुन घेणे काळाची गरज आहे. हे राष्ट्रसंतांना अपेक्षीत असलेले समानतेचे तत्व अपेक्षित होत. निपुणतेवर त्यांचा भर होता. गरजाधिष्ठीत शिक्षणाला त्यांनी महत्व दिले. शिक्षण हे सर्व कलांनी युक्त असले पाहिजे. गावाला आदर्श करणारे शिक्षण राष्ट्रसंतांना अपेक्षीत होते. मानवी जीवन सुखी, समृध्द करुन भारताला सामर्थ्यशाली बलशाही बनवण्याचा विचार, राष्ट्रभक्ती, सदाचार, व्यसनमूक्ती, महिलांची प्रगती चारित्र्य संपन्नता आदि जीवनमूल्याचे स्विकार जीवनशिक्षणातून करावे हा त्यांचा आग्रह होता. ही त्यांची दृष्टी प्रेरणादायी ठरावी अशी आहे. आपल्या या बदलत्या युगात त्यांचे विचार खऱ्या अर्थाने जीवन शिक्षण देणारे आहे. ग्रामीण भाग स्वयंपूर्ण होऊन आजच्या बेकारीची समस्या नष्ट होईल. देशाची संपत्ती देशातच वितरीत होईल.

गावातील प्रश्न गावातच सुटतील आदर्श ग्रामव्यवस्थेची निर्मिती होवून ग्रामीण मानवी जीवनाच्या समाजाची रचना बळकट होईल. गरजा पूर्ण करणाऱ्या राष्ट्रसंतांच्या जीवन सिध्दांताची आज समाजाला गरज आहे. शिक्षणाची सांगड गरजांशी घातली पाहिजे. श्रम करण्याची, संस्कार स्विकारण्याची कलागुणाचे उदरनिर्वाहाचे शिक्षण घेण्याची मानसिकता युवकांमध्ये निर्माण झाली पाहिजे. समानतेच्या आधारावर स्त्रियांना व सर्वच घटकांना मुख्य प्रवाहात आणून देशाचा विकास करावा लागेल. त्यामुळे समाजातील विषमता नष्ट होण्यासाठी मदत होईल. त्याशिवाय स्थैर्यता प्राप्त होणार नाही. नैतिक शिक्षण, कृषि शिक्षण यावर शासनाने 4 भर देऊन युवा पिढीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. राष्ट्रसंतांची ही विचार प्रणाली स्विकारुन प्रभावीपणे राबवून बेकारीला आळा घालता येईल. समाजाला, देशाला उन्नत करण्याकरीता राष्ट्रसंतांचे विचार समाजापर्यंत पोहचवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1) प्राचार्य भगत रा. तू. – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ– चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती, 2 ऑक्टोबर 2009.

2) प्रा. कडवे रघुनाथ, – मानवतेचे पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी(जीवन व कार्य) अमोल प्रकाशन – नागपूर प्रथमावृत्ती, 27 ऑक्टोबर 2010.

3) आवारे बाबा, – भगवान तुकडोजी, पद्मश्री प्रकाशन, सावदा, रावेर, जि. जळगाव, प्रथमावृत्ती, 2010.

4) बेलूरकर रा.मो. – युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, श्रीमाणिक प्रकाशन – श्रीक्षेत्र वसवेड, जि. अमरावती.

5) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीता प्रथमावृत्ती 1955.

ISSN 2349-1019

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH JOURNAL FOR HISTORY & ARCHAEOLOGY

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - IV, Issue - VIII, Vol. I | Impact Factor 2.64 (GRIFI) | Feb. 2017 To July 2017

EDITOR IN CHIEF

DR. SUMA S. NIRNI

Issue : VIII, Vol. - I
VRJFH&A
IMPACT FACTOR 2.64
ISSN 2349-1019
Feb. 2017 To July 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	Page No.
1	Participation of Women in Indian Freedom Struggle Movement	Dr. Suresh L. Pandit	1
2	Nehru's Soviet Policy : Independence, Public Sector Enterprises	Dr. Suma S. Nirni	8
3	महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीमध्ये पंडिता रमाबाई यांचे योगदान	अरुण शिवराम बावा	17
4	विदर्भातील १९२० ते १९४७ काळातील वृत्तपत्र चळवळीची वाटचाल	संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	22
5	अहिल्याबाई होळकर यांचे मराठ्यांच्या इतिहासातील योगदान - एक अध्ययन	प्रा. व्ही. जी. वसु	27
6	स्वतंत्र विदर्भाच्या चळवळीची ऐतिहासिक वाटचाल	प्रा. डॉ. बी. एस. वझिरे	31
7	सवाई माधवरावांच्या द्वितीय पत्नी यशोदाबाई	डॉ. आर. एम. साळुंके	37
8	ग्रामीण विकासाविषयी महात्मा गांधीजीचे विचार - एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. सुरेश मनोहरराव नांदे	44
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समतावादी विचार	डॉ. विजयकुमार तांबारे	49
10	जालना जिल्हयातील भोकरदन येथील उपेक्षित लेणी : एक अभ्यास	मोतीराम विठ्ठलराव कदम	54
11	महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. आण्णासाहेब म्हळसणे	58
12	राजर्षी शाहू आणि ताराबाई यांच्यातील संघर्षाचे ऐतिहासिक विश्लेषण	संगीता पवार	67

Issue : VIII, Vol.- I
V R J F H&A
IMPACT FACTOR 2.64
ISSN 2349-1019
Feb. 2017 To July 2017

4

विदर्भातील १९२० ते १९४७ काळातील वृत्तपत्र चळवळीची वाटचाल

संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी
इतिहास विभाग
सीताबाई कला महाविद्यालय,
अकोला (महाराष्ट्र) भारत

Research Paper - History

प्रस्तावना :-

स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात वृत्तपत्रांना एक महत्वाचे स्थान आहे. भारतीयांना गुलामगीरीची जाणिव करुन देऊन त्यांच्या सुप्त भावना जागृत करुन, त्यांच्या विचारांना आव्हान करण्याचे कार्य, कोणत्याही दडपणाची पर्वा न करता त्यागाच्या वृत्तीने वृत्तपत्रांनी कार्य केले. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली आणि खऱ्या अर्थाने भारतात राजकीय पत्रकारितेला सुरुवात झाली. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची चळवळ वाढविण्यासाठी आणि प्रबोधन करण्यासाठी नेत्यांना वृत्तपत्राची नितांत गरज वाटत होती म्हणून अनेक नेत्यांनी याच काळात अनेक वृत्तपत्रे जन्मास घातली. काँग्रेसमध्ये मवाळ, जहाल गटामध्ये जसजसी वैचारिक तफावत वाढू लागली त्याचे परिणाम भारतीय पत्रकारितेवर होऊन १९०३ ते १९२० या काळात अत्यंत जहाल लेखन करुन या वृत्तपत्रांनी भारतीय राजकारण हादरवून सोडले.

विदर्भातील टिळकयुगीन वृत्तपत्र चळवळीची वाटचाल :-

राष्ट्रीय काँग्रेसच्या बाल्यावस्थेत विदर्भातील वृत्तपत्रांनी फार मोठी जागृती घडवून आणली. कारण याच काळात काँग्रेसची दोन अधिवेशन नागपुरात झाली. नंतरच्या काळात लोकमान्य टिळकांनी या भागात झंझावती दौरे काढल्यामुळे नागपूर जहालमतवाद्याचा बालेकिल्ला बनला. इ.स. १८८५-१८८६ च्या सुमारास नागपूर न्युज, आर्यवैभव हे मराठी वृत्तपत्रे निघत होते. इ.स. १८९० मध्ये सदाशिवराव पटवर्धन यांनी न्यायसुधा नावाचे पत्र नागपूर आणि हरदा अशा दोन ठिकाणाहून सुरु केले. याच काळात कृ.ना. करमरकर यांनी मराठा पत्र गौरक्षण संस्थेमार्फत गोरक्षा आणि भोसला ही पत्रे प्रामुख्याने प्रकाशित होत होती. ह्यानंतर १८९१ मध्ये सुरु झालेले अत्यंत गाजलेले वृत्तपत्र म्हणजे अच्युतराव कोल्हटकर यांचे देशसेवक हे होय. गुरुवर्य किसन फागोजी बनसोड यांचे मराठा दिनबंधू १९०१ मध्ये प्रकाशित होऊ लागले. दलित पत्र सृष्टितील पहिले पत्रकार म्हणुन गुरुवर्य बनसोडे यांचे नाव घेण्यात येते. त्यांनी आपल्या व्यथित बांधवांना त्यांच्या न्याय हक्कासाठी जागृत करण्यासाठी १९१० ला निराश्रीत हिंद नागरिक १९१३ ला विटाळ विध्वंसक १९१८ ला मजुरपत्रिका ही वृत्तपत्रे सुरु करुन बनसोडे यांनी महाराष्ट्र हादरवून सोडला होता.

नंदागवळी यांनी गोंदियातून तर वर्ध्याचे पतितपावन दास बाबा यांनी वर्ध्यातून पतीतपावन या नावाचे पत्र सुरु केले.
कॉंग्रेसच्या सुरुवातीच्या काळात १८३९ साली प्रसिध्द सुधारक हरी माधव पंडित यांनी सुरुकेलेले देशसेवक
पुढे मवाळवाद्यांच्या हातून हे पत्र जहालवाद्यांच्या हाती गेले. देशसेवकाने नागपूर कॉंग्रेसचे अध्यक्षपद लोकमान्य
टिळकांना मिळावे म्हणून प्रचार सुरु केला. इंग्रजांनाही ही देशसेवकाची जहाल विचारसरणी परवडणारी नव्हती म्हणून
त्यांनी देशसेवकावर आघात सुरु केले. १८ जानेवारी १९०८ रोजी देशसेवकात लिहीलेला एक लेख आक्षेपार्ह ठरविण्यात
आला आणि संपादक ओगले यांना तुरुंगात जावे लागले. १९०७ मध्ये नागपुरात निघालेले हितवाद अत्यंत महत्वाचे
वृत्तपत्र माधवराव पाध्ये यांनी सुरु केले. १९२२ पासून हितवाद अर्धसाप्ताहिक तर १९३६ पासून आठवड्यात तीन
वेळा व १९४३ पासून दैनिक म्हणून प्रकाशित होऊ लागले. १९२० च्या सुमारास कोष्टी ज्ञानोदय (नागपूर) धामणगावला
मारवाडी हितैषी आणि चंद्रपुरला क्षेत्रीय माळी अशी जातीवाचक नावाची वृत्तपत्रे निघत होती. १९१४ मध्ये लोकमान्यांच्या
प्रोत्साहनाने निघालेले महाराष्ट्र हे पत्र आणि एप्रिल १९०७ पासून केसरीची नागपुरातून निघालेली हिंदी आवृत्ती हिन्दी
केसरी या वृत्तपत्रांनी पुढे इतिहास घडविला. ते १९११ मध्ये सरकारी रोषामुळे बंद पडले.

नागपूर प्रांतातील गांधी युगातील वृत्तपत्रे (१९२१ ते १९४७) :-

टिळकांच्या मृत्युनंतर महात्मा गांधी यांच्या हाती कॉंग्रेसची संपूर्ण सूत्रे आली. १९२० नंतर असहकार,
कायदेभंग, सत्याग्रह, चले जाव सारखे झंझावती आंदोलने राष्ट्रीय कॉंग्रेसने उभारली. त्यामुळे देशाचे संपूर्ण राजकारण
ढवळून निघाले. १९२० ते १९४७ च्या काळात नागपुरात दैनिक खबर, दैनिक स्वातंत्र्य, दैनिक तरुण भारत, दैनिक
नागपूर टाईम्स (इंग्रजी), दैनिक नवभारत (हिन्दी), दैनिक राष्ट्रमत, दैनिक महाराष्ट्र आदी मान्यवर दैनिके सुरु झ
ालीत. त्याशिवाय वर्धा येथील १८३१ मध्ये मनोहरपंत देशपांडे, डॉ. केदार आदिंनी सुमती नावाचे साप्ताहिक सुरु केले
होते. जमनालाल बजाज यांच्या प्रोत्साहनाने नव्या गांधीवादी विचारांच्या प्रचारासाठी वामनराव घोरपडे यांच्या
संपादकत्वाखाली तरुण महाराष्ट्र हे पत्र सुरु करण्यात आले होते. नागपूरातील महाराष्ट्र टिळकवादी होता म्हणून
त्यांना उत्तर देण्यासाठी हे तरुण महाराष्ट्र वर्ध्याहून नागपुरला आणण्यात आले. वर्धा ब्राम्हणेत्तर पक्षाचे मुखपत्र म्हणून
ब्राम्हणेत्तर हे पत्र १९२६ साली सुरु झाले. व्यंकटराव रायोबा गोळे हे त्याचे प्रकाशक होते. धर्माच्या चर्चेसाठी निर्भिडपणे
लिखाण करणारे नरकेसरी हे पत्र नागपुरातून नोव्हेंबर १९२९ मध्ये प्रकाशित होऊ लागले. करदळे यांचे नागपूर
ॲडव्हर्टायझर गोविंदराव गोखले यांचे संकेत हे पत्रही याच काळात निघाले. नागपुरचे प्रख्यात पत्रकार प्रा.ज. कानेटकर
यांनी यंग पेट्रीयट, तरुण भारत आदित काम करुन नंतर बॅ. अभ्यंकरांच्या सहाय्याने १३ मे १९३४ रोजी निःस्पृह हे
साप्ताहिक सुरु केले. हे निःस्पृह प्रख्यात खरे प्रकरणानंतर (१९३९), एक महिना दैनिक स्वरुपातही निघाले. पाच
वर्षात निःस्पृह पाच वेळा बंद करावा लागला. यावरुन त्यांची दाहकता किती प्रखर होती हे लक्षात येते. १९३० ते
१९४० या काळात निघालेले पु.ल. देशपांडे यांचे भवितव्य, कामगार नेते रुईकर यांनी काढलेले स्वातंत्र्य भारत,
वर्णाश्रम स्वराज्य संघातर्फे काढण्यात आलेले विश्वनाथ नवाथे यांचे धर्मवीर, श्री.ना. बनहट्टी यांचे समाधान ही पत्रे
निघालीत. १९३५ च्या दरम्यान नागपुरात श्यामसुंदर आणि स्वछंद ही दोन गाजलेली पत्रे प्रकाशित होऊ लागली.
१९१२ मध्ये नागपुरातून एल.एन.महाडी हे ऑल इंडिया रिपोटर्स नावाचे पत्र काढीत होते. १९३३ मध्ये पहिले इंग्रजी

दैनिक डेली न्यूज नागपुरात निघाले. मध्यप्रांताचे मुख्यमंत्री पं. रविशंकर शुक्ल यांनी हे पत्र काढले होते. व्ही.एम. व्यंकटरमन हे या पत्राचे संपादक होते. व्यंकटरमन हे आधी हितवाद मध्ये काम करीत असत. १९३७ मध्ये अनंत गोपाल शेवडे हे इंडिपेन्डंट नावाचे इंग्रजी साप्ताहिक काढीत असत. हिंदी दैनिकाच्या मालिकेत पहिले दैनिक म्हणजे १९३० मध्ये जबलपुरचे लोकमत नंतर नागपुरचे रामगोपाल माहेश्वरी यांनी काढलेले नवभारत हे दैनिक १९३८ पासून सुरु झाले. १९३९ मध्ये कलकत्त्याच्या लोकमान्य संस्थेचे संचालक श्री. रामशंकर त्रिपाठी यांनी लोकमत नावाचे दैनिकपत्र नागपुरात सुरु केले. लोकमत नावाचे साप्ताहीक त्यावेळी निघत होते. या दोन्ही पत्राचे संपादक श्री. रामाश्रय उपाध्याय होते. याच काळात माहेश्वरींनी मराठी दैनिक देशबंधू आणि इंग्रजी साप्ताहिक नयू इंडिया सुरु केले होते. याच काळात पवनार येथून आचार्य विनोबा भावे यांनी महाराष्ट्र धर्म हे साप्ताहिक काढले होते. आधी हे मासिक होते नंतर १८ जुलै १९२४ पासून हे साप्ताहिक स्वरुपात हे पत्र बंद पडले. १९२५ ते १९४७ या काळात नागपुरात खालील उर्दू वर्तमानपत्रे निघालीत. अलहक (२७ सप्टेंबर १९२५), उर्दू अखबार (१९२७), मुस्लीम (१९२८), उम्मीद (१९३१), मुस्लीम लीग गॅझेट (१९३७) आणि जद्दोजहद आदि साप्ताहिक निघत होती. यापैकी अनेक साप्ताहिके जामिनाची रक्कम भरु न शकल्याने बंद पडलीत.

डॉ. हेगडेवार, मनोहरपंत बोबडे, नारायणराव वैद्य, डॉ.ना.भा.खरे, विश्वनाथ केळकर आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या मंडळींनी स्वातंत्र्य प्रकाशन नावाची संस्था स्थापन केली. जानेवारी १९२४ मध्ये या संस्थेमार्फत दैनिक स्वातंत्र्य वृत्तपत्र प्रकाशित करण्यात आले. दैनिक स्वातंत्र्य हे कॉंग्रेसच्या विचारसरणीपेक्षा वेगळे विचार बाळगणारे स्वातंत्र्यवादी आणि हिंदुनिष्ठ होते. दरम्यान २० जानेवारी १९२६ रोजी डॉ. खरे यांच्या संपादकत्वाखाली तरुण भारत या साप्ताहिक वृत्तपत्राचे प्रकाशन कार्य सुरु झाले. १९४३ मध्ये चिमूर-आष्टी च्या अमानवीय नृशंस कांडानंतर २ जानेवारी १९४४ रोजी तरुण भारत दैनिकाच्या रुपाने पुनर्जिवित करण्यात आले. अद्यापही हे दैनिक सुरु आहे. रामगोपाल माहेश्वरी यांनी नागपुरात वसंतपंचमीच्या मुहूर्तावर नवभारत हे द्विसाप्ताहिक सुरु केले. नागपुरात हिंदी दैनिकांची उणिव लक्षात घेवून १२ फेब्रुवारी १९३८ पासून नवभारत दैनिक स्वरुपात सुरु केले. कडव्या आक्रमक हिंदुत्व निष्ठेने आणि वि.दा. सावरकर भक्तीने प्रेरित असलेली आणखी दोन दैनिक म्हणजे सावधान आणि आदेश होत. हे दोन्ही पत्रे त्यावेळी महाराष्ट्रभर गाजली. सावधान हे पत्र १९३५ साली बालाजी मावकर यांनी सुरु केले होते. तर पु.भा.भावेंनी २५ मार्च १९४१ रोजी आदेश साप्ताहिक सुरु केले होते. गांधीजीच्या झालेल्या हत्येनंतर ३१ जानेवारी १९४८ रोजी आदेश बंद पडला.

वऱ्हाड प्रांतातील गांधी युगातील वृत्तपत्रे (१९२१ ते १९४७) :-

सन १८६५ मध्ये अमरावतीला साताऱ्याचे श्री. गणपतराव नारायण कोल्हटकर यांनी छापखाना टाकून वऱ्हाड समाचार हे साप्ताहिक सुरु केले. हाच छापखाना अकोल्याचे श्री. खंडेराव फडके यांनी सन १८६७-६८ मध्ये विकत घेतला. त्यापुढील काळात वऱ्हाड समाचार अकोल्यातून प्रकाशित होऊ लागले. अशाप्रकारे वऱ्हाड समाचार हे साप्ताहिक मध्यप्रांत वऱ्हाडचे पहिले साप्ताहिक ठरते. वऱ्हाड समाचार पत्र प्रथमपासूनच राष्ट्रीय व निर्भीड बाण्याचे होते. राष्ट्रीय बाण्याच्या या सुधारणाप्रिय साप्ताहिकने वैचारिक क्रांतीच्या या काळात लोकजागृतीच्या क्षेत्रात मध्यप्रांत-

वऱ्हाड मधील मराठी प्रदेशात वऱ्हाड समाचार ने इंग्रजांनी चालविलेल्या राजकीय, आर्थिक शोषणाविरुध्दचे चित्रण झुंझार प्रवृत्तीने जनसामान्यांसमोर प्रदर्शित केले. लोकमान्य टिळकांच्या राजकारणाकडे आकर्षीत झालेल्या विदर्भातील तरुणात लोकनायक माधव श्रीहरी अणे व पृथ्वीगीर हरिगीर गोसावी यांचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे पृथ्वीगीर हरिगीर यांनी हरिकिशोर नावाचा छापखाना उभारुन १९०२ मध्ये हरिकिशोर नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. साहजिकच हरिकिशोर यांचे धोरण जहाल राजकारणाचे होते. त्यामुळे ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांची वक्रदृष्टी-हरिकिशोर यांच्यावर पडली. शेवटी सन १९१० मध्ये हरिकिशोरचे प्रकाशन कार्य कामयचे बंद करण्यात आले. सन १९०५ पासून टिळकांच्या जहाल विचार प्रणालीचा पुरस्कार करणारे, प्रखर राष्ट्रवादी विचारसरणीचे स्वावलंबी नावाचे साप्ताहिक अकोला येथून माधवराव मराठे यांच्या संपादकत्वाखाली प्रकाशित होऊ लागले. १९०८ मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या अकोल्यात झालेल्या भाषणांना स्वावलंबी साप्ताहिकात ठळक प्रसिध्दी दिली. त्यामुळे या साप्ताहिकावर कायमची बंदी घातली. अकोल्याचे परशुराम चिंतामन ऊर्फ मामासाहेब जोगळेकर यांनी सन १९१८ पासून प्रजापक्ष साप्ताहिक प्रकाशित करण्यास प्रारंभ केला. प्रजापक्ष साप्ताहिक लोकमान्य टिळकांच्या राष्ट्रीय पक्षाचे विदर्भातील अग्रणी मुखपत्र होते. यवतमाळात सदाशिवराव हनमंत बल्लाळ यांच्या संपादनाखाली लोकमत नावाचे राष्ट्रीय बाण्याचे साप्ताहिक १ एप्रिल १९२१ पासून सुरु करण्यात आले. काही काळ लोकमत सरकारी ससेमीरा व आर्थिक अडचणीमुळे बंद करावा लागला. १९३६ साली लोकमतचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले. लोकमत अद्यापही कॉंग्रेसवादी वृत्तपत्र म्हणून सुरु आहे. टिळक पक्षाचे वऱ्हाडातील मुखपत्र अशी प्रतिष्ठा लाभलेले अमरावतीचे उदय वृत्तपत्र २७ जानेवारी १९२० रोजी श्री. बाळकृष्ण गणेश ऊर्फ बाबासाहेब खापर्डे यांच्या संपादकात्वाखाली सुरु करण्यात आले. पुढे १९३२ मध्ये वृत्तपत्र व अरुण छापखाना बामणगांवकराना सवलतीने विकण्यात आला. बामणगांवकर राष्ट्रीय वृत्तीचे प्रभावी कार्यकर्ते असल्याने उदय पत्र त्यांनी नावारुपाला आणले.

अकोल्याचे भालचंद्र ऊर्फ बाबुराव खेडकर हे अकोला जिल्ह्यातील ब्राम्हणेत्तर पक्षाचे अग्रणी पुढारी होते. त्यांनी १९२४ मध्ये अकोला येथून मराठा समाचार नावाचे साप्ताहिक पत्र सुरु केले. त्यानंतर ऑगष्ट १९३२ पासून वतनदार नावाचे नवीन मराठी साप्ताहिक सुरु करण्यात आले. मराठा समाचार व वतनदार हे दोन्ही मराठी साप्ताहिके ग्रामीण जीवनाशी निगडीत धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेतील दोषांचा सतत पाठपुरावा करीत असे. वऱ्हाडातील राष्ट्रीय पक्षाचे सणसणीत विचाराचे चौथे साप्ताहिक अशी जाहिरात केलेले युगांतर पत्र १२ जून १९२६ रोजी निघाले. ग.बा. बापट हे संपादक होते. वर्धा येथे ब्राम्हणेत्तर पक्षाचे मुखपत्र म्हणून ब्राम्हणेत्तर पत्र १४ जुलै १९२६ पासून सुरु झाले. त्याचे प्रकाशक व्यंकटराव राघोबा गोडे हे होते. यवतमाळ येथे १९२७ च्या मे महिन्या लोकसेवक हे साप्ताहिक सुरु झाले. ब्राम्हण-ब्राम्हणेत्तर वादाच्या पेटलेल्या अग्नीकुंडात अधिक तेल ओतून ते प्रज्वलीत न करता हा मत्सरी वाद शक्यतोवर विझवून टाकण्याची जाहीर घोषणा या पत्राच्या संपादकांनी केली होती. अमरावती ब्राम्हणेतर पक्षाचे व सत्यशोधक विचाराचे काशीराव बापू देशमुख यांचे सुबोधमाला व कुरकुरे यांच्या संपादकत्वाखाली निघणारे महाराष्ट्र केसरी तसेच विदर्भ केसरी व विदर्भ ही पत्रे मात्र बराच काळ टिकून राहिली. कायदेभंग चळवळीचे औचित्य साधून अकोल्यात ९ जुलै १९३१ रोजी पु.ब. ऊर्फ दादासाहेब गोळे यांच्या संपादकत्वाखाली

मातृभूमि साप्ताहिक सुरु करण्यात आले.

निष्कर्ष :-

२० व्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच टिळकांनी वऱ्हाड-नागपूर प्रांतात आपले झंझावादी दौरे काढल्यामुळे विदर्भात टिळक विचारसरणीचा भरपूर प्रचार-प्रसार झाला. ह्याचा वैदर्भिय वृत्तपत्रांवर परिणाम होऊन त्यांनी मवाळ विचारसरणी सोडून टिळकांचा जहालवाद स्विकारुन ब्रिटिश सत्तेविरुध्द आग ओकणे सुरु केले. जनतेला त्यांच्या गुलामगिरीची जाणीव करुन देऊन त्यांच्यात ब्रिटिश सत्तेविरुध्द तीव्र असंतोष जागविला. ब्रिटिश सत्तेविरुध्द वैदर्भिय वृत्तपत्रांनी निर्माण केलेल्या असंतोषाने लोकांमध्ये चैतन्याचे वातावरण निर्माण होत होते. त्यामुळे ब्रिटिश अधिकारी चांगलेच धास्तावले. त्यांनी एका पाठोपाठ एक ठरवून, जनतेच्या आवाजाला बुलंदी देणारे वैदर्भिय वृत्तपत्रे ब्रिटिश सत्तेच्या दडपशाहीला बळी पडलीत तर अनेक वृत्तपत्रांवर अनेक खटले दाखल केले. परंतु स्वातंत्र्यांच्या यज्ञात आपले सर्वस्व अर्पण करण्याची त्यागाची भावना आणि जिद्द देऊन यावेळी वैदर्भिय वृत्तपत्रे मोठ्या हिंमतीने लढतील. यातूनही समाजाला नवी दिशा मिळाली हे नाकबुल करता येणार नाही. १९३५ ते १९४८ हा काळ वैदर्भिय वृत्तपत्रांना अत्यंत कटकटीचा गेला.

संदर्भ सूची :-

१) वक्काणी, डॉ.नि.आ. - आधुनिक विदर्भ का इतिहास, प्रकाशक-श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८५
२) गुप्त, नथुलाल- विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास, प्रकाशक-आर.बी.सिंह, विद्याभारती प्रकाशन, नागपूर,१९९७
३) शुक्ल, आर.एल.-आधुनिक भारत का इतिहास, निदेशक-हिंदी माध्यम कार्यान्वय दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, १९८७
४) कारंजकर, भि.दे.-अमरावती शहराचा इतिहास, प्रकाशक-श्री दा. मुहे, मुख्याधिकारी, नगरपालिका, अमरावती, १९७८
५) उदासी, बी.ना.(संपा.)- विदर्भातील घडामोडींची गेली पन्नास वर्षे, लेखमाला, दैनिक मातृभूमी, अकोला १९६८
६) कानडे, रा.गो.-मराठी नियतकालीकांचा इतिहास, प्रकाशक, मंगेश कुळकर्णी, मुंबई, १९३८
७) बियाणी, ब्रिजलाल (प्रधान संपा.)-शुक्ल अभिनंदन ग्रंथ, प्रकाशक-रामगोपाल माहेश्वरी, प्रधानमंत्री, म.प्र.हिंदी साहित्य सम्मेलन, १९५५
८) मेश्राम, डॉ. संगीता-राजकीय प्रबोधन आणि मराठी वृत्तपत्र - श्री मंगेश प्रकाशन, रामदास पेठ, नागपूर, २००५
९) लेले, रा.के. - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९८४.

ISSN 2394-5303

GOLDEN JUBILEE YEAR

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

■ NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL ■

Special Issue, December 2017

Printing Area™

International Multilingual Research Journal

IMPACT FACTOR 4.002

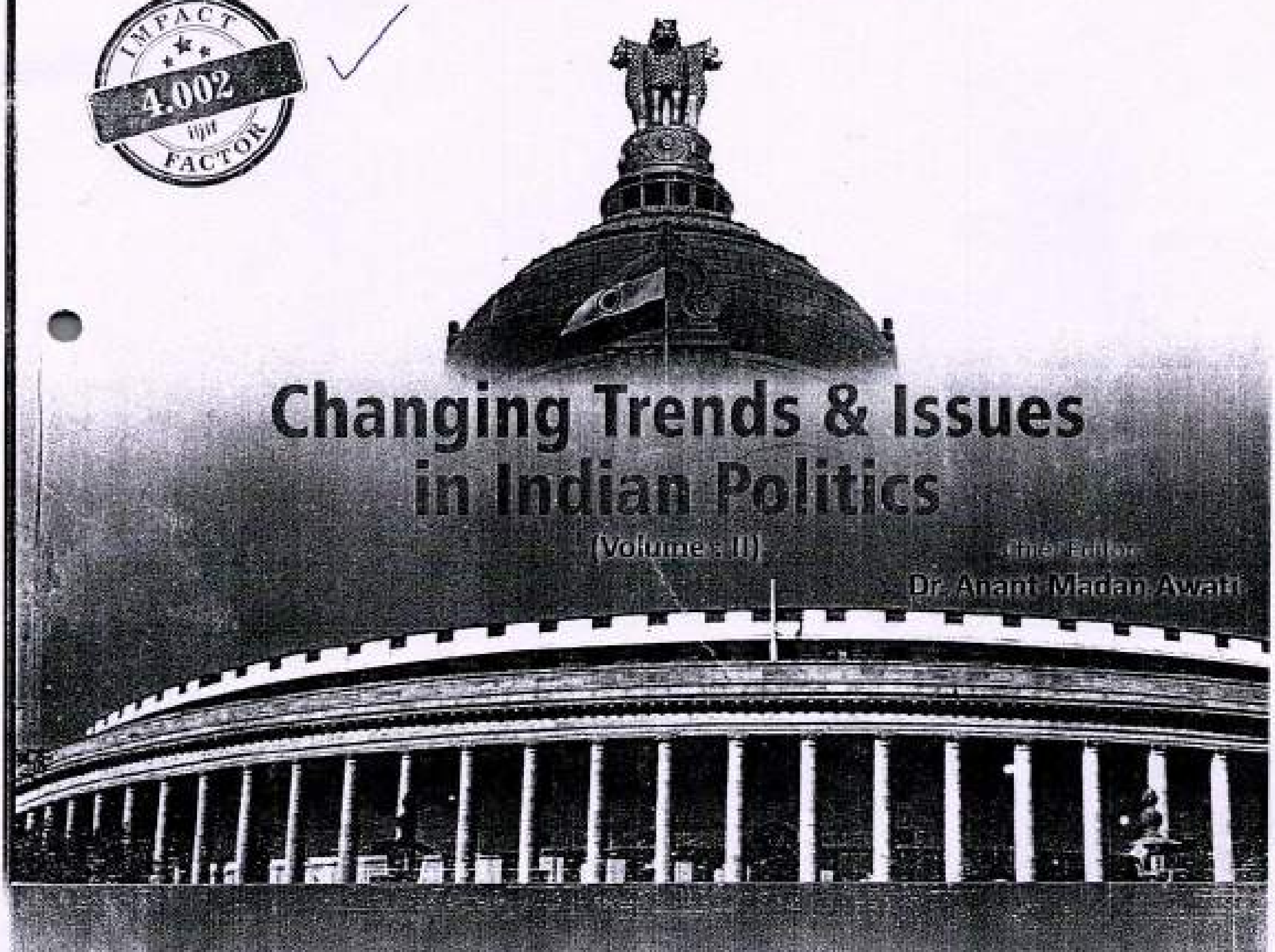

Changing Trends & Issues in Indian Politics

(Volume : II)

The Editor
Dr. Anant Madan Awati

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2017, Special Issue

Shri Balaji Sansthan Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) Pin :443204

NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL

Changing Trends & Issues in Indian Politics
(Volume : 2)

Chief Editor:

Dr. Anant Madan Awati,

Assistant Professor & Head, Dept. of Political Science,
Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,
Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) Pin :443204
Mobile : 9421395187/9545195875

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

|| Index ||

01) The Imbalanced Political Participation of Women in India || 10
Dr. Sadhana G. Mathad, Dharwad

02) 73rd Constitutional Amendment: A New Chapter for Women's Participation in Panchayat.. || 12
DEEPAK KUMAR, M P

03) Women's Liberty and Politics in India || 15
Dr. Pratibha A. Bhorjar, Amravati

04) National Policy for Empowerment of Women || 18
Mahmanat Jahan Ara, Aurangabad

05) A Conceptual Study of Work- Life Balance among Married Women Employees || 20
Manjunath S. Mokashi, Dr.P.G Aquinas, Karnataka

06) Women Empowerment and Politics || 22
Prof. Dr. Sangeeta Kishor Walse, Buldana

07) Dr. B. R. Ambedkar and Women Empowerment in India || 25
Prof. Dr. Rekha Manohar Badodekar, Yavatmal

08) Information & Communication Technologies in Empowerment of Indian Rural Women || 28
Dr. S. P. Nimbhorkar, Yavatmal

09) WOMEN EMPOWERMENT & POLITICS || 31
Dr. S. M. Khadse, Mehkar

10) Women Empowerment In Politics || 32
Prof. Dr. Ku Priya B.Boche, Buldhana.

11) Globalization and Changing Views of Human Resource Management Practices || 34
Ms. Snehal D. Bhosale, Vijayapur

12) Impacts of LPG (liberalization, privatization, globalization) in India's various sectors || 38
Mr. Vijayakumar Jadhav, Bijapur

13) Globalization – Impact on Financial Sector in India || 41
Dr. P. N. Ladhe, Malkapur.

39) भारतीय राजकारणातील [illegible]
प्रा.डॉ.निलिमा सरप, अकोला || 111

40) महिला सबलीकरण व महिलांना राजकीय सहभाग एक दृष्टीक्षेप
सरला डोईफोडे, औरंगाबाद || 114

41) राजकीय दृष्टीकोनातून महिला सक्षमीकरण
प्रा.कु. पल्लवी रमेशराव देशमुख, वाशिम || 117

42) महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण — एक अभ्यास
प्रा. डॉ. माधुरी अ. देशमुख, बुलडाणा || 119

43) महिला सबलीकरण आणि राजकारण
प्रा.शीला भावजी दाभाडे, बुलडाणा || 122

44) राजकीय सहभागातून महिलांचे सक्षमीकरण
प्रा.डॉ.व्यंकटेश ज. खरात, बुलडाणा || 124

45) महिला सबलीकरण आणि राजकारण
कु. धनश्री संतोष टेकाडे, बुलडाणा || 126

46) दौलतराव शिंदे व राजपूत संबंध
प्रा. जायभाये भगवान नाना, औरंगाबाद || 129

47) राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान
प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी, अकोला. || 132

48) ग्रंथालय सामाजिक व राजकीय चळवळीच होकायंत्र
प्रा.डॉ. प्रदिप हिम्मतराव बारड, बुलडाणा || 134

49) ग्रामीण प्रशासन : तेव्हा आणि आता
प्रा.डॉ.सुनिल चकवे, दारव्हा || 137

50) ग्रामीण राजकारणाचे बदलते स्वरूप
प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही., परभणी || 140

51) ग्रामीण भारताचा विकास — राजकीय धोरणे व शासकीय योजना
कु. दिपाली श्रीराम घोगरे, अकोला. || 142

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

47

राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान

प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी,
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला.

****

प्रस्तावना:–

१९ व्या शतकामध्ये भारतात सामाजिक चळवळीची सुरुवात होऊन पाश्चात्यांच्या आचारविचाराशी संपर्क येऊन उदारमतवादी, सुधारणावादी विचारांची सुरुवात बंगाल प्रांतात ब्रिटीश सत्तेचा प्रारंभ झाल्यानंतर सुरुवात झाली. यामध्ये प्रामुख्याने राजा राममोहन रॉय यांचे कार्य अतिशय मौलाचे आहे. भारतीय समाज हा विविध रुढी, परंपरा, जातीव्यवस्था अशा अनेक जुनाट व्यवस्थेमध्ये गुंतला होता. राजा राममोहन रॉय यांनी परिणामाची चिंता न करता सतीबंदीसारखा कायदा करुन घेतला. येथुनच भारतीय सामाजिक परिवर्तनाला सुरुवात झाली. इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आल्यानंतर भारतासारख्या समृध्द असणाऱ्या वसाहतीचा वापर कच्चा माल मिळविण्याकरीता व पक्का माल विकण्याकरीता अतिशय कुटील डावपेच आखून शेतीचे औद्योगीकीकरण, कुटीर उद्योगधंद्याचा नाश, येथील उद्योग व्यवस्था उध्वस्त करुन येथील व्यवस्था परावलंबी बनवली. न्याय अन्यायाचा विचार न करता जे जे आपल्या फायदयाचे ठरेल ते योग्य अयोग्य ही मूल्य न जोपासता इंग्रजांनी भारतात कायदयाचे धोरण राबविल्यामूळे राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिती पार ढवळून निघाली. यातुनच भारतात एक नव प्रबोधनाचे युग सुरु झाले. याचे सर्व श्रेय भारतातील समाज सुधारणांना दिल्या जाते. अशा भारतातील समाज सुधारणेतील अग्रदुत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या राजा राममोहन रॉय यांच्या मानवतावादी सुधारणाचा आढावा घेणे हाच प्रामाणिक उद्देश होता. म्हणूनच १९ वे शतक हे भारतीय इतिहासातील वैचारिक संक्रमणाचे शतक ठरते.

राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक योगदान:

बंगालमधील एका पुराणमतवादी कुटूंबात राजा राममोहन रॉय यांचा जन्म झाला. लहानपणापासून त्यांचे लक्ष चिंतन मनन यात रत असल्यामुळे वयाच्या १५व्या वर्षी त्यांनी मूर्तिपूजेचे खंडन करणारी एक पुस्तिका लिहून प्रसिध्द केली. यामुळे बंगाल प्रांतात एकच खळबळ उडाली. लोकांच्या श्रध्दा धर्मावर मूर्तीपुजेप्रती अधिक असल्याने साध्याभोळ्या लोकांच्या धर्मभावना दुखावल्या गेल्याने बंगालमधील सनातनी धर्मवादी लोकांनी रॉय कुटूंबावर बहिष्कार टाकला. परिणामी कुटूंबियांनी राजा राममोहन रॉय यांना घराबाहेर काढले. तेव्हा राजा राममोहन रॉय यांनी आपल्यावरील आपत्ती संकट न मानता संधी मानून मिळालेल्या स्वातंत्र्यांचा पुरेपूर वापर करण्याचे ठरवून देश–विदेशात भटकंती केली त्यामुळे त्यांना संस्कृत, अरबी, फारशी, इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, ग्रीक, हिब्रु आणि जगातील प्रमुख आठ भाषेचे ज्ञान प्राप्त झाले. त्या आधारे त्यांनी जगातील बहुसंख्य धर्मग्रंथाचा तौलनिक अभ्यास केला. अभ्यासाअंती त्यांनी एकेश्वरवादाचा सिध्दांत मांडला, त्यांच्या मते ईश्वर निर्गुन, निराकार असल्याने पूजनाची आवश्यकता नाही असा संदेश दिला. प्रस्थापीत हिंदू धर्मातील अंधश्रध्देसारखे, कर्मकांडासारखे दोष दूर करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करुन मानवतावादावर भर दिला. पाश्चात्य जगामध्ये जी प्रबोधनाची सुरुवात झाली ते प्रबोधन आपल्या देशामध्ये येण्यास १९वे शतक उजाडले पाश्चात्य विद्या, देशाच्या धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक अंगाबाबत सखोल दृष्टी, जीवनपध्दती, राज्यपध्दती, आधुनिक कल्पना यांची तर्कसंगत मांडणी करुन आपली जीवनपध्दतीचा अंगीकार करण्यास भारतीयांना उत्तेजना मिळावी आणि विशेष म्हणजे ही जाणीव निर्माण होण्यास इंग्रजांनी भारतात सुरु केलेल्या इंग्रजी शिक्षणाच्या संस्था, छापखाने, नियतकालीके या गोष्टी कारणीभूत ठरल्या. सर विलीयम जोन्स या विद्वान इंग्रजी पौर्वात्यवादी विचारवंताने एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल या

संस्थेच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृतीचा तेजस्वी पैलू समोर आणला. प्राचीन भारतीय संस्कृती आणि परंपरा यांचे वैभव पुन्हा प्रस्थापित झाल्यास भारतीय समाजाचा अभ्युदय होईल ही जाणीव हया समाजपुरुषांच्या मनात निर्माण झाली व तयातूनच अनेक धर्म व समाज सुधारणेच्या चळवळी झाल्यात. पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाचे संश्लेषण नव्या कल्पना, विचार करुन मांडले. देशवासीयांमध्ये राष्ट्रीय जागृती, जीवनाची प्रगती रुढी—परंपरांना विरोध, आधुनिकतेचा अंगीकार अशा नविन कल्पना सांगून प्रगतीशील मार्ग दाखविला आणि हिंदी राष्ट्रवादाची पार्श्वभूमी तयार झाली. सामाजिक क्षेत्रात झालेल्या सुधारणावादी चळवळीने अखेर राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला. प्राचीन भारतातील संस्कृतीचे वैभव व त्यातील उदात्त तत्वे आत्मसात करीत पाश्चात्य विचारसरणीचा अंगीकार आणि अनिष्ट प्रथांना विरोध करण्याचे कार्य ब्राम्हो समाजाने केले. भारतीय राष्ट्रवादाच्या आणि प्रबोधनाच्या जडणघडणीत ब्राम्हो समाजाचे फार मोठे योगदान आहे. मानवतावादाचे खंदे पुरस्कर्ते जनमत घडविणारे समाजसुधारक राजा राममोहन रॉय यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. सर्व धर्म तत्वांचा त्यांनी अभ्यास करुन ईश्वर एक आहे. हे तत्व त्यांनी मांडले. या देशात धर्माच्या नावाने समाज विभागल्या गेला होता तो या विचाराने तरी एकत्र बांधल्या जाईल असे त्यांना वाटत असे. समाजातल्या प्रथा परंपरा बघून त्यांना मनस्वी दुःख होत होते. मानवसेवा हीच ईश्वरसेवा आहे हेच ते मानत होते.

भारतीय समाज सुधारणेच्या परंपरेमध्ये सामाजिक सुधारक म्हणून राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान निश्चितच मोलाचे आहे. कारण त्यांनीच सर्वप्रथम आपल्या वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून जनप्रबोधनाची चळवळ सुरु केली. सतीप्रथेला मुठमाती देण्याकरीता सर्वप्रकारचे प्रयत्न केले. एकाच वेळी भारतातील सनातनी विचाराच्या लोकांविरुध्द व इंग्रज सरकारला कायदा करायला लावण्यासाठी बंड पुकारले. म्हणून त्यांच्याच पुढाकाराने सतीबंदीचा कायदा करण्यात आला. त्यामुळे समाजामधील लाखो विधवा स्त्रियांना जीवन जगण्याचा अधिकार मिळाला. आधुनिक पाश्चात्यांच्या विचारसरणीचा राजा राममोहन रॉय यांनी स्विकार करण्यावर भर दिला. त्यामुळे समाजामधील स्त्रियांनी सुध्दा शिक्षण घेतले पाहिजे अशी भूमिका जी अलीकडील काळात मांडली जाते त्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय यांच्या सामाजिक आंदोलनालाच जाते असे म्हणावे लागेल. राजा राममोहन रॉय यांनी धर्मसुधारणेसोबतच समाजाची एकता व अखंडता कायम रहावी समाज स्वस्थ राहावा याकरीता समाज सुधारणेवर लक्ष केंद्रीत करुन प्रस्थापीत समाज व्यवस्थेमधील बालविवाह, बहुपत्नीकत्व, विधवांचा प्रश्न, सतीप्रथा, जातीप्रथा इत्यादींना प्रखर विरोध करुन विधवा विवाहाचे समर्थन करुन सतीप्रथेवर कायद्याने बंदी घडवून आणून मानवतावादी कार्य केले. भारतीय जनतेची, समाजाची आत्मोन्नती साधण्याकरीता राजा राममोहन रॉय यांनी १८१४ साली ''आत्मीय सभेची स्थापना केली पुढे त्याचेच रुपांतर १८२८ मध्ये ब्राम्होसमाजामध्ये घडून आले, या व्यासपीठावरुन राजा राममोहन रॉय यांनी समाजसुधारणेचे कार्य अखंडपणे चालविले. त्यामुळेच त्यांना समाज सुधारणेचे अग्रदुत म्हणून ओळखल्या जातात.

निष्कर्ष :—

हिंदूधर्मामधील कर्मठ रुढी परंपरामध्ये बदल करणे, पाश्चात्यांच्या उदारमतवादाचा स्विकार करणे व जगामधील प्रमुख धर्माच्या चांगल्या तत्वांचा अवलंब करणे आणि त्या माध्यमातून हिंदू धर्माला अधिक व्यापक उदारमतवादाचे स्वरुप प्राप्त करुन देणे अशी भूमिका ब्राम्हो समाजाची स्थापना करण्यामागची राजा राममोहन रॉय यांची भूमिका होती. वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य असावे याकरिता ब्राम्हो समाजाने फार प्रयत्न केलेत. ब्राम्हो समाजाच्या पुढाकारानेच १८३५ मध्ये वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य मिळाले. धर्म, समाज, शिक्षण इ. विविध क्षेत्रात राजा राममोहन रॉय यांनी भारताला एक नवीन दिशा दिली. त्यांनी स्थापन केलेल्या ब्राम्हो समाजाने लोकांमध्ये प्रचंड जनजागृती घडवून येवून देशातील विविध भागामध्ये सामाजिक व धार्मिक चळवळींसाठी ब्राम्हो समाजाप्रमाणे व्यासपीठे तयार झालीत. महाराष्ट्रातील प्रार्थना समाज,सत्यशोधक समाज, परमहंस सभा, पंजाब व उत्तर भारतामध्ये आर्य समाज, केरळमध्ये नारायण धर्म परिपालन सभा इ. अशा विविध सभा संघटना स्थापन झाल्या काहींची ध्येय उद्दीष्टे समान नसली तरी त्यांच्या सर्वसाधारण दृष्टीकोनात विलक्षण साम्य होते. कारण त्यांच्या जाणीवा समान होत्या. राजा राममोहन रॉय यांनी स्थापन केलेल्या ब्राम्हो समाजाचे मुळ उद्दिष्ट हिंदू धर्मामध्ये सुधारणा

घडवून आणणे हेच प्रामुख्याने होते. परंतु त्या माध्यमातून अप्रत्यक्षपणे स्त्रियांच्या सामाजिक विकासाला हातभार लागला. याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. परंतु त्याचबरोबर यांना अपेक्षित स्त्रियांचा सामाजिक विकास पूर्णपणे झाला नाही. कारण आजही समाजामध्ये स्त्रियांना गौण स्थान दिले जाते. अनेक ठिकाणी वर्तमानपत्रामध्ये आजही स्त्रियांवरील अत्याचार वाचायला मिळतात. म्हणून अशा घटनांना पायबंद घातला गेला पाहिजे याकरीता कठोर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. राजा राममोहन रॉय हे भारतीय समाजातील आद्य समाजसुधारक मानले जातात. भारतीय समाजाला या सर्व व्यवस्थेतून बाहेर काढण्याचे व विकासाचे मार्गाने नेण्याचे कार्य राजा राममोहन रॉय यांनी केले. बंगालमध्ये सामाजिक चळवळींचा प्रारंभ राजा राममोहन रॉय यांनी करुन त्यांच्या या चळवळीमुळे सतीप्रथा बंद करण्याचा कायदा इंग्रजांना करावा लागला. भारतातील दुष्ट प्रवृत्तीचे युग समाप्त होऊन धार्मिक व सामाजिक सुधारणेच्या युगाला प्रारंभ होऊन आधुनिकतेच्या युगास सुरुवात झाली.

संदर्भ ग्रंथसूची:—

१) सातभाई, डॉ. श्रीनिवास, आधुनिक भारताचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००८.

२) सिन्हा, डॉ. विपिन बिहारी, भारत का सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक इतिहास, ज्ञानदा प्रकाशन, नई दिल्ली, २००४.

३) निकुंभ डी.एस.देवरे पी.डी., भारतीय राजकीय विचार, प्रशांत पब्लीकेशन, जळगांव.

४) दीक्षित नी.सी., भारताचा इतिहास — पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.

५) आचार्य धनंजय, भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

६) जावडेकर शं. द., आधुनिक भारत — कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

७) पवार जयसिंगराव—पवार वसुधा, आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास—विद्या प्रकाशन, नागपूर.

८) भिडे गजानन, आधुनिक भारताचा इतिहास,अनिरुध्द पब्लीशींग हाउस, नागपूर.

९) नाथे, संजय, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रोफेशनल स्टडी सर्कल, नागपूर.

□□□

48

ग्रंथालय : सामाजिक व राजकीय चळवळीच होकायंत्र

प्रा.डॉ. प्रदिप हिम्मतराव बारड,
शि.प्र.मं.तात्यासाहेब महाजन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चिखली जि.बुलडाणा

१. प्रस्तावना :

प्राचीन भारत अत्यंत श्रीमंत समृध्द,आणि अत्यंत विकसीत झालेला होता. कुटुंब,ग्राम,नगरे अत्यंत विकसीत होती. तक्षशिला, नालंदा, विक्रमाशिला, काशी, कांची, श्रावणकोर इत्यादी विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सोय होती आणि अत्यंत महत्वाच्या विध्याची ग्रंथसंपदा विशाल अशा ग्रंथालयात होती. ग्रंथालये ज्ञानदाना बरोबर राजा महाराजांना सल्ला देण्याचे ही काम करीत होती. श्रीमंत अशा भारत देशावर मध्ययुगीन काळात विदेशी आक्रमणे झालीत आणि विदेशी आक्रमकांच्या हजार वर्षात देश रसातळाला जाउन पोहचला. इंग्रज काळात एवढा मोठा विशाल देश चालवण्यासाठी नोकरशाहीची गरज मोठया प्रमाणात असल्यामुळे इंग्रजी शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवल्या गेली. सामाजिक प्रबोधनासाठी वाचन,मनन,लेखन आणि बैठकासाठी हक्काची जागा म्हणजे ग्रंथालयाची गरज निर्माण झाली.सुरुवातीला इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या मनोरंजनासाठी निर्माण झालेल्या नेटीव लायब्ररीज सामाजिक व राजकीय चळवळीना दिशा देण्याच काम समुद्रातील दिशा देण्याच काम करतो त्याप्रमाणे काम करायला लागले.

ग्रंथालयात येणाऱ्या वृत्तपत्रामुळे त्या त्या वेळच्या पुढाऱ्यांच्या आंदोलनाची दिशा नगर नगरात पोहचू सामाजिक व राजकीय प्रबोधनासाठी आणि जाणत्या सुशिक्षित लोकांसाठी देशात घडणाऱ्या घडामोडी आणि समाज विकासाच्या व राष्ट्रविकासाच्या चळवळीना लोकांपर्यंत पोहचण्याचं माध्यम ग्रंथालये झालीत

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

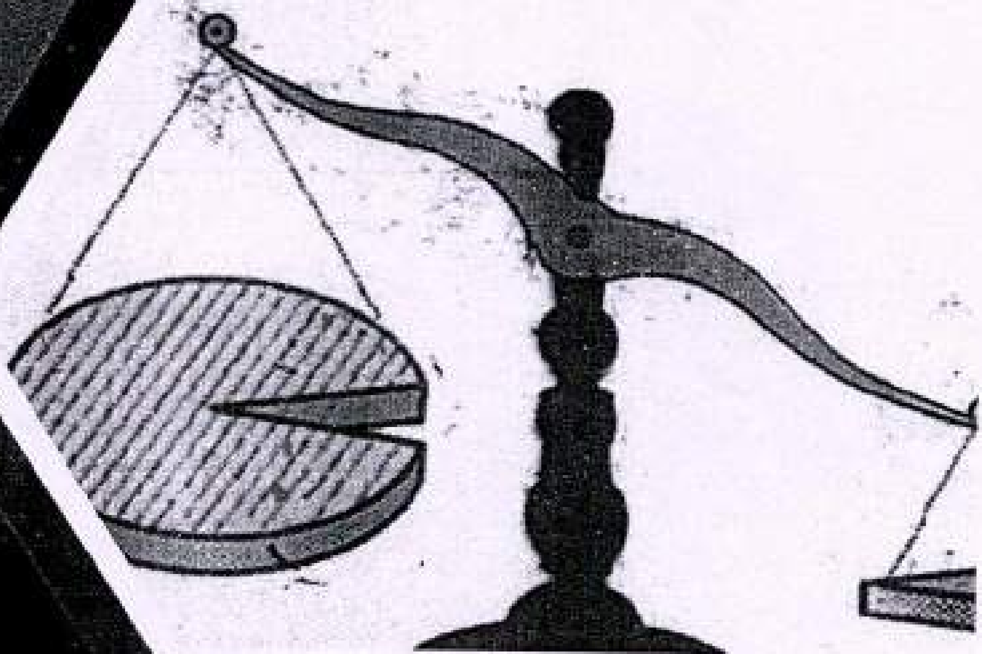

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN . **2349 – 4766 (P)**, ISSN . **2278-8808 (E)**

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

Copyright © All rights are reserved, January 2018

ISSN . 2349 – 4766 (P)

ISSN . 2278-8808 (E)

IMPACT FACTOR SJIF (2016) – 6.177

Special Issue on Issues of "Economical Study of Regional Disparity in India"

OCT-DEC, 2017, Volume - 6, Issue – 35

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused as a result of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake , views and opinions expressed in this edited special issue are belongs to soul author. Legal aspect is in Akola jurisdiction only in Favor of Editor in Chief for this Special Issue on Issues of **"Economical Study of Regional Disparity in India"**

Published & Printed By

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS

S. No-05/14, Shivkrupa Residency, F.No-10,

Telco Colony, Datta Nagar, Ambegaon (kh), Pune-46,

Website- www.srjis.com,

E mail- dryashdnet@gmail.com,

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पगारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असामानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य मे आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोगा & श्री. ईश्वर लाल छेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळया प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एस. रजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम रिठे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कांदबरी– 'फिरत्या चाकावरती' *प्रा. [illegible] वि. धारणे*	513-514

143	स्वतंत्र विदर्भ राज्य चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा *प्रा. संतोष गो. कुळकर्णी*	515-517
144	मराठीच्या बोली : एक प्रादेशिक समन्वय *डॉ. हरिदास देवीदास आखरे*	518-519
145	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा सामाजिक असमतोल *प्रा. दिलीप धामु कुमरे*	520-521
146	महाराष्ट्रातील लोकसंगीताचा प्रादेशिक विकास *प्रा. नाना व्ही. घड...*	522-524
147	ग्रामीण अर्थव्यवस्था, व तिच्या भारतातील भूमिका *प्रा. पुरुषोत्तम बांडे*	525-526
148	लहान घटक राज्यांच्या संदर्भात भारतातील क्षेत्रीय असमानता *प्रा. हरिचंद्र नागसु नेटी*	527-528
149	क्षेत्रीय विषमतेमुळे होणाऱ्या विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांचे अध्ययन *प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ*	529-534
150	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. प्रदिप वि. ताकतोडे*	535-536
151	स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचा अस्तित्व बोध *प्रा. डॉ. बी. एस. वझिरे*	537-539
152	वैदर्भिय अर्थकारण –एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलिमा दिगांबर कापसे*	540-541
153	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. वसंत नारायण पवारे*	542-545
154	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोन *डॉ. बाळासाहेब बी. गोणदंड*	546-548
155	स्वतंत्र विदर्भ राज्य : महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचा आढावा *प्रा. डॉ. धर्मवर्धन ह. पुंडकर & प्रा. दिलीप ह. सुर्यवंशी*	549-550
156	वैदर्भीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	551-554
157	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लहान राज्यविषयक भूमिका *प्रा. डॉ. ममता इंगोले महल्ले*	555-559
158	डॉ. आंबेडकरांचे केंद्र व छोटया राज्याचे सार्वजनिक आय–व्यय संबंधी विचार *प्रा. डॉ. ममता आर. साहू*	560-561
159	महाराष्ट्र राज्यातील प्रादेशिक असमतोलाचे अध्ययन *प्रा. डॉ. संतोष उ. वामने*	562-563
160	विदर्भ राज्याची मागणीची कारणमीमांसा *प्रा. डॉ. सुरेश पंडीत*	564-565
161	रियाजाचे महत्व *प्रा. डॉ. पी. आर. सुपळकर*	566-567
162	औद्योगिक क्षेत्रातील असंघटीत कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन *प्रा. योगेश कराळे*	568-569
163	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल निर्माण होण्याची कारणे *प्रा. प्रतिभा येवले (मातारमारे) & प्रा. शितल तायोडे (ठाकरे)*	570-571

143.

स्वतंत्र विदर्भ राज्य चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा

प्रा.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:– विदर्भ हा महाराष्ट्राचा एक घटक असूनही याची एक वेगळी अस्मिता व आगळी परंपरा आहे. विदर्भामध्ये स्वयं–शासनाची क्षमता, येथील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक इ. क्षेत्रात विदर्भवासियांनी जे कर्तृत्वाचे कौशल्य दाखविले त्यावरुन विदर्भाचे पुढारी हे विदर्भ राज्याचा कारभार चालविण्यात पूर्ण समर्थ आहेत हा दृष्टीकोन समोर ठेवून वेगळ्या विदर्भ प्रांताची मागणी पुढे आली. या मागणीतून विदर्भ–आंदोलन छेडले गेले. १९४६ नंतर देशाला स्वातंत्र्य मिळणार हे स्पष्ट झाले. परंतु देशाला स्वतंत्र मिळाले तरी वऱ्हाड मात्र निझामाचा मांडलिक प्रांत म्हणून राहणार आणि नागपूर प्रांत हा मध्यप्रांताच्या हिंदी भाषिक नेत्यांच्या अधिपत्याखाली राहणार अशी भिती व्यक्त करण्यात येवू लागली. त्यामुळेच विदर्भात मराठी–हिंदी वाद अधिकच तीव्र होवू लागला. वऱ्हाडचे चार व नागपुरचे चार मिळून आठ जिल्हयाचे विदर्भाचे वेगळे राज्य असावे अशी वैदर्भीय नेत्यांची भावना व मागणी फार जुनी आहे. वऱ्हाडवर अन्याय होता कामा नये, वऱ्हाडची उन्नती व्हावी व त्या उन्नतीसाठी वऱ्हाडावर खूप खर्च व्हावा, कमीतकमी जेवढे उत्पन आहे तेवढातरी खर्च व्हावा ही वऱ्हाडी जनतेची रास्त मागणी तत्कालीन वऱ्हाडमधील पुढाऱ्यांनी महाविदर्भ आंदोलनाच्या प्रारंभापासुनच केली आहे. आजदेखील हीच मागणी महाविदर्भ या प्रांतासाठी केली जाते व विदर्भाचा बॅकलॉग भरुन निघावा यासाठी आंदोलन करावे लागते ही दयनीय वस्तुस्थिती आहे. इ.स. १९३७ पर्यंत केलेल्या वरील प्रयत्नांची एका गोष्टीला पुष्टी मिळते ती अशी की, वऱ्हाडच्या त्यावेळच्या चार जिल्हयांचे एक वेगळे घटकराज्य बनविण्यात यावे अशी वऱ्हाडवासीयांची तीव्र मागणी होती. पण ही मागणी पुर्ण झाली नाही, म्हणून ही मागणी प्रबळपणे रेटण्यासाठी त्यावेळच्या आठ जिल्हयांच्या विदर्भाला मध्यप्रांतापासून वेगळा करण्याचा विचार समोर आला. बुल्ढाणा, अकोला, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर व भंडारा हे त्यावेळचे आठ जिल्हे होत. त्याप्रमाणे महाविदर्भ प्रदेशाच्या कल्पनेचा जन्म झाला. आता वऱ्हाड ऐवजी वऱ्हाड व नागप्रदेश या दोघांचा संयुक्त विदर्भ वेगळा करावा ही मागणी कायदेशीररित्या समोर आली. विदर्भऐवजी महाविदर्भ असा शब्द मांडण्यात आला, पण व्यावहारिक दृष्टीने तो सफल घटकराज्य होईल की नाही यावर विचार विमर्श करण्यासाठी यवतमाळ डिस्ट्रीक्ट असोसिएशनने लोकनायक बापूजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उपसमिती नियुक्त केली. या समितीने अभ्यास करुन महाविदर्भ एक स्वयंपूर्ण व सफल राज्य होईल असा निर्णय दिला. या निर्णयाने उत्साहाचे वारे संचारले आणि महाविदर्भ हा वेगळा प्रांत बनविण्यासाठी लोकनायक अणे यांनी इ.स.१९३९–४० मध्ये नाग प्रदेश व वऱ्हाड या दोन्ही भू–भागात जागोजागी भाषणे देवून कमालीची जनजागृती केली.

स्वतंत्र विदर्भ राज्य चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा:– विदर्भा संबंधाने महाराष्ट्रातील पुष्कळ लोकांनी आपला गैरसमज करुन घेतला आहे. तो समितीने दूर केला पाहिजे. पुण्या–मुंबईच्या लोकांचे विदर्भावर आक्रमण होईल असे विदर्भीयांना वाटत नाही व कोणाच्याही आक्रमणाला भिण्याइतके ते भित्रे नाहीत. मतलबी लोकांनी ह्या वावटया उठवलेल्या दिसतात. नागपुरात राजधानी असणे किंवा तेथे विधानसभेच्या बैठकी भरविणे ह्याचे सर्व साधारण विदर्भीय जनतेला काही महत्व वाटत नाही. विदर्भ महाराष्ट्रात राहू इच्छितो, त्यात तो महाराष्ट्रावर काही उपकार करतो असे कोणीही विदर्भीय समजत नाही. त्या सर्व गोष्टींचा विचार करुन समितीने त्यापुढे पाउल टाकले पाहिजे. विदर्भाची चळवळ हळूहळू कमजोर जरी पडत चालली होती तरी विदर्भातील जनता मात्र वेगळ्या विदर्भ राज्याच्या बाजुनेच होती. बापूजी अणे, ब्रिजलाल बियाणी अशी काही मोजकीच नेतेमंडळी आता विदर्भाचे आंदोलन चालवित होती. अशातच फाजलअली कमीशनच्या शिफारसीनुसार भाषावार प्रांतरचना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मात्र ह्या आयोगाने विदर्भाचे वेगळे राज्य सुचविले असल्याने आणि पंडित नेहरुंसारख्या नेत्यांनी वारंवार विदर्भाच्या बाजूने वक्तव्ये केलेली असल्याने विदर्भाचे वेगळे राज्य होईल असे

विदर्भवाद्यांना वाटत होते. त्याचवेळी विदर्भातील विशेषत: वऱ्हाडातील नेते संयुक्त महाराष्ट्रात सहभागी होण्यास अधिक उत्सुक असल्याचे दिसत होते. तर नागपूर भागातही ना.भा. खरे आदिसारखी नेतेमंडळी जी मध्यप्रांतातील हिंदी नेत्यांकडून दुखावल्या गेली होती आणि नेहरु तसेच काँग्रेसविरोधी होती, त्यांच्याकडून संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळींना जोरदार प्रचार सुरु होता. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी तरुण भारत ने तर आघाडीच उघडली होती. दादासाहेब ओगल्यानंतर महाराष्ट्र काँग्रेसकडे झुकले होते. त्यामुळे महाराष्ट्रही आता संयुक्त महाराष्ट्रवादी झाला होता.

संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या मार्गात खोडे कसे घालावे, एवढेच त्यांना कळते. पण त्यांचे दुर्दैव असे की, विदर्भही आता जागृत होवू लागला आहे. आपले सच्चे पुढारी कोण व नकली पुढारी कोण याची विदर्भ जनतेला आता चांगली जाणीव होवू लागली आहे. याचे प्रत्यंतरही तेथील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या ज्या निवडणूका नुकत्याच झाल्या, त्यात दिसून आले. अमरावती शहर वऱ्हाडची राजधानी म्हटले तर वावगे ठरणार नाही शिवाय बापूजी अणे व ब्रिजलाल बियाणी या स्वतंत्र विदर्भवाद्यांचा ते शहर बालेकिल्लाच मानण्यात येते. पण नुकतीच तेथे जी नगरपालिकेची निवडणूक झाली त्या भागात निवडणुकीत स्वतंत्र विदर्भवाद्यांच्या या बालेकिल्ल्यात संयुक्त महाराष्ट्र जनता आघाडीने चांगलाच सुरुंग लावून तो हस्तगत केला. हीच परिस्थिती त्या भागात इतरत्र तेल्हारा, पुलगांव, उमरखेड, हिंगणघाट आदि ठिकाणीही दिसून आली. सं. म. आघाडीने या सर्व ठिकाणी मोठे धसघशीत विजय मिळवून स्वतंत्र विदर्भवाद्यांना चांगले खडे चारले आहेत. पण आघाडी पक्षाने एवढ्याने हुरहूरुन जाऊ नये. त्याला अद्याप बराच मोठा पल्ला गाठायचा आहे, ही गोष्ट विसरुन चालणार नाही. याचे एक जबरदस्त कारण म्हणजे स्वतंत्र विदर्भवाद्यांचे म्होरके मी वर म्हटल्याप्रमाणे भांडवलदार किंवा त्यांचे हस्तक असे लोक आहेत. गरीब व भोळया वऱ्हाडी जनतेवर हे लोक आपल्या पुंजीचा प्रभाव पाडून त्यांची दिशाभूल करण्यात मोठे पटाईत आहेत. विदर्भाच्या लोकांची इच्छा नसतांनाही सर्व मराठी भाषिकांचे एक राज्य ह्या तत्वानुसार द्विभाषिक मुंबई राज्यातून गुजरातचा भाग वगळून सर्व मराठी भाषिक जिल्हे एकत्र करण्यात आले आणि १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्य स्थापन करण्यात आले.

पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत आपला प्रदेश या राज्यात कधीच उठून उभा राहू शकणार नाही. राज्याचा समतोल विकास होणार नाही विदर्भ सतत विकासाबाबत मागास राहील ही त्यांची भिती सार्थ होती. म्हणून महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतरही वेगळ्या विदर्भाचे आंदोलन सुरुच होते. उलट १९६२ नंतर तर हे आंदोलन उग्र आणि हिंसकही झाले. आता या चळवळीचे नेतृत्वही बदलू लागले होते. नागपूरात १७ ऑक्टोबर १९४७ रोजी नागविदर्भ आंदोलन समितीची स्थापना काही तरुण नेत्यांनी केली होती. त्रिं. गो. देशमुख हे त्यात प्रमुख होते. या समितीने विदर्भाचे आंदोलन आपल्या हाती घेतले. नागपुरात या आंदोलनाचे विराटरुप धारण केले. याचवेळी ब्रिजलाल बियाणी यांनी अकोला ते नागपुर पदयात्रा काढून नागपूरात सत्याग्रह केला. शेकडो लोकांनी त्यात भाग घेतला. पोलिसांनी अनेकांना अटक केली. १९६० मध्ये नागपुरातील इतवारी चौकात विदर्भ चंडिकेची स्थापना करण्यात आली. या आंदोलनाने येथून प्रक्षोभक वळण घेतले. ह्या उग्र आंदोलनाने सरकार मेटाकुटीस आले. २७ एप्रिल १९६० रोजी नागपुरात महाराष्ट्राच्या स्थापनेप्रित्यर्थ मिरवणूक काढण्यात आली. त्यावेळी चितार ओळीत विदर्भवाद्यांचा मिरवणूक काढणाऱ्यांचे सोबत जोरदार हिंसक संघर्ष झाला. हजारो कार्यकर्त्यांना पकडण्यात आले. अनेक जखमी झाले. या आंदोलनात त्रिं.गो.देशमुख, वामनराव लांजेवार, वीर बाबुराव हरकरे, धोंडबाजी हेडाऊ, राजाभाउ डोंगरे, आचार्य दांडेकर, जनरल मंचरशा आवारी, पुंडलीकराव मासूरकर, कृष्णराव शेंडे, केशवराव गडेकर, नवलचंद टोकसिया, ल.वा.पडोळे, हरिकिसन अग्रवाल, मंगलचंद खंडेलवाल, वसंतराव मासोदकर, विश्वंभरदास घीवाले आदी अनेकांनी भाग घेतला होता. १९६२ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीच्या वेळी तर विदर्भवादी फारच जोरात होते. आधीच्या पोटनिवडणुकीत बापुजी अणे काँग्रेसच्या तिकिटावर उभे होते. म्हणून विजयानंतर त्यांच्यावर प्रचंड टीका झाली. यावेळी अणे यांनी नागविदर्भ आंदोलन समितीतर्फे आपली उमेदवारी नागपुरातून भरली. त्यात त्यांनी काँग्रेस आणि इतर उमेदवारांचा पराभव करुन विजय संपादन केला. त्याप्रमाणे विधानसभेच्या निवडणुकीत नागपूरच्या चारपैकी दोन जागी आचार्य दांडेकर आणि धोंडबाजी हेडाउ विजयी झाले. नागपूर महापालिकेच्या निवडणुकीत समितीचे १४ सदस्य विजयी झाले. यावरुन विदर्भाची जनता अजूनही वेगळ्या विदर्भाच्या पाठीशी आहे हे स्पष्ट चित्र समोर आले.

पुढील काळात राजकीय स्थित्यंतरात या चळवळीला मरगळ येत गेली. समितीच्या नावाने राजकारण करणारे नेते मोठे होताच, राजकारणात, उच्च पदस्थ होवून सत्ताधारी होत गेले. सत्ता हाती येताच त्यांना विदर्भाचा विसर पडू लागला. म्हणून जनताही ह्या आंदोलनामागे आता उभी होण्यास तयार नव्हती. वृत्तपत्रापुढेही नवनव्या चळवळी येत गेल्या. नंतरच्या काळात मरगळ झटकून पुन्हा एकदा जांबुवंतराव धोटे यांच्या नेतृत्वात ही चळवळी अत्यंत प्रभोधक आणि उग्र स्वरुपात पुढे आली. परंतु राजकीय बदलाव धोटेंसह त्यांचे इतर कार्यकर्ते काँग्रेसमध्ये गेले आणि सत्ताधारी झाले. ही चळवळ मागे पडत गेली. नंतरच्या काळात तर ही चळवळ मृतप्रायच झाली. आताही मधूनमधून काही नेते वेगळ्या विदर्भाची भाषा बोलतात आणि वृत्तपत्रे त्यांना प्रसिध्दी देतात. परंतु आता या चळवळीत विशेष दम उरलेला नाही. ... आज स्वातंत्र्यानंतरच्या एवढ्या मोठ्या कालखंडात विदर्भ सर्वच दृष्टीने विकासापासुन दुर राहीलेला आहे यात दुमत नाही. निसर्गाची कृपा असणारा विदर्भ अनेक समस्यांनी आज ग्रस्त आहे.

संदर्भ सूची:–

१) कोरपे, डॉ.कुसुमताई – *विदर्भातील नेतृत्वाची वाटचाल, प्रकाशक– डॉ.वा.ग. कोरपे, अकोला. १९७९.*

२) वक्काणी, डॉ. नि.आ. – *आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, गणेश प्रकाशन, नागपूर, २००३.*

३) *दै. तरुण भारत, नागपूर, दि. २० ऑक्टोबर, १९८८.*

४) गोखे, पु.ल. (संपा.) – *मातृभूमी साप्ताहिक, अकोला 'वऱ्हाडच्या विभक्तीकरणाची मिमांसा– श्री संभाजीराव गोखले, अमरावती यांचा लेख, दि. १६ जुलै १९३१.*

५) बियाणी, ब्रिजलाल – *महाविदर्भाची मागणी, मातृभूमी प्रेस, अकोला, १९५४.*

६) कानजकर वि. दे. – *अमरावती शहराचा इतिहास, प्रकाशक–श्री. दा. मुळे, मुख्याधिकारी नगर पालिका, अमरावती, १९७८, आवृत्ती १९७८.*

७) फडके, य. दि. – *विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड – ४, विद्या प्रकाशन पुणे, आवृत्ती १९९३.*

८) ओक, प्रमिलाताई (संपा.) – *मातृभूमी, अकोला ७ ऑगस्ट, १९३१.*

९) जवकर, श्री. ह. (संपा.) – *लोकनायक अणे यांचे लेख व भाषणे आवृत्ती १९३१.*

UGC Approved List of Journals

You searched for 23494766 -

Total Journals : 1

Show 25 entries

Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	49366	Scholarly Research Journal of Interdisciplinary Studies	Amitesh Publishers & Company	23494766	22788808

Showing 1 to 1 of 1 entries

Previous 1 Next

SRJIS

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**
ISSN : [illegible] – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

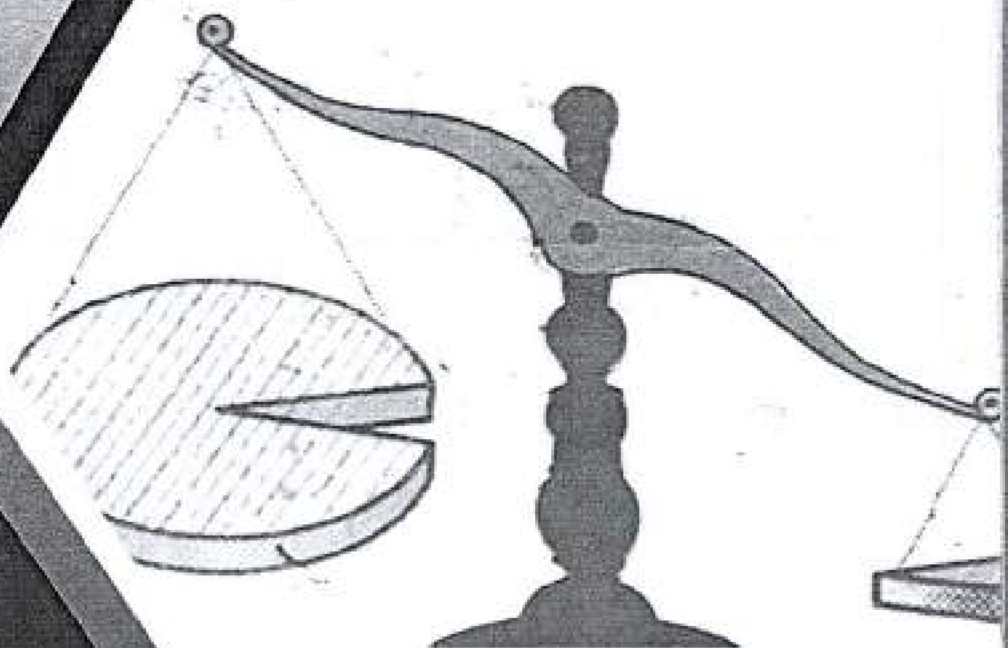

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पगारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असमानता *डॉ. सगोना झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोना & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळ्या प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम शिंदे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. नेवारे*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कादंबरी– फिरल्या चाकावरती *प्रा. भास्कर भि. धारणे*	513-514

136.

प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ

डॉ. रतन व्ही. राठोड

प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

आंध्रप्रदेशाची विभागणी करून तेलंगणा राज्याची निर्मिती करण्यात आल्यानंतर महाराष्ट्रात स्वतंत्र विदर्भाच्या मागणीने जोर धरायला सुरवात केली आहे. स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी ही आजची आहे असे नाही, या मागणीला इतिहास आहे. विदर्भ महाराष्ट्राचा एक घटक असूनही त्याची एक वेगळी अस्मिता व परंपरा राहिली आहे. येथील राजकीय, सामाजीक, सास्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक जीवनात जनतेने स्वतःचे एक स्थान व ओळख निर्माण केली आहे, या त्याच्या ओळखीतूनच त्याच्या वेगळ्या राज्याची मागणी पुढे आली आहे.

स्वतंत्र विदर्भ किंवा महाविदर्भाच्या चळवळीचे मुळ हे 'वऱ्हाड' प्रांत ज्या वेळेस मध्य प्रांताला जोडण्यात आला त्यात आहे. ५ नोव्हेंबर १९०२ रोजी हैद्राबादच्या नवाबाने वऱ्हाड हा प्रांत ब्रिटीशांना नेहमीसाठी देऊन टाकला, ब्रिटीशांनी हा प्रांत मध्य प्रांताला जोडून दिला. दादासाहेब खापर्डे यांनी वऱ्हाड व मध्य प्रांत युतीला स्प विरोध केला. त्यांच्यामते वऱ्हाड हिंदी भाषी मध्यप्रांताला जोडण्याऐवजी प्रगतशील मुंबई सारख्या प्रगतीशील प्रांताला जोडला म्हणजे अधिकाधिक त्याची प्रगतीही होईल. अशा विरोध असतानाही सरकारने वऱ्हाड मध्यप्रांताला जोडलाच. याचे पहिले कारण म्हणजे, वऱ्हाडचे राजस्व तुलनात्मक दृष्टीने मध्यप्रांताच्या राजस्वापेक्षा जास्त होते. दुसरे कारण असे की, त्याकाळी इंग्रजी सत्ता परमोच्च बिंदूवर होती. वऱ्हाडाचे लोकमत हवे तेवढे प्रभावी नव्हते. पण वऱ्हाडाचे जे नेते होते ते स्वस्थ बसले नाहीत त्यांनी वऱ्हाडचा राजकीय दर्जा निश्चित करण्यासाठी ब्रिटीश सरकारशी बराच पत्र व्यवहार केला. त्याचे कारण असे की, हिंदुस्तान सरकारच्या 'फॉरेन ज्युरिडिकशन' विभागांतर्गत गव्हर्नर–जनरल–इन कौन्सिलची वऱ्हाडासाठी कायदे करणारी संस्था व तिजोरीवर अधिकार असणारी संस्था अशा दोन वेगवेगळ्या सत्ता शासन व्यवस्थेकडे होत्या, ही वऱ्हाडच्या नेत्याची तक्रार होती. उत्पन्नातील असमानतेमुळे वऱ्हाडावर अन्याय होतो आहे म्हणून अन्याय दूर करण्यासाठी काही हालचाल केली पाहिजे, असे ठरवून वऱ्हाडातील पुढाऱ्यांनी मॉटेग्यू साहेबाजवळ 'वऱ्हाडाची कैफियत' सादर केली. त्यात काही वर्षांचे आय–व्ययाचे आकडे देखील दाखविले. या आकड्याच्या आधारे पंचेचाळीस लाख रुपये पासून तर साठ लाख रुपयापर्यंतची रक्कम ही विदर्भाच्या उत्पन्नातून मध्यप्रांतावर खर्च केली आहे. याची जाणीव करून देण्यात आली. याचा परिणाम असा झाला की मॉटेग्यू यांनी 'वऱ्हाड' यास उपप्रांत बनविण्याची सूचना केली होती. मॉटेग्यू त्या या सूचनेतच 'महाविदर्भ चळवळीचे' बीजारोपण समावलेले आहे.

वऱ्हाड प्रांतावर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी शासनाने 'सिम समिती' ची नियुक्त केली. त्यांनी जी व्ययाची मात्रा निश्चित केली त्यास 'सिम फॉर्म्युला' म्हटले जाते. त्यानुसार मध्यप्रांत व वऱ्हाड यामध्ये अनुक्रमे साठ व चाळीस टक्के प्रांतात रक्कम खर्च केली जावी. वास्तविक पाहता हे प्रमाणसुद्धा वऱ्हाडसाठी अन्यायकारक होते. हे प्रमाण ठरवूनसुद्धा वऱ्हाड प्रांतावर ठरविलेले प्रमाण सुद्धा खर्च झाले नाही. त्याचा परिणाम असा झाला की वऱ्हाड प्रांतात मध्य प्रांतातून वेगळे होण्याची इच्छा तिव्र झाली. आपल्यावर होणारा अन्याय प्रभावीपणे प्रदर्शित करण्यासाठी वऱ्हाड मधील नेत्यांनी 'वऱ्हाड सर्वपक्षीय समिति' ची स्थापना केल्या. त्याचे अध्यक्ष लोकनायक बापूजी अणे होते तर सचीव रामचंद्र कानिटकर व बिजलाल बियाणी होते. या समितिने वऱ्हाडच्या समस्या गोलमेज परिषदेत मांडण्यासाठी १९३१ मध्ये रामचंद्र कानिटकर यांना इंग्लंडला पाठविण्यात आले. तिथे त्यांनी एक निवेदन सादर केले. यावरून एक मुद्दा स्पष्ट होतो की 'वऱ्हाड सर्वपक्षीय समिती' ही आपले वेगळे घटकराज्य निर्माण करू इच्छित होती व त्याच्या प्रित्यर्थ तर्कपूर्ण तथ्य सादर करते. ही समिती सतत राहिली आहे. रामचंद्र कानिटकर यांनी आर्थिक समितीच्या अध्यक्षांना १ मार्च १९३२ मध्ये पत्र पाठवून वऱ्हाडचा राजकीय दर्जा स्प करण्याची विनंती केली. त्यानंतर ४ नोव्हेंबर १९३२ मध्ये त्यांनी गोलमेज परिषदेला एक मेमोरण्डम पाठवून वरील मागणी मांडली.२ शेवटी २६ जानेवारी १९३३ मध्ये वऱ्हाडला मध्य प्रांतातून वेगळे करण्यासंबंधीचा प्रस्ताव पास करण्यात आला. यावरुन एक स्प होते की वऱ्हाडचा राजकीय दर्जा स्पष्ट करण्याचा व त्यास मध्यप्रांतातून वेगळे करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. असाच एक ठराव पुन्हा १ ऑक्टोबर १९३८ रोजी रामराव देशमुख यांनी मध्यप्रांत व वऱ्हाड कौन्सील मध्ये मांडण्यात येऊन पास केला, त्यात मध्यप्रांत व वऱ्हाडमधील मराठी भाषीक प्रदेशाचा एक वेगळा प्रदेश निर्माण केला जावा ही मागणी करण्यात आली.

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN . **2349 – 4766 (P)**. ISSN . **2278-8808 (E)**

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पवारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असामानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मराठी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोष्टा & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ मे पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळ्या प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम शिंदे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कांदबरी– 'फिरत्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर मि. धारणे*	513-514

174.

लहान राज्यांच्या निर्मिती संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका: (विशेष संदर्भ विदर्भ राज्य)

प्रा. एस. आर. दामोदर

साहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सीताबाई कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :भारतीय राज्यघटनेमध्ये 'संघराज्य' हा शब्दप्रयोग झाला नसला तरी संघात्मक शासनपध्दतीचे जवळपास सर्वच वैशिष्टे भारतीय राज्यघटनेमध्ये दिसून येतात. केंद्राला जास्त अधिकार दिल्यामुळे राज्याच्या अधिक स्वायत्ततेची तसेच स्वातंत्रप्राप्तीपासूनच नव्या घटक राज्यानी मागणी नेहमी होताना दिसते. या मागण्यांमुळे केंद्र शासन व घटकराज्य यांच्या संघर्षाला सुरुवात होऊन संघराज्याच्या अस्तीत्वाला धोका निर्माण झाला आहे. आज भारतात २९ पूर्ण राज्य व ०७ केंद्रशासीत प्रदेश आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरुवातीपासूनच लहान राज्याच्या निर्मितीची संकल्पना मांडली होती. मोठ्या राज्यात आर्थिक व सामाजीक दृष्ट्या दुर्बल अशा घटकांवर अन्याय होईल म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लहान राज्याचे समर्थन केले होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५५ साली लोकसभेला एक निवेदन सादर केलेले होते त्यामध्ये त्यांनी 'एक भाषा एक राज्य' या तत्वाला विरोध करुन 'एक राज्य एक भाषा' या तत्वाचा पुरस्कार करुन एका भाषेची अनेक राज्ये होवू शकतात असे प्रतिपादन केले. तेलंगणा या स्वतंत्र घटक राज्याचा निर्मितीने या विचाराला चालना दिली. लहान घटक राज्याच्या मागणीमध्ये विदर्भ हा प्रदेश अतिशय महत्वपूर्ण समजला जातो. दक्षिण भारत आणि उत्तर भारत यांच्यामध्ये विदर्भ प्रदेश असल्यामुळे भारतीय राजकारणात सद्य:स्थितीत विदर्भाला जास्त महत्व आहे.

१९४७ मध्ये संविधानसभेने न्या.एस.के.दार यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने राज्यनिर्मितीसाठी भौगोलिकता,आर्थिक,प्रशासकीय सहजता आणि विकासाची क्षमता यावर भर दिला.या अहवालावर विचार करण्यासाठी त्रीस्तरीय समितीने सुध्दा सुरक्षा आणि आर्थिक समृध्दी यालाच महत्व दिले. त्यानंतर २९ डिसेंबर १९५३मध्ये न्या.सैय्यद फजल अलीच्या नेतृत्वात राज्यपुर्नगठन आयोग स्थापण करण्यात आला.या आयोगाने १९५५ ला आपला रिपोर्ट सादर केला.यामध्ये राज्य पुर्नगठणासाठी भाषेचा आधार मान्य केला.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९४८ मध्येच भाषावार प्रांतरचना आयोगाला एक प्रतिवेदन सादर केले होते. maharashtra is a linguistic province यात त्यांनी 'एक भाषा एक राज्य' हे सूत्र नाकारुन 'एक राज्य एक भाषा'या सूत्राचे समर्थन केले होते.एकच भाषा बोलणारे लोक जर फार मोठ्या प्रमाणावर असतील त्या भाषेच्या आधारावर एकापेक्षा अधिक राज्यांची निर्मिती केली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता.म्हणूनच मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एकच मोठे महाराष्ट्र राज्य निर्माण करण्याच्या विचारांशी ते सहमत नव्हते.मराठी भाषीकांची (१) महाराष्ट्र नगरराज्य–मुंबई (२)मध्य महाराष्ट्र (मराठवाडा) (३)पूर्व महाराष्ट्र (विदर्भ) (४) पश्चिम महाराष्ट्र अशा चार छोटया राज्यांच्या निर्मितीचा विचार त्यांनी प्रकर्षाने मांडला. छोटया राज्यांची कल्पना मांडतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ महाराष्ट्रापुरताच विचार केला नव्हता. प्रशासनाच्या दृष्टीने आणि लोकशाहीच्या जोपासनेसाठी संपूर्ण भारतातील सर्व राज्यांचा आकार आटोपशीर असावा असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.त्यामुळेच महाराष्ट्राबरोबरच उत्तर प्रदेश,बिहार आणि मध्यप्रदेश या मोठया राज्यांचे विभाजन करुन लहान लहान राज्ये करावीत असे त्यांचे मत होते. प्रस्तुत शोध निबंधातून भारतातील लहान घटक राज्याच्या निर्मितीचे धोरण स्पष्ट केले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

- भारतात लहान राज्याची आवश्यकता स्पष्ट करणे.
- भारतातील लहान राज्याचे स्वरुप व व्याप्ती स्पष्ट करणे.
- विदर्भ राज्याच्या मागणीकडे का दुर्लक्ष होते याचे अध्ययन करणे.

देशमुख,सुशीलकुमार शिंदे,अशोक चव्हाण,पृथ्वीराज चव्हाण यासारख्या मुख्यमंत्र्यांनी चक्क विरोध दर्शविला. स्वतंत्र विदर्भ राज्याबद्दल विदर्भातील अनेक कॉंग्रेस नेत्यांची भूमिका जरी स्पष्ट असली तरी कॉंग्रेस नेतृत्वाने विदर्भातील नेत्याना विदर्भाच्या मागणी संदर्भात प्रसंगी लाभाचे पद पदरात देवून मागणीची तीव्रता कमी करण्याचा प्रयत्न वारंवार झाल्याचे अनेक नेतृत्वाच्या बाबतीत दिसून येते.

विदर्भ राज्याच्या मागणीत जनतेचा सहभाग : स्वातंत्र विदर्भासाठी आजवर झालेली आंदोलने फलदायी झालेली नाहीत विधानभवनावर अनेक वर्षापासून मोर्चे काढले जातात.ती तेवढयापुरतीच असतात आणि नंतर ती विस्मरणातही जातात त्याचा राजकीय व प्रशासकीय पातळीवर काहीही परिणम होत नाही. जांबुतराव धोटे यांचा अपवाद सोडल्यास इतरांना फारसा प्रतिसाद मिळाल्याचे उदाहरण नाही.जांबुतराव धोटे किंवा इतरही नेत्यांना ही चळवळ तिव्र करुन विदर्भाच्या मागणीला परिणामकारक करता आले नाही. कारण स्वातंत्र विदर्भासाठी लढणाऱ्या नेत्यांना सामान्य जनतेने पाठींबा दिला नाही.

निष्कर्ष:

- राजकीय व प्रशासकीय पातळीवर आंदोलनाने काहीच परिणम होत नसेल तर राजकीय पक्ष स्थापन करुन सत्ता मिळवून स्वतंत्र विदर्भ राज्याची निर्मिती करणे हा एकच पर्याय आहे. .
- स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी विरोधात इतर पपक्ष आक्रमक होत असतील तर विदर्भवादी कार्यकर्त्यांनी जास्त आक्रमक व्हावे कोणत्याही प्रकारचा अपमान सहन करु नये .
- फक्त भाषावाद निर्माण करुन पक्षांना राजकीय पोळी शेकून घेण्यास आनंद वाटत असेल तर अशा राजकीय पक्षांना मतदारांनी मतपेटीतून त्यांची जागा दाखवून दयावी..
- स्वातंत्र विदर्भ झाल्यास विदर्भाची आर्थिक व सामाजिक प्रगती झपाट्याने होईल

संदर्भसूची

- *M.G.Kimmatkar, The Report of Expert committee on vidarbha,2010*
- *अध्यक्ष-फाजल अली,राज्यपुर्नरचना आयोग अहवाल,१९५५*
- *काळे वाय.एम: नागपूर प्रांताचा इतिहास,वाय,एम,प्रकाशन बुलढाणा*
- *डॉ.कुलकर्णी नि.आ .आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (१८४३–१९५०)श्री.मंगश प्रकाशन,नागपूर,२००३*

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4 No. : 2 Issue - 11 May-Aug.2017 ISSN No. :2347-9639

VICHAR MANTHAN

34 Years

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Reservation : Movements and Reality

IIJIF Impact Factor 2.283

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

आरक्षण : आंदोलने व वास्तवता

मुख्य संपादक – प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक – डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

अथर्व

❊ अनुक्रमणिका ❊

- Reservation Issue of Minority Communities in India ०७
  - Dr. Vidya S. Raut, Akola
- Social Justice & Reservation in India १०
  - Dr. Shriniwas Bhong, Sangamner
- Muslim Reservation is Vote Bank Politics १२
  - Prin Dr. Pramod Pawar
  - Prof.Vaqar R.Shaikh, Jalgaon
- Globalisation and Affirmative Action in India १४
  - Dr Vaibhav R Suryawanshi, Bhor, Dist –Pune
- Indian Federalism -Claims for New States १७
  - Dr. Kanti Kiran David, Khandwa (M.P)
- आरक्षण आंदोलन एक अवलोकन २०
  - डॉ. महिमा बाजपेयी, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण आन्दोलन का इतिहास एक दृष्टिकोन २२
  - डॉ. सुनीता कविश्वर, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण आंदोलन हरियाणा के विशेष संदर्भ में २४
  - डॉ कृष्णा सोलंकी, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण आंदोलन एक समीक्षा (पाटीदार आंदोलनों के विशेष संदर्भ) २६
  - डॉ.एस.के.गोयल, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण एवं ऐतिहासिक अवलोकन २९
  - डॉ. अर्चना पाटिल, सावनेर, महाराष्ट्र
- आरक्षण ३२
  - प्रा. सरला वसंतराव मेश्राम, उमरेड
- मराठा क्रांती मोर्चे : एक चिंतन ३५
  - डॉ. व्ही.एल. एरंडे, निलंगा
- आरक्षण आणि वास्तवता ४१
  - प्राचार्य डॉ.बाळ कांबळे, कर्जत,
  - प्रा. प्रदीप जगताप, कर्जत
- भारतीय संविधान आणि मराठा आरक्षण ४३
  - प्रा. डॉ. आर. डी. सुरळकर, मेहकर
- अनुसूचित जमातीचे राजकीय आरक्षण (विशेष संदर्भ – नंदुरबार जिल्हा) ४७
  - प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार, अमळनेर
  - धनराज पाटील, नंदुरबार
- प्रतिनिधीत्वाचा मुद्दा : महिला आरक्षण ५१
  - माधव चोले, देगलूर, जि.नांदेड.

...Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol - 4 No -2 Issue - 11 May -Aug. 2017

...servation Issue of Minority Communities in India

Dr. Vidya S. Raut
Akola

"... The promotion and protection of the rights of per... belonging to national or ethnic, religious and linguis... minorities contribute to the political and social stabil... of States in which they live"1

Almost all States have one or more minority groups ... their national territories, characterized by their own ... cultural, linguistic or religious identity which dif... from that of the majority population. Harmonious re... of one minority with the other and between the mi... and majorities is a great asset to the multi-ethnic ... cultural diversity of global society. It is of prime ... that each citizen has respect for individual ... identity. Meeting the aspirations of national, eth... cultural, religious and linguistic groups and ensuring the rights of persons belonging to minorities acknowledges the dignity and equality of all individuals. The expression "minority" has been derived from the Latin word "minor" and the suffix 'ity', which means "small in number". According to Encyclopedia Britannica minorities means "group held together by ties of common descent, language or religious faith and feeling different in these respects from the inhabitants of a given political entity". Louis Wirth, who pioneered the study of Minority problems and offered a definition and classification, defines a Minority as, "A group of people who, because of physical or cultural characteristics, are singled out from the others in the society in which they live for differential and unequal treatment and who therefore regards themselves as objects of collective discrimination. Moreover, minority status carries with it an exclusion from full participation in the life of the society"2 J.A Laponce describes "Minority" as a group of persons having different race, language, or religion from that of majority of inhabitants.

The Government of India has taken several steps for the existence and overall development of various religious communities in India. National Commission for Minorities (NCM) was set up by the Union Government of India in 1992 to protect the existence of minorities all over India. The commission looks after the minority communities of India under National Commission for Minorities Act, 1992. According to Union Government of India, Six religious communities, viz; Muslims, Christians, Sikhs, Buddhists, Zoroastrians (Parsis) and Jains have been notified as minority communities in India. The states of Andhra Pradesh, Assam, Bihar, Chattisgarh, Delhi, Jharkhand, Karnataka, Maharashtra, Madhya Pradesh, Manipur, Rajasthan, Tamil Nadu, Uttarakhand, Uttar Pradesh and West Bengal have set up Minorities Commission to look after the issues related to Minorities in respective states. All the people falling under Minority communities in India get benefits in education and employment opportunities. Regional Minorities have set up various education schools and institutions to promote their culture and language. In Addition, they are entitled to reserve a specific quota of seats (for students and teachers) for people belonging to their own communities. There are various Government schemes which provide direct aid to educational institutions promoting regional communities in India.

The Ministry of Minority Affairs was carved out of Ministry of Social Justice & Empowerment and created on 29th January, 2006 to ensure a more focused approach towards issues relating to the notified minority communities namely Muslim, Christian, Buddhist, Sikhs, Parsis and Jain. The mandate of the Ministry includes formulation of overall policy and planning, coordination, evaluation and review of the regulatory framework and development programmes for the benefit of the minority communities.

Article 29 refers to "minorities" in its marginal heading; it speaks/defines of "any section of citizens having a distinct language, script and culture". "The Constitution of India used the word minority or its plural form in some Articles, 29 to 30 and 350A to 350B"

Constitutional rights and safeguards provided to the minorities in India:

1. Constitutional safeguards for religious and linguistic minorities of India

Though the Constitution of India does not define the word 'Minority' and only refers to 'Minorities' and speaks of those 'based on religion or language', the rights of the minorities have been spelt out in the Constitution in detail.

2. 'Common Domain' and 'Separate Domain' of rights of minorities provided in the Constitution

The Constitution provides two sets of rights of minorities which can be placed in 'common domain' and 'sepa-

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal List No.64768 • Impact Factor 4.270

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

'B' Grade NAAC Accredited

Organizing

One Day Interdisciplinary National Conference On

RECENT TRENDS IN HUMANITIES

Vol.No. 08 • Special Issue 10

March 2018 • ISSN No. 2230-9578

Editor

Dr. Sambhaji Desai

Principal

Sponsored by

North Maharashtra University, Jalgaon

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270
UGC Journal List No. 64768

Vol.No. 08 Special Issue 10 March 2018 ISSN No. 2230-9578

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

'B' Grade NAAC Accredited

Organized

One Day Interdisciplinary National Conference

On

RECENT TRENDS IN HUMANITIES

- Editor -

Dr. Sambhaji N. Desai

Principal

- CONTENTS -

» Technology and Green Thrift 15
- Parvinder Khanuja

» Digital Payment System In India 17
- Dr. Kanti Kiran David

» Macrophytes of Abana River in the perspectives of Environmental issues and for its Management 20
- Shakun Mishra

» Impact Of Goods And Service Tax (GST) On Indian Agricultural Economy 22
- Dr. Amar Watnani
- Varun Mahajan

» मार्क्सवादी व मुलगामी स्त्रीवाद २४
– डॉ. बी. जी. जोगदंड

» स्त्रीवादी चळवळीची सामाजिक स्थिती २७
– प्रा. डॉ. रंजना हेमराज लाड

» जामनेर तालुक्यातील गोसावी व जोशी जमातीतील महिलांचे शिक्षण व महिला सबलीकरणातील समस्या व उपाय ३१
– प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे

» शालेय अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा समावेश : काळाची गरज ३३
– डॉ कविता साळुंके
– कु. ज्योती लष्करी

» लीजन्सी टु डॉ. आंबेडकर अँज् फादर ऑफ इंडियन डेमाक्रॉसी ३६
– प्रा. डॉ दिलीप तुकाराम कदम

» स्त्रीवाद व स्त्रीवादाचे विविध दृष्टीकोण ३८
– प्रा. डॉ. संदिप बी. नेरकर

» पर्यावरण प्रदूषणाचा मानवी समाजावर होणारा परिणाम : एक सामाजशास्त्रीय अभ्यास ४२
– प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

» प्रादेशिकवाद आणि भारताची राष्ट्र सुरक्षा ४७
– प्रा. डॉ. आर. एस. पवार

» ग्रामीण विकासात शेती आधारित उद्योगाची भूमिका ५०
– प्रा. डॉ. प्रशांत ब्रिजलाल सोनवणे

» भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह ५५
– प्रा. डॉ. माधव केरबा धापमारे

» जागतिकीरणाचे साहित्यात उमटलेले साद–पडसाद ५७
– ज्योती शरद इंगळे

» डिजीटल पेमेंट पद्धत आणि ग्रामीण भारत ५८
– डॉ. प्रविण काशिनाथ पाटील

» पर्यावरण समस्या, उपाय आणि शाश्वत विकास ६१
– प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड

» पंचायतराज संस्था आणि महिला सशक्तीकरण ६४
– डॉ. प्रा. विजय साहेबराव कुंटे
– सोनवणे रघुनाथ कौतिक

» पर्यावरणीय समस्या : शिक्षकाची भूमिका ६६
– प्रा. डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

UGC Journal List No.64768, Impact Factor 4.270 Vol - 08, Special Issue - 10, March 2018, ISSN-2230-9578

मार्क्सवादी व मुलगामी स्त्रीवाद

– डॉ. बी. जी. जोगदंड
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना

टॉम बाटमुर त्याच्या अ ए डिक्सनरी ऑफ मार्किस्ट थॉटइ (१९८३) या ग्रथांत म्हणतात की, स्त्रीवाद (Feminism) हा विषय आज काळजीचा आणि कळीचा बनला आहे. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी चार्ल्स फ्युरिअर यांनी 'स्त्रीवाद' शब्द स्त्री मताधिकार या अर्थाने उपयोगात आणला यानंतर स्त्री प्रश्नाच्या विचारासाठी या संकल्पनेचे उपयोजन करण्यात आले १. स्त्रीवाद ही पाश्चिमात्य संकल्पना आहे. स्त्रियांना समान हक्क, समान दर्जा आणि स्वातंत्र्य ह्या स्त्रीवादाच्या मुळ कल्पना आहेत. स्त्रीवाद हा असा राजकीय सिद्धांत आहे ज्यात स्त्री–पुरुष यांच्यातील लैंगिक विषमतेस एक नैसर्गिक वास्तविकता म्हणून नाही तर राजकीय शक्ती (Political Power) समस्येच्या स्वरुपात पाहिले जाते. त्यांच्या दृष्टीने स्त्री–पुरुष यांच्यातील फरक शारीरिक तसेच समाजशास्त्रीय व राजकीय मुद्दा आहे. शारीरिक दृष्ट्या बलवान पुरुष स्वत:स बाहय आणि सार्वजनिक बाबतीत श्रेष्ठ मानतो व दुर्बल स्त्रीस तुच्छ, दासी समजतो.२ स्त्रीवादयाच्या मते समाजात 'लिंग' (Gendor) या आधारावर शक्तीचा मोठ्या प्रमाणत वापर केला जातो. स्त्री हा एक उत्पीडित वर्ग आहे. स्त्रीवाद राजकारणाची नवीन व्याख्या करण्याची मागणी करतात. त्यांच्या मते पुरुषांची शक्ती केवळ सार्वजनिक क्षेत्रापुरतीच मर्यादित नाही तर ती जीवनाच्या व्यक्तीगत क्षेत्रापर्यंत पोहचली आहे. कुटुंब व लैंगिक संबंध सारख्या वैयक्तिक क्षेत्रात सुद्धा स्त्रीयांवर पुरुषांचे वर्चस्व आहे. वैयक्तिक क्षेत्र म्हणून जीवनाच्या ज्या ज्या भागास राजकारणाच्या बाहेर ठेवले जाते, त्यांना राजकीय स्वरुप म्हणून मान्यता प्रदान करुन या पुरुष शक्तीस आव्हान देण्यांची मागणी स्त्रीवाद करतो. ३ स्त्रीवाद्यांनी समाजात असणारे राजकीय संबंध लिंगाच्या आधारे दर्शवून त्यात सर्व समाजात, सर्वकाळी पुरुष हा स्त्रीवर कसे आपले वर्चस्व लादत असल्याचे दर्शवितो.४ स्त्रियांना समान राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक अधिकार प्रस्तापित करण्याचे उद्दिष्टे ठेवणाऱ्या सर्व चळवळी व विचारसरणीला स्त्रीवाद असे म्हणतात. स्त्रीवाद हा एकच विचारप्रवाह असलेला विषय नाही. ढोबळमानाने बऱ्याच स्त्री प्रश्नाच्या चळवळींना एकत्रितपणे स्त्रीवाद या नांवाने संबोधले जाते. सुप्रसिद्ध इतिहासकार लिंडा गार्डन यांच्या मते, स्त्रियांचे दुय्यमत्व आणि त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे विश्लेषण म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रियांच्या शोषणबद्दल, अत्याचाराबद्दल, समाजात, कुटुंबात आणि कामाच्या जागी जागृती निर्माण करतो आणि ही परिस्थिती बदलण्यासाठी स्त्री–पुरुषानी जाणीवपूर्वक विचार आणि कृती करणे म्हणजे स्त्रीवाद होय.

स्त्रीवादाचा विकास तीन टप्यातून झाला आहे.

पहिला टप्पा (लाट) (First Wove of Faminism) १८४० ते १९२० पर्यंतचा होय. या कालखंडात प्रामुख्याने स्त्रियांना मतदानाच्या हक्काची मांगणी करण्यात आली. यातुन अनेक पाश्चिमात्य राष्ट्रात स्त्रीयांना मतदानांचा हक्क प्राप्त झाला. या कालखंडात वुलस्टॉन क्रॉफ्ट यांच्या 'अ व्हिंडीकेशन ऑफ राइट ऑफ वूमेन' (१८७२) व जे. एस. मिलच्या 'सब्जेक्शन ऑफ विमेन' (१८६९) या ग्रंथानी स्त्रीवादाच्या दृष्टीने विचार करणारी मानसिकता पाश्चात्य जगात जन्माला घातली. या टप्यात स्त्री चळवळीने स्त्रियांना मतदानचा हक्क, याशिवाय शिक्षणाचा, अभिव्यक्तीचा, सामाजिक सहभागाचा इत्यादी अधिकारची मांगणी करण्यात आली.

स्त्रीवादाचा दुसरा टप्पा (Second Wove of Faminism) हा १९६० आणि १९७० च्या दशकात प्रारंभ झाला या टप्यात स्त्रियांना स्वांतत्र्य आणि राजकीय कृतीसंबधी सुधारणा यावर भर देण्यात आला ५ स्त्रिवादाची दुसरी लाट ही विस्तृत व विविध विषयावर भर देणारी होती. लैंगिकत्वाचा अधिकार, काम करण्याच्या ठिकाणी सुरक्षितता, प्रजननाचा अधिकार या अधिकाराबरोबरच स्त्रियांची मानहानी करणाऱ्या प्रथा व रुढी यांना प्रतिबंध घालणारे सुधारणावादी कायदे, विविध क्षेत्रात संधी मिळण्यासाठी कायदे, स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी कायदे इत्यादी वर भर या टप्यात देण्यात आला. या काळात बेला अब्झुक सिमॉन दि बुव्हा, शुलामिथ फायरस्टोन, सुसान ब्रोवनमिलर, मेरीडेली, अंजेला डेव्हिस, अंड्रिया ड्रावरकिन, मर्लिन फ्रेंच. बेटी फ्रिडमेन, केट मिलेट, रॉबिन मोर्गन, शिला रोबथोम इ. स्त्रीवादी होत्या.

स्त्रिवादाची तिसरी लाट (Third Wove of Faminism) ही १९९० च्या दशकात उदयास आली. तिसऱ्या लाटेने लिंग आणि लैंगिकता याची पुनर्रव्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला. या काळात जुडीथ बटलर, कॅथलीन हन्ना, बेल हुक्स, रिबेका वाल्कर, नियोमी वूल्फ, मोली यार्ड यासारख्या स्त्रीवादी आहेत. ही चळवळ विद्यार्थी व काळ्या स्त्रीवादयां व्दारे चालवली गेली.

जीवनाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये होणारे स्त्रियांचे शोषण आणि दुंय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी जी राजकीय विचारप्रणाली मांडली गेली तिला स्त्रिवाद म्हणटले गेले. स्त्रीवाद नावाचा एक सलग सिद्धांत नाही. त्यात अनेक दृष्टिकोण आहेत. त्यात प्रामुख्याने उदारमतवादी, समाजवादी, जहालवादी, मार्क्सवादी, पर्यावरणवादी, अराज्यवादी, व्यक्तीवादी, काळ्या, सांस्कृतीत, ख्रिश्चन, परंपरवादी, समतावादी, फ्रेंच स्त्रिवादी, इस्लामिक, ज्यु, लिस्बीयन, लिपस्टीक, उत्तर आधुनिकवादी असे प्रमुख विचार जगापुढे आले. प्रत्येक विचारसरणीने आपल्या दृष्टिकाकणातून विचार करुन त्या संदर्भात चळवळीला पोषक वातावरण निर्माण केले. १७ व्या शतकापासून ते आधुनिक काळापर्यंत स्त्री प्रश्नांचा विचार स्त्रिवादी दृष्टिकोणातून केला जात आहे. यातुनच वेगवेगळी परिदृष्टी निर्माण झाली आहे. यापैकी मार्क्सवादी व जहालवादी

Vol - 08, Special Issue - 10, March 2018, ISSN-2230-9578

आहे. स्त्रियांच्या शरीरावर पुरुषांनी मिळवलेल्या मालकी हक्कातून वंशिक, वर्गीय दडपणूक उदयास येते. शारीरिक व जैविक क्रांतीनंतर शोषण संपुष्टात येईल. यासाठी बालकांचा जन्म कृत्रिम वातावरणात म्हणजेच मातेच्या गर्भाशयाच्या बाहेर झाला पाहिजे तेव्हाच शोषण संपुष्टात येईल. केट मिलेट पितृसत्ताक पध्दत एक सामाजिक स्थिरता असून ती सर्व समाजात आढळते असे मानतात व या पध्दतीने राजकीय दडपणूक, लैंगिक असमानता, वर्गीय शोषण जपले आहे. यामुळे जहाल स्त्रीवादी केवळ राजकीय सुधारण्याची मागणी करत नाही तर, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैयक्तिक क्षेत्रात क्रांती होवून पितृसत्ताक पध्दती नष्ट करावी लागेल असे म्हणतात.

थोडक्यात जहाल स्त्रीवादी वरवरच्या सुधारणा मान्य करणारे नव्हते. यांच्या मते स्त्री-पुरुष यांच्या संबधाबाबत मूलभूत स्वरूपाचे बदल झाले पाहिजे यासाठी लैंगिक क्रांती करावी असे जहाल स्त्रीवाद्यांचे मत आहे.

स्त्रीवादाने स्त्री मनावर होणाऱ्या अन्याय व शोषणाला वाचा फोडून शोषण समाप्तीचा मार्ग दाखवला असला तरी स्त्री-पुरुष असा संघर्ष दर्शवून एक नवीन वाद निर्माण केला यातून दोघातील निष्ठापूर्वक असलेल्या संबधांत तणाव निर्माण केला. स्त्रिया प्रत्येक काळात निर्बल होत्या असेही नव्हते, जहाल स्त्रीवादावर ही मोठ्या प्रमाणात टिका होते.

संदर्भ

१. हिंगोले (माने) , प्रा. डॉ. सौ. रेखा., महिला सक्षमीकरण: समस्या आणि उपाय, इशा प्रकाशन, लातूर (२००६) पृ. क्र. १४
२. कुमार, डॉ, मुकेष., राजनितिक सिद्धांत., डिसकव्हर पब्लिसिंग हाउस प्रा. लि, नवी दिल्ली, (२०१०) पृ. क्र. ४१
३. गाबा, ओमप्रकाश., राजनिती सिद्धांत की रुपरेखा, मयुर पेपर बैक्स, नोएडा (२००७) पृ. क्र. १०६
4. Hwywood, Andrew ; political Theory, An Introducation; palgraue New york.(1999) p.n.. 60
5. Shukla, Bhaskar; The American Feminisim(A critical Study); Book Enclave, Jaipur, 2007,p.n. 03
६. तडकलकर(चौधरी), डॉ. सौ. नंदिनी., महिलांचे सक्षमीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान., अल्का प्रकाशन नांदेड. (२००८) पृ.क्र. १०८
7. htte://en.m/ wikipedia.org/wiki/marxist-feminist
८. भागवत, कमला व अन्य., स्त्री चळवळीची वाटचाल, प्रागतिक प्रकाशन पुणे, (१९८५) पृ. क्र. ४
९. हिंगोले, माने पृ. क्र. १७

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**
ISSN . 2349 – 4766 (P), ISSN . 2278-8808 (E)

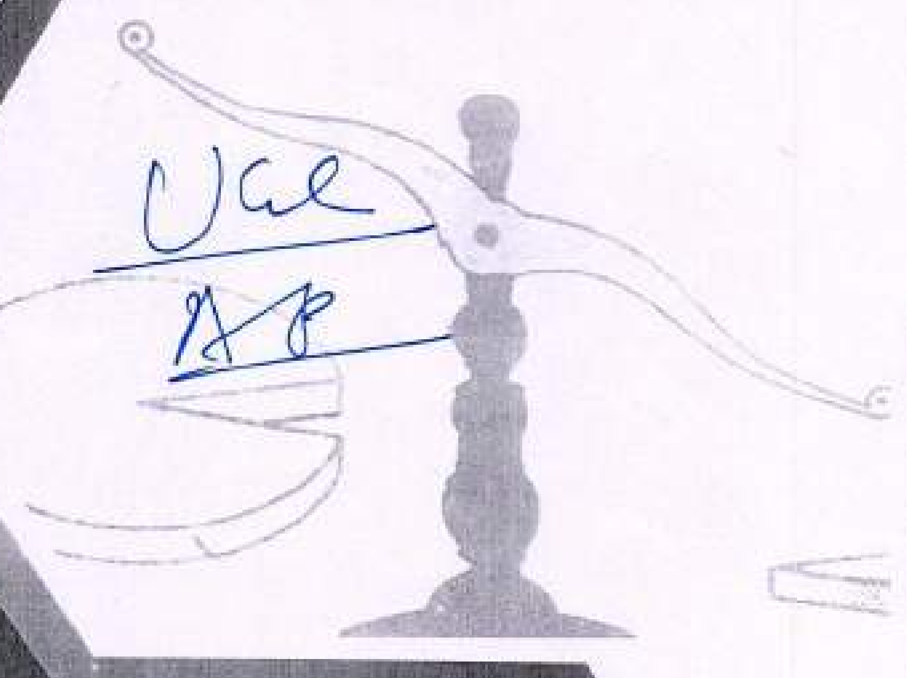

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : **2349 – 4766 (P)**, ISSN : **2278-8808 (E)**

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Approved

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पगारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत मे क्षेत्रीय असमानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasonnajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत मे क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोसा & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत मे प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन वी. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळ्या प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम शिंदे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कांदबरी– 'फिरल्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर भि. धारणे*	513-514

154.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लहान राज्याविषयीचा दृष्टीकोण

डॉ. बी. जी. जोगदंड,

पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

राज्य पुनर्रचनेची समस्या भारतीय संघराज्यातील एक महत्वपूर्ण समस्या आहे. ही समस्या केंद्र व राज्य अशा दोन्ही प्रकारच्या सरकारला व राजकारणाला प्रभावीत करणारी आहे. राज्यांची निर्मीती करतांना आधारभूत तत्व म्हणून कोणता घटक आधार मानावा हा महत्वाचा प्रश्न आहे. भारतात राज्यांची निर्मीती करताना सुरवातीच्या काळात भाषा हा राज्यनिर्मितीचा आधारभूत घटक ठरविण्यात आला. भारतात राज्यपूनर्रचनेच्या वेळी मोठी राज्य निर्मिती करण्यावर भर देण्यात आला होता. पण हे करत असताना विविध प्रांतातील विकासाचे असंतुलन व त्या ठिकाणच्या विभिन्न अस्मिता व उपसंस्कृती याकडे दूर्लक्ष करण्यात आले. त्यामुळे भारतीय संघराज्यात भाषावार प्रांतरचना केल्यानंतरही संघराज्यात इतर कारणावरून, आधारावरून नवीन राज्य निर्माण करावी लागत आहेत. यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लहान राज्याच्या संदर्भात मांडलेले विचार आज ही प्रासंगिक वाटतात. त्यांच्या या संदर्भातील विचारांचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

१९५३ मध्ये राज्य पुनर्रचना आयोगाची स्थापना करण्यापूर्वीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९४८ मध्ये भाषावार प्रांतरचना आयोगाला एक प्रतिवेदन सादर केले होते.Maharashatra is a languistic provinceयात त्यांनी भाषेनुसार प्रांतरचेनचा मुद्दा उचलून धरला होता. परंतू त्यांनी 'एक भाषा एक राज्य' हे सुत्र नाकारून 'एक राज्य एक भाषा' या सुत्राचे समर्थन केले होते. याचा अर्थ असा की एक विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एकच असे संपूर्ण राज्य असावे पण आकाराने ते कितीही मोठे झाले तरी चालेल या विचाराला त्यांचा विरोध होता. एकच भाषा बोलणारे लोक जर फार मोठ्या प्रमाणावर असतील तर त्या भाषेच्या आधारावर एकापेक्षा अधिक राज्याची निर्मिती केली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. एकसंघ भारत व एकसंघ संस्कृती निर्माण करण्यासाठी प्रत्येक राज्याची भाषा एक असणे व एक भाषेची अनेक राज्ये असणे भारतीय संघराज्याच्या सर्वांगीण विकासाठी खुप गरजेचे आहे. त्यासाठी बाबासाहेबानी एक भाषा अनेक राज्ये अशी मांडणी केली होती. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्व भारतीयांनी एकत्र राहण्याचे ठरवले होते, म्हणून सर्वांसाठी हिंदी या एका भाषेला त्यांनी राष्ट्रभाषा म्हणून मान्यता दिली. भाषावार राज्यपुनर्रचनेनंतर सर्वात मोठा संभाव्य धोका आंबेडकरांच्या दृष्टीने हा होता की, भाषावार प्रांतपुनर्रचनेनंतर त्या विभागानी मातृभाषा हीच दप्तरी भाषा असेल आणि त्यामुळे त्या भाषिकांमध्ये स्वतंत्र राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होईल. एकदा का ती झाली की स्वतंत्र राज्याचीही कल्पना अस्तित्वात येईल आणि हे स्वतंत्र राज्य आणि स्वतंत्र राष्ट्रीयत्व यांना दुभंगविणारा रस्त अगदीच अरुंद असल्यामुळे ही भेदरेषा अस्पष्ट होईल, आधुनिक अखंड भारत नष्टप्राय होईल आणि मध्ययुगातील विविध संस्थाप्रमाणे ही राज्ये विलग होऊन एकमेकाशी शत्रुत्वाने शत्रुत्वाने वागू लागतील, आपसात लढाया सुरु करतील. स्वातंत्र्योत्तर भारताने मात्र वाटचाल करताना या धोक्याच्या सूचनेकडे पुर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. राजकीय सत्ता मिळवणे आणि ती टिकवणे यापेक्षाही राज्याचे अस्तित्व टिकवणे यापेक्षाही राज्याचे अस्तित्व टिकवणे हे पहिल्यांदा जास्त महत्वाचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी १९२८ ते १९५६ या कालावधीत भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडतेसाठी विविध क्रांतिकारी बदल सुचविले होते. ब्रिटिश कालावधीत बाबासाहेबानी १९२८ मध्ये सायमन कमिशनपुढे साक्ष देताना भाषावार प्रांताची भूमिका फेटाळून लावली होती, त्याच बरोबर त्यांनी भीती व्यक्त केली, ती म्हणजे भाषावार प्रांतांमुळे स्थानिक राष्ट्रवाद, प्रांतीय किंवा विभागीयवाद व स्थानिक लोकांमध्ये स्वतःचे जे अस्तित्व आहे ते जोपासण्याठी चढाओढ लागेल व त्यामुळे भारताच्या स्थैर्याला आणि विकासाला खीळ बसेल व त्यामुळे आपण सर्व भारतीय एक आहे अशी

दृष्टीने मागासलेले आहेत. मोठ्या राज्यात त्यांच्या विकासाकडे दुर्लक्ष होणार नाही याची हमी देता येत नाही म्हणून त्यांच्या विकासासाठी त्यांना स्वतंत्र संधी देण्यासाठी स्वतंत्र राज्याचा दर्जा देणे हा अधिक चांगला पर्याय आहे. ५) पश्चिम महाराष्ट्र प्रादेशिकदृष्ट्या अधिक विकसीत असल्यामुळे विदर्भ व मराठवाडा या मागास भागांच्या औद्योगिक विकासाकडे एकीकृत महाराष्ट्रात काळजी घेतली जाईल याबाबत खात्री देता येत नाही. ६) ऐतिहासिकदृष्ट्या हे स्पष्ट आहे की, प्राचीन काळापासूनच महाराष्ट्राचे तीन भाग होते. त्यावरून हे स्पष्ट होते की, परंपरा, जीवनशैली, सामाजिक परिस्थिती आणि आर्थिक परिस्थिती याबाबत तीनही भागात साम्य नाही. वेगळेपण आहे. ७) पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि विदर्भ यांत शैक्षणिक विषमता फार मोठ्या प्रमाणावर आहे याच कारणामुळे मराठवाड्याबद्दल त्यांनी विशेष चिंता व्यक्त केली होती. कारण निझामाने विकासाकडे पूर्णत: दुर्लक्ष केले होते. म्हणून असा सल्ला मराठवाड्यातील लोकांना दिला की त्यांनी स्वतंत्र वेगळे राज्य केल्यास त्यांचा विकास होईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते भारताला एक सशक्त राष्ट्र म्हणून उदयास यायचे असेल तर त्यासाठी सर्व भारतीयांना व्हर्टिकल व हॉरिझॉन्टल एकत्र करणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक लोकशाही, केंद्र–राज्य संबंध, नैसर्गीक साधन सामग्रीचा योग्य वापर व वाटप, सामरिक साधनसामग्रीचा वापर व त्याचे व्यवस्थापन हे राष्ट्राच्या चौकटीत करणे व त्यासाठी विभागीय व प्रादेशिकवाद बाजूला सारून राष्ट्रहिताला महत्व देणे गरजेचे आहे. व्हर्टिकल एकत्रीकरण हे सामाजिक सलोखा, दैनंदिन जीवनातील गरजांचे व्यवस्थापन, जातीय व्यवस्थेचे व जातीवर आधारलेल्या समाजव्यवस्थेचे तथा वर्णव्यवस्थेचे उच्चाटन करून भारताचा विकास करणे हे बाबासाहेबांना अपेक्षित होते. त्यामुळे एक भाषा अनेक राज्य हा सिध्दांत मांडून छोटी राज्ये, लोकसभेत समान प्रतिनिधीत्व व हिंदी हवा राष्ट्रीय भाषेचा वापर संपूर्ण भारतात असावा अशी बाबासाहेबांची भूमिका होती.

एक भाषा एक राज्य हा राज्यनिर्मितीचा नियम असंबध्द आहे आणि तर्कशून्य आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी या निकषाला विरोध दाखविला व लहान राज्यांची भूमिका विशद करतांना निःसंदिग्धपणे जाहीर केले की एक भाषा एक राज्य या सुत्राचा त्याग करून एक राज्य एक भाषा या सूत्राचा स्विकार करावा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा छोट्या राज्यांच्या निर्मितीस पाठिंबा होता. भारतीय संघराज्य रचनेसाठी ही निर्मिती गरजेची आहे अशी त्यांची भूमिका होती. या संदर्भात ते म्हणतात," संघराज्यातील घटकादरम्यान एक प्रकारचे रास्त संतुलन असले पाहिजे हे भारतासारखी संघराज्यीय व्यवस्था सुरळीत नांदण्याच्या दृष्टिने अत्याआवश्यक असणारी बाब ठरते अशी माझी धारणा आहे." भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील वास्तव ध्यानात घेता, मोठ्या राज्यांचे विभाजन करून लहान राज्ये निर्माण करावीत अशी डॉ. आंबेडकरांची भूमिका होती. उत्तरप्रदेश सारखे लोकसंख्येच्या दृष्टीने मोठे आणि लोकसभा तसेच राज्यसभेमध्ये अतिशय प्रबळ संख्यात्मक प्रतिनिधीत्व असलेले राज्य भारताच्या लोकशाही संघराज्यात्मक व्यवस्थेच्या प्रकृतीचा विचार करता अनिष्ठ ठरू शकेल या भूमिकेशी ते सहमत होते. थोडक्यात लहान राज्यांची संकल्पना ही आजची आहे असे नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५५ मध्ये लोकसभेला एक निवेदन सादर केले होते. त्यामध्ये त्यांनी एक भाषा एक राज्य या तत्वाला विरोध करून एक राज्य एक भाषा या तत्वाचा पुरस्कार करून एका भाषेची अनेक राज्ये होऊ शकतात असे त्यांनी प्रतिपादन केले. त्यामुळेच या विभागातील जनतेमध्ये नव्या जाणीवा निर्माण होतील व विकासाचे अग्रक्रम ही ठरवता येतील. लहान राज्ये विकासाची शाश्वती ठरू शकतात.

संदर्भसूची:

१) खरे, डॉ. विजय., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रीय सुरक्षा, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटींग अँन्ड स्पिचेस, खंड–५,१९७९ महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
३) कुबेर, वा. ना., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुचना व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, १९८५.
४) भोळे, डॉ. भा. ल. भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
५) दिवाण, डॉ. मोहन, देवघर, प्रा. जयंत, दिवाण, प्रा. विवेक., भारतातील राज्यांचे राजकारण, विद्या प्रकाशन ,नागपूर.

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**
ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

UGC Approved

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari
Miss. Priya R. Damodar
Dr. Nilam Chhangani
Mrs. Shital Thakare

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
64	सिंचनाच्या असमतोलचा मराठवाडयाच्या कृषी उत्पादकतेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास *डॉ. के.के.पाटील & सौ. पाटील बालशिला विलवराव*	246-249
65	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असतोल : विशेष संदर्भ विदर्भ *डॉ. प्रसन्नजीत आर. गवई*	250-252
66	प्रादेशिक असमतोल – विदर्भ एक दृष्टिक्षेप *डॉ. संतोष तु. कुटे*	253-254
67	भारता मधील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. सुरेश भालतिडक & प्रा. डॉ.सुभाष गुर्जर*	255-258
68	प्रादेशिक असमतोल विकासमार्गातील अडथळा *डॉ. नितीन ज्ञा. चौधरी*	259-262
69	विदर्भातील शैक्षणिक असमतोल *प्रा.डॉ. प्रभाकर उत्तमराव आठवले*	263-265
70	भारतातील मानव विकास निर्देशांकातील राज्यनिहाय असमतोल *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	266-268
71	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलासंबंधी दांडेकर आणि केळकर समितीच्या शिफारशींचे विश्लेषणात्मक अभ्यसन *प्रा.डॉ. दयाळू किसन राठोड*	269-272
72	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. सुरेश दगडू पाटील*	273-277
73	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रादेशिक विषमतेचा परिणाम *प्रा. एम. पी. सोपडे*	278-281
74	महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्रातील असमतोल एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलम एम. छंगाणी*	282-284
75	मराठवाडा विभागातील औद्योगिक विषमता *डॉ. मुंडकर संजय मारोतीराव*	285-287
76	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. प्रिया राजेंद्र दामोदर*	288-289
77	महाराष्ट्रातील उद्योगांचे केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक आर्थिक विकास *प्रा. डॉ. बोराळकर के. एस.*	290-294
78	महाराष्ट्राचा कृषीविषक प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. मधुकर एस. ताकतोडे*	295-297
79	भारतातील प्रादेशिकतावाद आणि विकासाचे प्रश्न *डॉ. हरिहर शिवदास मोहोकार & डॉ. नंदकिशोर नानासाहेब उगले*	298-300
80	स्वतंत्र विदर्भाची गरज आणि अर्थव्यवस्था *डॉ. प्रा.नीता तिवारी*	301-304

88.

प्रादेशि असमतोल आणि नवीन लहान राज्यांची मागणी

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला

राज्य पूनर्रचनोंची समस्या भारतीय संघराज्यातील केंद्र व राज्य अशा दोन्ही प्रकारच्या सरकारला व राजकारणाला प्रभावीत करणारी आहे. राज्य पूनर्रचना करतांना आधारभूत तत्व म्हणून भाषा हा प्रामुख्याने आधार मानलेला घटक होता व राज्यपूनर्रचनेच्या वेळी मोठी राज्ये करण्यावर रोख होता पण हे करत असताना विविध प्रांतातील विकासाचे असंतूलन व त्या ठिकाणच्या विभिन्न अस्मिता व उपसंस्कृती याच्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. त्यामुळे भाषावर प्रांतरचना केल्यानंतरही भारतीय संघराज्यात इतर कारणावरुन, आधारावरुन नवीन राज्य निर्माण करावी लागत आहेत. आज भारतीय राज्य व्यवस्थेतील 'राजकीय हवा' लहान राज्यांना अनुकूल अशी आहे. २५ मार्च १९९८ रोजी पुपतींनी संसदेला संबोधीत करत असताना म्हटले की सरकार मध्यप्रदेशातून छत्तीसगढ, उत्तरप्रदेशमधुन उत्तरांचल व बिहारमधून झारखंड या नवीन राज्याची निर्माण करण्याची कार्यवाही सुरू करेल त्यानुसार इ.स. २००० मध्ये मध्यप्रदेशातून छत्तीसगढ, उत्तरप्रदेशातून उत्तरांचल व बिहारमधून झारखंड या नवीन राज्याची निर्मीती करण्यात आली व भारतीय संघराज्यातील एकूण राज्याची सं'या २८ झाली होती. त्यानंतर देशाच्या विविध भागातून नवीन राज्याच्या मागणीचा जोर वाढला. त्यात केंद्रसरकारने २०१४ मध्ये आंध्रप्रदेशाची विभागणी करून तेलंगणा या नवीन राज्याची निर्मिती केल्याने देशातील अनेक प्रांतात नवीन राज्याच्या मागणीच्या चळवळीने जोर धरला आहे. भारतीय संघराज्यात स्वतंत्र राज्य मागणीच्या चळवळीचे समकाळात दोन अविष्कार पाहावयास मिळतात. एक मोठ्या घटकराज्यांमध्ये काही समूहांना आपली कुचंबना होत असल्याचे अनुभवास आल्यामुळे ते आपल्या स्वतंत्र राज्याची मागणी करतात, अणि दुसरा असा की काही समुहाना आपली वेगळी स्वतंत्र वांशिक, सांस्कृतिक अस्मिता धोक्यात आल्याचे प्रकर्षाने जाणवल्यावरुन ते संघटीतपणे स्वतंत्र राज्याचा दर्जा स्वत:साठी मागतात. १९६६ पूर्वी केवळ एकभाषिकता हाच राज्यनिर्मितीचा आधार होता नंतर मात्र हे स्प झाले की केवळ एकभाषिक राज्य निर्माण झाले म्हणजे समस्या सुटतात, राज्यातील सर्व घटकांना विकासाची समान संधी मिळतेच असे नाही. एकभाषिक राज्यतही प्रगत भागाचे मागास भागावर वर्चस्व प्रस्थापित होते, प्रगत घटक मागासांचे शोषण ठरतात, त्याच्या प्रदेशातील नैसर्गीक व खनिज विषयक संपत्तीचा वापर करतात, सांस्कृतिक बहुमतवाले सांस्कृतीक अल्पमतवाल्यावर अतिक'मण करतात, राज्यांतर्गत विभागाच्या विकासात असंतुलन निर्माण होते व मागास भागात विकसीत भागांच्या बरोबरीने आणण्याचे प्रयत्न केले जात नाहीत. अशा विविध अनुभवामुळे जवळपास सर्वच मोठ्या राज्यामध्ये काही प्रांत स्वतंत्र राज्याच्या मागणीची चळवळ चालवत आहेत. आकारमान, विकासाचा स्तर, प्रशासकीय कार्यक्षमता, सामाजिक एकजिनसीपण व राजकीय व्यवहार्यता या निकषांवर मोठ्या राज्यांची वाटणी लहान–लहान राज्यांमध्ये केली जावी ही त्या चळवळीची मुख्य मागणी आहे.

भारतातील नवीन स्वतंत्र राज्याची मागणी : '२००० मध्ये झारखंड, उत्तरांचल व छत्तीसगढ या राज्याची व २०१४ मध्ये तेलंगणा राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर भारतीय संघराज्याचे मानचित्र पूर्णपणे स्थिर झाले आहे.' असे म्हणणे चुकीचे ठरले, तेलंगणा निर्मितीनंतर देशाच्या विविध भागातून नवीन राज्याच्या मागणीचा जोर वाढत आहे. आज त्या मागण्या इतक्या तिव' नसल्या तरी नजीकच्या काळात तिव' होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. देशाच्या विविध भागातून ही मागणी होत आहे, तिचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे....

१) उत्तर प्रदेशाच्या विभाजनाची मागणी :२३ नोव्हेंबर २०११ मध्ये तत्कालीन बहुजन समाजवादी पक्षाच्या सरकार असलेल्या मुख्यमंत्री मायावती यांनी एक प्रस्ताव पास करुन उत्तरप्रदेशाला बुंदेलखंड, पूर्वांचल, पश्चिमउत्तरप्रदेश आणि अवध प्रदेश अश्या चार भागात विभाजीत करण्याचा ठराव पास केला होता त्यांचा हा ठराव म्हणजे एक राजकीय डावपेच होता. त्याचा हा प्रस्तावर केंद्र सरकारने आकारला आहे.

पश्चिम उत्तरप्रदेश (हरित प्रदेश) : स्वातंत्र्यानंतरच उत्तरप्रदेशाचे वेगवेगळ्या राज्यात विभाजन करण्याचा विचार पुढे येत राहिला आहे. उत्तर प्रदेशातील पश्चिम उत्तर प्रदेशाच्या २२ जिल्ह्याचे मिळून एक पश्चिम उत्तर प्रदेश निर्माण करावा, पण

यासाठी याप्रदेशात लोकनायक बापूजी अणे व ब्रिजलाल बियाणी यांनी चळवळ देखील चालवली स्वातंत्र्योत्तर काळात दार कमिशन, राज्य पूर्नरचना आयोग व इतर आयोग ही नमेले यातील अनेक आयोगाने स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या मागणीचे समर्थन केले होते. पण आज पर्यंत ही मागणी मान्य होऊ शकली नाही. ऑगस्ट १९४७ मध्ये अकोला करार व २८ सप्टेंबर १९५३ चा नागपूर करार झाला यातून विदर्भ काही अटीसह महाराष्ट्रात सामिल झाला. पण नंतरही वेगळ्या विदर्भाची चळवळ सुरूच राहिली आहे. ब्रिजलाल बियाणी यांनी अकोला ते नागपूर पदयात्रा काढून नागपूरात सत्याग्रह केला. पुढील काळात जांबुवंतराव धोटे यांनी ही चळवळ विदर्भात मोठ्या ताकदीने चालवली. त्याच्या काळात विदर्भाच्या मुद्यावर १८ आमदार विधानसभेत पाठविण्यात चळवळीला यश मिळाले. ७० च्या दशकात लाखो लोकांचे मोर्चे काढून त्यांनी लोक चळवळ बनविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्यासह विदर्भात बाबासाहेब तिरपुडे, वसंत साठे, एन.के.पी.साळवे, शंकरराव गेडाम, नानाभाऊ एंबडकर, भगवंतराव गायकवाड, रणजीत देशमुख, मधुकर किंमतकर, दत्ता मेघे, हरिभाऊ केदार आदींनी स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ चालवली यातील अनेक नेत्यांनी वेगळ्या विदर्भाच्या मागणीला खतपाणी घातले पण, त्यांचे सत्ताकेंद्री राजकारण, पक्षश्रेष्ठींचा दबाव यामुळे त्यांना इतरसे यश मिळाले नाही. आज महाराष्ट्रात भाजप स्वतंत्र विदर्भाच्या बाजुने असली तरी शिवसेना मात्र या विरोधात आहे. शिवाय तेलंगणा राज्यात जशी स्वतंत्र तेलंगणा निर्मितीसाठी लोकचळवळ निर्माण झाली तसे विदर्भात मोठी लोक चळवळ निर्माण झाल्याचे दिसत नाही.

गोरखालँड : पश्चिम बंगालच्या दार्जिलिंग, डोंगरी व तराई प्रांताला वेगळे करुन वेगळे गोरखालँड नवीन राज्य निर्माण करावे अशी मागणी पुढे येत आहे. गोरखालँड मागणीचा पुरस्कार करणारे नेते बिमल गुरुगच्या मते गोरखालँडची मागणी तेलंगणापेक्षा अधिक जुनी आहे.१९८० च्या दशकात सुभाष घीसिंगच्या नेतृत्वात डोंगरी प्रदेशातील गोरखालँडची मागणी तीव्र झाली होती. दार्जिलिंगही या नव्या राज्याची राजधानी असावी अशी त्याची मागणी होती. गोरखालँडच्या मागणीसाठी हिंसक चळवळसुद्धा करण्यात आली होती. चहा, पर्यटन स्थळ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या दार्जिलिंग मध्ये अनेक वेळा संप पुकारण्यात आला होता. गोरखालँडच्या मागणीसाठी गोरखाहिल काऊन्सिलची स्थापना करण्यात आली आहे. ही कौन्सिल वेगळ्या गोरखालँडच्या मागणीसाठी चळवळ उभारत आहे. या कौन्सिलचे काही आमदार सुद्धा निवडून आले होते. या मागणीसाठी धरणे प्रदर्शनेही होत आहेत परंतु मॉर्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने वेगळ्या गोरखालँडच्या मागणीला विरोध केला आहे.

बोडोलँड : आसाम मधील ब्रम्हपुत्रा नदीच्या उत्तर किनाऱ्या कडील प्रांताला बोडोलँड म्हणून ओळखले जाते. जवळपास ८७९५ कि.मी. पसरलेल्या या भागात कोकराझार, बंकसा, चिराग, ऊदलगुडी हे जिल्हे येतात. या प्रदेशात प्रादेशिक भाषा बोडो बोलली जाते. या प्रदेशात १९६० पासुनच वेगळया राज्याची मागणी सुरू होती. १९८० च्या दशकात या ठिकाणी मोठी चळवळ सुरू झाली व हिंसक आंदोलने सुरू झाली आहे. 'नॅशनल डेमोक्रेटिक फ्रंट ऑफ बोडोलँड' नी सुद्धा ही क्रांतीकारी चळवळ हाती घेतली आहे. १० फेब्रुवारी २००३ ला एक करार होऊन त्याद्वारे 'बोडो क्षेत्रीय परिषदेची स्थापना करण्यात आली आहे. स्थानीक बोडो पक्ष व संघटना वेगळ्या बोडोलँड राज्याच्या मागणीसाठी चळवळ चालवत आहेत.

कुर्ग : (कोडगू) कर्नाटकमधील कोडगू (कुर्ग) राज्याची मागणी पुढे येत आहे. कोडगू कर्नाटक राज्याच्या दक्षिण–पश्चिम भागातील लहानशा प्रांत आहे. राज्यपूर्नरचा आयोगाच्या शिफारशीवरून हा प्रांत भाषेच्या आधारावर म्हैसुर प्रांताला जोडण्यात आला होता.

कार्बी–आंगलांग : कार्बी–आंगलाग हा आसामधील १०४३४ कि.मी.चा प्रदेश आहे. या ठिकाणची लोकसंख्या जवळपास १० लाख आहे. या प्रांताही वेगळ्या राज्याची मागणी पुढे येत आहे. वेगळ्या राज्यासाठी या ठिकाणी जाळपोळ, सारखी प्रदर्शने केली जात आहेत. वेगळ्या राज्याचे मागणी करणारे समर्थक त्याला विरोध करणाऱ्या विरोधकांवर हल्ले ही करत आहेत.

कामतापूर : पश्चिम बंगालमधील कूच–राजबंशिस प्रांतातील लोक कामतपूर राज्याची मागणी करत आहेत. हे लोक उत्तर बंगाल व आसाममधील काही भागात राहतात. हे लोक 'कामतपूरी' भाषेला संविधानाच्या आठव्या अनुसूचीत समावि करण्याची मागणी करत आहेत. वरील वेगळ्या राज्याच्या मागणीबरोबरच गुजरात मधील सौरा ट्र व कच्छ मध्ये वेगळ्या राज्याची मागणी पुढे येत आहे. जम्मु–कश्मिरचे ही विभाजन करून त्याचे जम्मु, काश्मिर हे वेगळी राज्य निर्माण करावेत

पक्षाचा स्वार्थ असतो, त्यांना गृहित किंवा जनहित यांच्याशी काही देणे घेणे नसते. घटनातज्ञ डॉ. सुभाष कश्यपाच्या मते, 'नये राज्यों की न तो मांग बुराई है और न ही इसके बनने मे सवाल सदाशयता का है, इस बात का की आप चाहते क्या है ? अगर नये राज्य का आंदोलन व्यक्ती विशेष की राजनितिक महत्वकांक्षा के लिए हो रहा हो ? केवल इसलिए हो रहा हो इससे लोगो की मंत्रीपद हासिल हो जाएगा और अन्य विभीन्न प्रकारके नये पदों का सृजन होगा तो इस केंद्र राज्य सम्बंध से लेकर जनता के सर्वांगीन विकास तक के लिए हानीकारक माना जाना चाहिए। इससे उलट अगर इरादे अच्छे हो तो लोकतंत्र मजबुत करने मे छोटे राज्य कही अधिक मददगार हो सकते है। समस्या यह है की इधर के दौर मे जो मांगे उठी है उससे राजनितिक रोटी सेकने की मंशा अधिक दिखती है ।

संदर्भसूची :

१) सडिया डॉ. बी.एल, भारतीय शासन एवं राजनिती, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा २०१६

२) भोळे, डॉ. भास्कर लक्ष्मण, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर

३) दिवाण, डॉ. मोहन देवरा, डॉ. जयंत दिवान, डॉ. दिवान, भारतीय राज्याचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर

4) *guidezindia.org-smallstate vs larg*

5) *www.wikipedia.com*

6) *www.essaysinhindi.com*

7) *www.dainiktribuneonline.com*

ISSN 2394-5303

GOLDEN JUBILEE YEAR

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

■ NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL ■

Special Issue, December 2017

Printing Area™

International Multilingual Research Journal

IMPACT FACTOR 4.002

Changing Trends & Issues in Indian Politics

(Volume : II)

Chief Editor:
Dr. Anant Madan Awati

अंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2017, Special Issue

Shri Balaji Sansthan Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) Pin :443204

NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL

Changing Trends & Issues in Indian Politics
(Volume : 2)

Chief Editor:

Dr. Anant Madan Awati,

Assistant Professor & Head, Dept. of Political Science,
Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,
Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.) Pin :443204
Moblie : 9421395187/9545195875

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal — http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) The Imbalanced Political Participation of Women in India
Dr. Sadhana G. Mathad, Dharwad || 10

02) 73rd Constitutional Amendment: A New Chapter for Women's Participation in Panchayat..
T. DEEPAK KUMAR, M P || 12

03) Women's Liberty and Politics in India
Dr. Pratibha A. Bhorjar, Amravati || 15

04) National Policy for Empowerment of Women
Maimanat Jahan Ara, Aurangabad || 18

05) A Conceptual Study of Work- Life Balance among Married Women Employees
Manjunath S. Mokashi, Dr.P.G Aquinas, Karnataka || 20

06) Women Empowerment and Politics
Prof. Dr. Sangeeta Kishor Walse, Buldana || 22

07) Dr. B. R. Ambedkar and Women Empowerment in India
Prof. Dr. Rekha Manohar Badodekar, Yavatmal || 25

08) Information & Communication Technologies in Empowerment of Indian Rural Women
Dr. S. P. Nimbhorkar, Yavatmal || 28

09) WOMEN EMPOWERMENT & POLITICS
Dr. S. M. Khadse, Mehkar || 31

10) Women Empowerment In Politics
Prof. Dr. Ku Priya B.Boche, Buldhana. || 32

11) Globalization and Changing Views of Human Resource Management Practices
Ms. Snehal D. Bhosale, Vijayapur || 34

12) Impacts of LPG (liberalization, privatization, globalization) in India's various sectors
Mr. Vijayakumar Jadhav, Bijapur || 38

13) Globalization – Impact on Financial Sector in India
Dr. P. N. Ladhe, Malkapur. || 41

असंघटित क्षेत्रात बालकामगारांची पिळवणूक सुरु झाली.

निष्कर्ष :— जागतिकीकरणानंतर अर्थव्यवस्थेतील बदल बघता आणि जागतिक स्तरावरील इतर देशांचा वृध्दीदर अभ्यासता निश्चीतच आपल्या अर्थव्यवस्थेत सकल राष्ट्रीय उत्पादनाचा वृध्दीदर वाढलेला दिसून येतो. २००८ ला अमेरिकेत आर्थिक संकट निर्माण झाल्यानंतर सुध्दा भारतीय अर्थव्यवस्थेत ८ टक्के दराने वृध्दी होत होती. त्याचप्रमाणे २५ वर्षापूर्वी ज्या स्थितीमुळे आपल्याला जागतिक बँक आणि नाणेनिधीच्या दबावामुळे एज.पी.जी. स्विकरावे लागले ती स्थिती पूर्णपणे बदलली. भाववाढीचा दर, राजकोषिय तूट, चालू खात्यावरील तूट, विदेशी चलनाचा साठा, सेवांचा व्यापार आणि व्यवहारतील स्थिती या सर्व पातळ्यावर भारतीय अर्थव्यवस्था आज एका सक्षम स्थितीमध्ये उभी राहिल्याचे दिसून येते.

परंतु असे असले तरी अर्थव्यवस्थेतील सुधारणांची फळे कुणाला मिळाली याचा विचार केल्यास आर्थिक विषमता वाढलेली दिसते. दरडोई उत्पन्नात जरी वाढ झालेली असली तरी तो विकासाचा वास्तव निर्देशक नाही. जगात दुसऱ्या क्रमांकाची उभरत असलेली अर्थव्यवस्था म्हणून जरी आपली ओळख निर्माण होत असली तरी अर्थव्यवस्थेच्या मुलभुत ;कृषिद्ध क्षेत्रात शेतकरी आत्महत्येचे लोण वाढत आहे. याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

एकूणच आजचा विचार करता लोकसंख्या आधिक आणि त्यात युवकांचे मोठे प्रमाण हे वृध्दीसाठी संधी आहे. तसेच जग आपल्याकडे मोठी बाजारपेठ म्हणून बघत आहे. या पार्श्वभूमीवर मानवी विकास हा सुध्दा महत्वाचा आहे म्हणूनच अमर्त्य सेन यांचे विचार नाकारता येत नाही.

संदर्भ :—

१. भारतीय अर्थव्यवस्था —दत्त सुंदरम्

२. भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. एन.एल.चव्हाण, प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगांव

३. Economic survey of India

४. http://data.worldbank.org

५. Mukesh kumar(2014), 'Impact of Economic reforms on India' IJIFR Volume1 Issue

६. www.rbi.org.in

59

जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवरील प्रभाव

डॉ. बालासाहेब जी. जोगदंड,
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, सीताबाई महाविद्यालय, अकोला.

****

१९९० पासून जागतिकीकरण हा संपूर्ण जगात सर्वाधिक चर्चेचा विषय बनला आहे. जागतिकीकरण आणि उदारीकरण या प्रक्रियांची चर्चा सर्वत्र होताना दिसते. शीतयुध्दोत्तर काळात निर्माण झालेल्या नवीन विश्वरचनेमध्ये या प्रक्रियांचा प्रभाव वाढला असून त्या अपरिहार्य बनल्या आहेत. ह्या दोन्ही प्रक्रिया प्रत्येक राष्ट्राला व सर्वसामान्य जनतेच्या दैनंदिन जीवनाला प्रभवित करत आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेपासून आज कोणतेही राष्ट्र अलिप्त राहू शकत नाही .भारत ही जागतिकीकरणाच्या प्रभावापासून अलिप्त राहू शकत नाही. भारतात जागतिकीकरणाचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झाले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पडलेल्या प्रभावाचा विचार करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधाची उद्दिष्टये:—

१) जागतीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे.

२) खाउजा धोरणाचा देशाच्या निर्णय प्रक्रियेवर झालेला प्रभाव स्पष्ट करणे.

३) कल्याणकारी राज्याच्या धोरणावरिल प्रभाव स्पष्ट करणे.

४) सामाजिक न्याय धोरणावरील प्रभाव स्पष्ट करणे.

जागतिकीकरण ही संकल्पना नवीन नाही.

होत आहेत, कामगार क्षेत्रात अभूतपूर्व कपात, सक्तीची बेकारी, ले–ऑफ, टाळेबंदी, लहान व मध्यम आकारच्या उद्योगधंद्यांचे आजारी पडण्याचे प्रचंड प्रमाण दिसून येते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे शेती, शिक्षण व अरोग्य यासारख्या क्षेत्रावर परिणाम होवून लाखो लोकांचे जिवन उधवस्त होत आहे. त्यामुळे ब्रिटीशांच्या साम्राज्यवादातून भारताची सुटका झाली असली व सार्वभौम बनलो आसलो तरी जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे नववासहातवादचा प्रभावाखाली जाण्याची भिती आहे.

मार्गदर्शक तत्वांच्या विरोधी:– सविधानाच्या कलम ३६ ते ५१ दरम्यान मार्गदर्शक तत्वाची तरतुद देशात आर्थिक लोकशाही स्थापन करण्याच्या दृष्टिने करण्यात आली आहे. ही मार्गदर्शक तत्वे देशात कल्याणकारी राज्य स्थापन करण्याचा मार्ग दाखवतात म्हणूनच या मार्गदर्शक तत्वाबाबत एम. सी. छागला म्हणतात, 'जर या मार्गदर्शक तत्वांना योग्य प्रकारे प्रत्यक्षात आणले तर आमचा देश पृथ्वीवरील स्वर्ग होइल'. मात्र जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरण या धोरणाचा पुरस्कार केल्याने राज्य आज अनेक क्षेत्रात माघार घेत आहे. सरकार कल्याणकारी धोरणे राबविण्याऐवजी भांडवलशाहीला अनुकूल अशी धोरणे ठरवीत आहे. मार्गदर्शक तत्वे राज्याला विविध बाबतीत कल्याणकारी धोरण ठरविण्याबाबत मार्गदर्शन करतात, जेणेकरून लोकांचा जीवनस्तर उंचावेल, आर्थिक समता प्रस्तापीत होइल. परंतू नवीन आर्थिक धोरणात राज्याऐवजी खाजगीकरणाला व उदारीकरणाला अधिक प्राधान्य दिल्या जात आहे. सरकार आज अनेक कल्याणकारी क्षेत्रातून माघार घेत आहे. खाउजा धोरणामुळे पारंपारिक राज्यसंस्थेच्या विकासात्मक धोरणावर परिणाम झाला आहे. जुन्या व्यवस्थेत आर्थिक क्षेत्रात राज्यसंस्थेला असणारे स्थान मध्यवर्ती होते. वित्तीय शिस्तीच्या नावाखाली कल्याणकारी योजनावर होणारा खर्च, अनुदान निधी यात कपात करण्यात येत आहे. सामाजिक सेवांचे खाजगीकरण होत आहे. उदा: आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, सार्वजनिक रस्ते याज ठेकदारी पध्दतीचा शिरकाव होत आहे.

संघराज्याचे स्वरूप बदलले:– १९९१–९२ मध्ये भारताने खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतीकीकरणाचे धोरण स्विकारल्यानंतर भारताच्या संघात्मक शासनपध्दतीवर बरेच परिणाम झाले आहेत. भारतीय संघराज्याची निर्मिती करताना विकासाचा क्रम असा होता की, राजकीय विषमता स्वीकारण्याचे प्रथम आणि त्यानंतर अस्तित्वात असलेले सामाईक चलन, एक केंद्रीय बँक आणि इतर आर्थिक मोठया मापदंडावर केंद्र सरकारचे नियंत्रण असल्याने सामायिक बाजारपेठेची उभारणी करणे तुलनेने सोपे मानले गेले. पूर्वी केंद्राला अधिक प्राधान्य दिल्या जात असे मात्र आत राज्ये ही नवीन सत्तेची केंद्र म्हणून विकसीत झाली आहेत. जागतिकीकरणपूर्व काळात संघराज्यव्यवस्थेत केंद्र आणि राज्य हया केवळ दोन पातळयावरच आंतरक्रिया घडून येत असे, परकीय व्यापार आणि गुंतवणूकीने उदारीकरण झाल्यामुळे केंद्र ते स्थानिक शासनाची पातळी यांना जागतीक अर्थकरणातील महामंडळे, संस्था आणि परकीय शासनासी आंतरसंबध येते असल्याने ही आंतरक्रिया बहुमुखी झाली आहे.

वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा, नियंत्रक अधिकारांचे हस्तातंरण, पायाभुत सुविधांचा विकास, खाजगीकरण इ. घटकांच्या संदर्भात राज्यसंस्था आणि बाजारपेठा यांच्यातील कार्यक्षेत्राची विभागणी अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. याशिवाय कर सुधारणा, केंद्र– राज्याच्या वित्तीय हस्तांतरणाच्या यंत्रनातील सुधारणा आणि विकेंद्रीकरण यांचा समावेश असलेल्या शासकीय संस्थांची विविध पातळयावर पुर्नमांडणी होत आहे. उदारीकरणामुळे घटकराज्यांना राज्याच्या पातळीवर स्वतंत्रपणे धोरणे आखता येऊ लागली आहेत. उदा: उदारीकरण होइपर्यंत आयात शुल्काबाबत केवळ केंद्र सरकार निर्णय घेत होते. मात्र उदारीकरणनंतर आपल्या राज्यामध्ये परकीय गुंतवणूकीचा प्रवेश सुकर व्हावा यासाठी त्यांना विशेष सवलती, मुभा देण्याबाबत राज्य सरकारे धोरण ठरवू लागली आहेत. घटक राज्यांना वित्तीय उभारणीचे खाजगी मार्ग उपलब्ध झाले. त्यातुनच थेट परकीय गुंतवणूक हा विकासाचा मुख्य स्रोत म्हणुन पुढे आला. अधिकाधिक परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी राज्या–राज्यात स्पर्धा सुरू झाली आहे. अशा स्वरूपाच्या प्रारूपामुळे प्रगत आणि मागास

संदर्भसूची :—

१) कराडे, प्रा. जगन., जागतिकीकरण भारतासमोरिल आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. २०१३.

२) भोळे, डॉ. भास्कर लक्ष्मण., भारतीय गणराज्याने शासन आणि राजकारण.,पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर. २००३

३) जाधव, तुकाराम., शिरापूरकर, महेश., भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, द युनिक अॅकडमी, पुणे. २०११.

४) फडिया, डॉ. बी. एल. लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा. २००७.

५) योजना (हिंदी मासिक) फेब्रुवारी २००७, फेब्रुवारी २०१५

❑❑❑

60

भारतीय व्यवस्थेतील जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाचा प्रभाव

प्रा.डॉ. सुनिल एन. ढेरे,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बोरी अरब,
ता. दारव्हा, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :—

भारतीय अर्थव्यवस्थेत नवीन आर्थिक सुधार आणण्यासाठी जुलै १९९१ मध्ये भारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केले. या धोरणात उद्योग, सार्वजनिक क्षेत्र, राजकोषीय धोरण, किमत धोरण याच्याशी संबंधित धोरणात्मक उपायांचा समावेश असून जागतिकीकरण, उदारीकरण, आणि खासगीकरण ही या नवीन आर्थिक धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

१) जागतिकीकरण :—

जागतिक बाजारासाठी देशाची अर्थव्यवस्था खुली करून देणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. नवीन आर्थिक धोरण लागु केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेने जागतिकीकरणाच्या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी स्वत:ला सज्ज केले आहे व यासाठी भारत सरकारने आपल्या धोरणात पुढील बदल केलेले आहेत.

१. नवीन आर्थिक धोरणात (१९९१) सरकारने उच्च तंत्रज्ञान आणि उच्च गुंतवणूक असलेल्या प्राथमिकता उद्योगांची एक यादी केलेली आहे. या उद्योगात ५१ टक्केपर्यंत विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीला आपोआप परवानगी प्राप्त होईल.

२. विदेशी तंत्रज्ञानासंबंधीच्या कराराच्या बाबतीत सरकारने अशी तरतूद केलेली आहे की १ कोटी रूपयांपर्यंतच्या, या संबंधीच्या करारांना आपोआप अनुमती दिली जाईल. त्यामुळे आता विदेशी तंत्रज्ञांना काम देण्यासाठी सरकारची मंजुरी आवश्यक राहणार नाही तसेच देशात विकसित केलेल्या तंत्रज्ञानाची विदेशात

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4 No. : 2 Issue - 11 May-Aug.2017 ISSN No. :2347-9639

VICHAR MANTHAN

34 Years

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Reservation : Movements and Reality

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

आरक्षण : आंदोलने व वास्तवता

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे
संपादक - डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

34 Year's

Maharashtra Political Science & Public Adminstration Conference Research Journal

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(A Peer Reviewed Journal)

Vol. - 4 , No - 2, Issue - 11 May-Aug. 2017 ISSN- 2347-9639

♦ Chief Editor / President ♦

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, **Nashik-13** Mob : **9423980457**

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Dhandai Arts College, **Amalner** Dist. Jalgaon

Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:**9423582073**

♦ Editor / Secretary ♦

Prin. Dr. Manohar Patil

S.S.V.P.S College, **Dhule**

Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:**9422287053**

♦ Hon'ble Guest Editors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. Ketan Govekar (Panji, Goa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Asst. Prof. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Asst. Prof. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Asst. Prof. Sanjay Patil (Chopada)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Vasanti Rasam (Kohlapur)
Dr. Bharati Patil (Kolhapur)
Dr. Surendra Jondhale (Mumbai)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Prakash Pawar (Kohlapur)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Bal Kamble (Karjat-Pune)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Jyostna Sonkhaskar (Sinnar)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)

♦ Managing Editor ♦

Mr. Yuvraj Mali

VICHAR MANTHAN
UGC APPROVED
Research Journal
SL.No.609,Jr.No.64299

• Publishers •

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001 Ph.No. 0257-2239666

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/ Aurangabad-F-985

Visit Us : www.vicharmanthanjournal.com **E-Mail : vicharmanthanjournal@gmail.com**

Subscription

Individuals : Rs. 1000/- For Five Years **Institutions : Rs. 1500/-** For Five Years Singal Issue Price **Rs.100/**

विचारमंथन या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१. (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व आविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०,फोन : ०२५७-२२३९६६६.

❊ अनुक्रमणिका ❊

- **Reservation Issue of Minority Communities in India** ०७
  - Dr. Vidya S. Raut, Akola
- **Social Justice & Reservation in India** १०
  - Dr. Shriniwas Bhong, Sangamner
- **Muslim Reservation is Vote Bank Politics** १२
  - Prin Dr. Pramod Pawar
  - Prof.Vaqar R.Shaikh, Jalgaon
- **Globalisation and Affirmative Action in India** १४
  - Dr Vaibhav R Suryawanshi, Bhor, Dist –Pune
- **Indian Federalism -Claims for New States** १७
  - Dr. Kanti Kiran David, Khandwa (M.P)
- आरक्षण आंदोलन एक अवलोकन २०
  - डॉ. महिमा बाजपेयी, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण आन्दोलन का इतिहास एक दृष्टिकोन २२
  - डॉ. सुनीता कविश्वर, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण आंदोलन हरियाणा के विशेष संदर्भ में २४
  - डॉ कृष्णा सोलंकी, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण आंदोलन एक समीक्षा (पाटीदार आंदोलनों के विशेष संदर्भ) २६
  - डॉ.एस.के.गोयल, खण्डवा (म.प्र.)
- आरक्षण एवं ऐतिहासिक अवलोकन २९
  - डॉ. अर्चना पाटिल, सावनेर, महाराष्ट्र
- आरक्षण ३२
  - प्रा. सरला वसंतराव मेश्राम, उमरेड
- मराठा क्रांती मोर्चे : एक चिंतन ३५
  - डॉ. व्ही.एल. एरंडे, निलंगा
- आरक्षण आणि वास्तवता ४१
  - प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे, कर्जत,
  - प्रा. प्रदीप जगताप, कर्जत
- भारतीय संविधान आणि मराठा आरक्षण ४३
  - प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर, मेहकर
- अनुसूचित जमातीचे राजकीय आरक्षण (विशेष संदर्भ – नंदुरबार जिल्हा) ४७
  - प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार, अमळनेर
  - धनराज पाटील, नंदुरबार
- प्रतिनिधीत्वाचा मुद्दा : महिला आरक्षण ५१
  - माधव चोले, देगलूर, जि.नांदेड.

आरक्षण : घटनात्मक तरतुदी

- डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड
अकोला

भारतीय संविधानाच्या उद्देश्यपत्रिकेने सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रदान करण्याचे राजकीय व्यवस्थेचे ध्येय निश्चित केले आहे. देशात न्यायपूर्ण व समतायुक्त व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी संविधानाच्या अनेक भागात आरक्षणाच्या तरतुदी केल्या आहेत, परंतू आरक्षण हा विषय भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील व राजकारणातील एक विवादास्पद राहिला आहे. सत्ताकेंद्री व स्पर्धात्मक राजकारणामुळे हा विषय विवादस्पद बनला आहे. आरक्षणाचे घटनात्मक धोरण राजकारणाचा बळी चढत आहे. सुरवातीस आरक्षणास प्रभावी विरोध म्हणून त्याची चर्चा होत असे, आज मात्र आरक्षणाचा विस्तार इतर समाजघटकांनाही व्हावा म्हणून याची चर्चा होत आहे. अनेक राजकीय पक्ष हा मुद्दा आपल्या स्वत:चा राजकीय स्वार्थ साधण्यासाठी वापरत आहेत व समाजातील मागास वर्गाचा विकास हा मुद्दा त्यांच्यांसाठी महत्त्वाचा नाही, परंतू आरक्षण या मुद्याचा विवेकयुक्त, संवैधानिक तरतूद व उद्दिष्टे यांच्या संदर्भात विचार होणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात आरक्षणाच्या संदर्भात असलेल्या घटनात्मक तरतूदींचा व त्यांच्या उद्देशाचा विचार करण्यात आला आहे. भारतात असणारे आरक्षण हे विविध प्रकारचे आहे. शैक्षणिक संस्था व सरकारी नोकऱ्यातील आरक्षण, विधीमंडळातील आरक्षण, खाजगी क्षेत्रातील आरक्षण, महिला आरक्षण, याशिवाय आरक्षणाचा आधार कोणता आसावा यावरही मतभिन्नता आहे. काही जण यासाठी जात हा आधार असावा असे मानतात तर काहीजण यासाठी शैक्षणिक व समाजातील स्थिती आधार आवश्यक मानतात. अलीकडे आर्थिक स्थितीच्या आधारावर आरक्षण द्यावे अशी मागणी वाढत आहे.

आरक्षणाची गरज :

आरक्षण हे एक भूतकाळात सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा याबाबत झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्याचे आणि सुधारणात्मक न्याय स्थापन करण्याचे साधन आहे. सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास असलेला दुर्बल समुदाय प्रगत व उच्च समाज घटकाशी यशस्वीपणे स्पर्धा करू शकत नाही. त्यामुळे या दुर्बल समुदायाला काही काळासाठी संरक्षणात्मक सुविधा आरक्षणाच्या माध्यमातून देणे आवश्यक आहे. यामुळे सामाजिक समता प्रस्थापित होण्यास मदत होते. घटनासमितीमध्ये आरक्षणावर चर्चा सुरु असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गोपाल कृष्ण गोखले यांचा संदर्भ देताना म्हटले होते की, ब्रिटिश कर्मचारी व्यवस्थेत भारतीयांचे प्रतिनिधीत्व नसल्यामुळे समाज कुंठित झाला आहे. त्यामुळे समाजाच्या सर्व वर्गाचे त्यात प्रतिनिधीत्व असणे आवश्यक आहे. नैतिकतेच्या आधारावर त्यांच्या क्षमतांचा उपयोग होण्यासाठी त्यांना आरक्षण देणे आवश्यक आहे. आंबेडकरांनी म्हटले होते की, जर दीडशे वर्ष जुन्या इंग्रजी शासन व्यवस्थेत प्रतिनिधीत्व न मिळाल्याने सवर्णांच्या क्षमतेचा उपयोग करू शकत नसतील तर यावरून भारतीय समाजातील दलितांच्या स्थितीचा अनुमान काढता येतो.

भारतीय आरक्षण हे अंशत: वसाहतवादी राजवटीची धोरणे, सांप्रदायिक आरक्षण व आंशिक सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना यांचा परिणाम आहे. आरक्षणाचा इतिहास आहे. १८८२ मध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी हंटर आयोगासमोर सर्वांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण व इंग्रज शासनाच्या नोकरीत प्रमाणशीर आरक्षणाची मागणी केली होती. बडोदा व म्हैसूर संस्थानिकात या काळात आरक्षण सुरू होते. १८८१ मध्ये त्रावणकोर संस्थाप्रमुखांनी जेव्हा स्थानीक पात्र लोकांना डावलून परकीयांना नोकरी देण्याची मनमानी सुरु केली त्याविरुध्द प्रदर्शन केले व स्थानिक लोकांनी आरक्षणाची मागणी केली. २६ जुलै १९०२ रोजी छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात ब्राह्मणेत्तर वर्गासाठी ५० टक्के जागा राखीव ठेवल्या होत्या, त्यांचा हेतू समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे हाच होता. पुढे १९०९ च्या मार्ले-मिंटो कायद्याने मुस्लिमासांठी स्वतंत्र मतदारसंघ निर्माण करण्यात आले. पुढे १९१९ च्या कायद्याने शिखांसाठी आरक्षण देण्यात आले. १९२८ च्या सायमन कमिशनने आपल्या अहवालातही जाती आधारित राजकीय आरक्षणाची तरतूद केली होती. पुढे १९३५ च्या कायद्याने दलितांसाठी राखीव जागा देण्यात आल्या. १९४३ मध्ये आंबेडकरांनी कायदामंत्री म्हणून सादर केलेल्या मसुद्याच्या आधारावर ब्रिटिश सरकारने अनुसूचित जातीकरिता सरकारी नोकऱ्यात ८.३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या होत्या.

शासकीय सेवा आणि विधीमंडळात अल्पसंख्यांकासाठी काही जागा राखून ठेवण्याच्या प्रश्नावर घटनासमितीत बरेच वादविवाद झाले. स्वंतत्र मतदारसंघ, राखीव जागांचे अग्रक्रम इत्यादी गोष्टींचा आग्रह अल्पसंख्याकांकडून होत होता. पण पाकिस्तानची निर्मिती जाहीर होताच, घटना समितीला वस्तुस्थितीनुसार निर्णय घेणे शक्य झाले. आधीच पृथात्मक असलेल्या या समाजात आणखी फुटीर शक्तिप्रवाहाची भर नको या हेतूने जातीय व स्वतंत्र मतदारसंघ रद्द करण्यात आले. केवळ अनुसूचित जाती व जमातींचा अपवाद वगळता कोणत्याच अल्पसंख्यकांना विशेष प्रतिनिधीत्व वा राखीव जागा इत्यादी सवलती दिल्या गेल्या नाहीत. सरदार पटेल यांनी अल्पसंख्यकांचे मन वळवण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे त्याचप्रमाणे किमान राजकीय दृष्ट्या तरी एकजिनसी समाज निर्माण करण्याची निकड अल्पसंख्यकांनाच जाणवल्यामुळे त्यांनी स्वतंत्र व जातीय मतदारसंघाचा हेका सोडला. संविधानात आरक्षणाची तरतुद एका विशिष्ट काळासाठी करण्यात आली आहे. हजारो वर्षांपासून दबलेला, पीडित, वंचित वर्गाला अनेक सेवा व सुविधांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते म्हणून अनुसूचित जाती व

तत्कालीन बिहारचे मुख्यमंत्री बी. पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा मागासवर्ग आयोग नेमला. या आयोगाने जातीच्या आधारावर मागासवर्गाची ओळख करून ३७४३ जातींना मागास मानले व त्यांच्यासाठी २७ टक्के आरक्षणची तरतूद असलेला आपला अहवाल १९८० मध्ये सादर केला. १९८० मध्ये काँग्रेस सत्तेवर आल्यानंतर तिने हा अहवाल थंडबस्त्यात ठेवला कारण पक्षाला अशी भीती वाटत होती की, या मुद्यावर राष्ट्रीय स्तरावर आंदोलन होईल व त्यांचा परंपरागत मतदार वर्ग दुसरीकडे वळेल. परंतु १९८२ रोजी या अहवालावर संसदेत न भुतों न भविष्य अशी चर्चा झाली होती. याच काळात बिहारमध्ये कर्पूरी ठाकूर व तामीळनाडूत एम.जी. रामचंद्रन सरकारने ओबीसी आरक्षणचा प्रयत्न केला. पुढे भारतीय राजकारणत महत्वाचे बदल घडून आले. कॉंग्रेसमधून व्ही. पी. सिंग बाहेर पडून त्यांनी जनता दल नावाच्या पक्षाची स्थापना केली. १९८९ मध्ये त्यांचे केंद्रात आघाडी सरकार स्थापन झाले. प्रधानमंत्री श्री. व्ही. पी. सिंग यांनी उपपंतप्रधान देवीलाल यांना त्यांच्या पदावरून दुर केल्यानंतर बरेच गोंधळले, त्यांची स्वच्छ प्रतिमा मलिन झाली. त्यांनी आपली खुर्ची वाचवण्यासाठी व पुढील निवडणूकीत आपली मोठी मतबँक तयार करण्याच्या हेतूने मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानंतर १९९१ मध्ये नरसिंहराव सरकारने त्यामध्ये दोन बदल केले. एक २७ टक्के वाट्यामध्ये इतर मागासवर्गीयांपैकी अधिक गरीब असलेल्यांसाठी प्राथमिकता म्हणजेच आरक्षण देताना आर्थिक निकष स्वीकारला आणि दोन, आरक्षणाच्या सध्याच्या कोणत्याही योजनेत नसलेल्या उच्च जातींच्या गरीब (आर्थिकदृष्ट्या मागास) यांच्यासाठी नोकऱ्यांमध्ये आणखी १० टक्के आरक्षणाची तरतूद केली. मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याच्या निर्णयाला प्रचंड विरोध झाला. त्याला न्यायालयात आव्हान देण्यात आले. त्यातूनच मंडल आयोगाच्या संदर्भातील इंद्रासाहनी विरूध्द भारतीय संघराज्य हा खटला (१९९२) चालला. नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने १६ नोव्हेंबर १९९२ ला आपला निर्णय दिला. त्यानुसार आरक्षणासंबंधीच्या अनेक बाबी स्पष्ट करण्यात आल्या. न्यायालयाने मागासवर्गीयांसाठी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणांची तरतूद असलेल्या कलम २६(४) च्या व्याप्तीचे सर्वंकष परीक्षण केले. न्यायालयाने उच्च जातींच्या गरीब घटकांसाठी केलेले १० टक्के आरक्षण रद्द केले तरी मागासवर्गीयांसाठी केलेले २७ टक्के आरक्षण घटनात्मकदृष्ट्या वैध आहे. असा निर्णय दिला. १) संविधानात नागरिकांचा मागासप्रवर्ग याबाबतची कोणतीही व्याख्या नाही. जात, उपजीविकेचे साधन, दारिद्र्य आणि सामाजिक मागसलेपणाचा जवळचा संबंध आहे. भारतात निम्न जातींना मागास मानले जाऊ शकते. जाती हा मागासप्रवर्ग होऊ शकतो. हिंदू समाजात जातीच्या आधारावर मागास प्रवर्ग ओळख करता येऊ शकते. त्यासाठी जातीबरोबरच जातींचा पारंपरिक व्यवसाय, दारिद्र्य, निवासस्थान, शिक्षणाचा अभाव हे आधार असावेत, ज्या समाजात जातीव्यवस्था अस्तित्वात नाही त्या समाजात मागास प्रवर्ग ठरविण्याचे आधार वेगळे असतील. २) कलम १६(४) मध्ये ज्या मागास प्रवर्गावर भर दिला तो सामाजिक आहे. सामाजिक व शैक्षणिक असाच असला पाहिजे हे बंधनकारक नाही. ३) आरक्षण अशाच प्रवर्गाला मिळावे जो मागासप्रवर्ग असला पाहिजे व त्याचे राज्याच्या सेवेत प्रर्याप्त प्रतिनिधीत्व नसले पाहिजे ४) कलम १६(४) नुसार देण्यात येणारे आरक्षण ५० टक्केपेक्षा अधिक असणार नाही. ५) इतर मागासवर्गीयांपैकी उन्नत गटात असलेल्या प्रगत घटकांना आरक्षणाच्या लाभातून वगळले जावे. यासाठी ज्याचे उत्पन्न विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त असेल त्यांना क्रिमीलेअर संदर्भित केले जावे. सामाजिक प्रगती किंवा पुढारलेला यासाठी उत्पन्न किंवा संपत्तीचे परिमापण हा क्रिमीलेअरसाठी आधार केला जाऊ शकतो. ६) आरक्षण केवळ प्रारंभिक भरतीबाबतच मर्यादित असावे कारण १६(४) मध्ये बढतीच्या संदर्भात आरक्षणाची तरतूद नाही. जर बढती संदर्भात आरक्षण असेल तर ५ वर्षांपर्यंतच (नोव्हेंबर १९९७ पर्यंत) चालू राहिल. ७) मागासप्रवर्गाच्या तरतुदीचे न्यायालयीन पुनर्विलोकन करता येऊ शकते.

मंडल आयोगानंतर अनेक घटनादुरूस्तीव्दारे आरक्षणाचा विस्तार करण्यात आला. सरकारने १९९५ मध्ये ७७ वी घटनादुरुस्ती करून बढतीबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या मुदतीला समाप्त केले व कलम १६(४) क कलम जोडण्यात आले. त्यानुसार राज्याच्या अधीन सेवांमध्ये कोणत्याही वर्गाच्या पदावर बढतीबाबत अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्याबाबतीत आरक्षणासाठी राज्य तरतूद करू शकेल. मंडल आयोगाच्या खटल्यात न्यायालयाने आरक्षणाची मर्यादा ५० टक्के इतकी निर्धारित केली होती. परंतू तामिळनाडू आरक्षण कायदा, १९९४ मध्ये ६९ टक्के जागा आरक्षित केल्यामुळे (५० टक्क्यांपेक्षा बऱ्याच जास्त) न्यायिक पुनर्विलोकनापासून वाचण्यासाठी तो कायदा १९९४ मध्ये ७६ व्या घटनादुरूस्ती कायद्याने परिशिष्ट ९ मध्ये समाविष्ट करण्यात आला. इ.स.२००० मध्ये ८१ व्या घटनादुरूस्तीव्दारे कलम १६ (४) ख जोडण्यात आले. त्यानुसार आरक्षणासाठी केलेल्या कोणत्याही तरतुदीनुसार भरतीसाठी म्हणून एखाद्या वर्षात राखून ठेवलेल्या परंतू त्या वर्षात रिक्त राहिलेल्या जागांच्या संदर्भात राज्याला पुढील कोणत्याही वर्षात किंवा वर्षामध्ये भरावयाच्या रिक्त जागाच एक स्वतंत्र वर्ग म्हणून विचारात घेण्यास प्रतिबंध होणार नाही आणि अशा प्रवर्गातील रिक्त जागा ज्या वर्षामध्ये त्या भरण्यात येतील त्या वर्षातील रिक्त जागांच्या ५० टक्के इतकी आरक्षणाची मर्यादा ठरविण्याकरिता त्या वर्षातील इतर रिक्त जागांबरोबर जमेस धरल्या जाणार नाहीत. संविधानात देण्यात आलेल्या आरक्षणाच्या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक खटल्यात (सी.एंड.एं.जी. विरूध्द जगन्नाथ,१९८७., देवदसन विरूध्द भारतीय संघराज्य, १९८५., के.सी. वसंतकुमार विरूध्द कर्नाटक राज्य) कलम १६(४) ची अंमलबजावणी करताना कलम ३३५ चा विचार करण्यात यावा असे म्हटले आहे. कलम ३३५ नुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या उमेदवारांची सेवामध्ये व पदावर नियुक्ती करताना प्रशासनाची कार्यक्षमता विचारात घेतली जावी. सप्टेंबर २००० मध्ये केलेल्या ८२ व्या घटनादुरुस्तीव्दारे ३३५ व्या कलमाला एक परंतू जोडण्यात आले (अपवाद) त्यानुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकांसाठी कोणतीही परीक्षा उत्तीर्ण होण्यासाठी आवश्यक असलेली गुणमर्यादा यात सूट देण्याबाबत किंवा मूल्यमापनासाठी आवश्यक असलेले गुणवत्तेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास या कलमातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

कलम ३३० व ३३२ नुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित'

या समस्या सुटतील. आरक्षणामुळे या समस्या सुटणाऱ्या नसतात हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. आरक्षण हे वंचित समूहावर झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्याचे साधन आहे, ते पूर्ण समस्या सोडविण्याचे साधन नाही. आरक्षण देत असतांना नवीन पिढीत निराशा व प्रोत्साहीनता निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्यावी याबाबत सरकारने सावधानीपूर्वक पाऊले उचलणे आवश्यक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भोळे डॉ. भा.ल., भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२) कश्यप सुभाष., हमारा संविधान, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली.
३) बसु, डॉ. दुर्गा दास., भारत का संविधान एक परिचय, लेक्सीस नेक्सीस पब्लिकेशन, गुडगाव.
४) जैन, डॉ. पुखराज., फडिया, डॉ.बी.एल., भारतीय शासन एवं राजनिति, साहित्य भवन, पब्लिकेशन्स, आग्रा.
५) एम. लक्ष्मीकांत, इंडियन पॉलिटी (अनुवाद श्रीकांत गोखले), के. सागर, पब्लिकेशन्स, पुणे.
६) आउटलूक साप्ताहिक-जून २००५.

***

⁂ 'विचारमंथन' लेखकांना सूचना : संदर्भ कसे द्यावे ⁂

लिखाण हस्तलिखित असो की टंकलिखित, ते कागदाच्या एकाच बाजूस सुवाच्य असावे, ओळींमध्ये व लिखाणाच्या चारही बाजूंना व्यवस्थित अंतर ठेवावे. लेखात इंग्रजी अवतरणे असल्यास त्यांचे मराठी भाषांतर आधी द्यावे आणि नंतर पदटीप म्हणून इंग्रजी अवतरण द्यावे. व्यक्तींची, ग्रंथांची नावे, लेखांची शीर्षके, पारिभाषिक संज्ञा इ. देवनागरी लिपीत लिहावे. अतिशय अपरिहार्य असेल अशाच ठिकाणी रोमन लिपीचा वापर करावा. लिखाणाच्या शीर्षकानंतर लेखकाने स्वतःचे नाव लिहावे. लिखाणाच्या शेवटी, थोडी जागा सोडून, पत्रव्यवहाराचा संपूर्ण पत्ता (पिनकोडसह) लिहावा. नावातील आद्याक्षरे मराठी लेखन पद्धतीप्रमाणे द्यावीत. (ए.आर. नको. अ.रा. हवे.) लिखाणाची भाषा शक्यतो सोपी व नेमकी असावी. पुनरुक्ती, अनावश्यक शब्दयोजना, क्लिष्ट वाक्यरचना टाळावी.

लेखकाने आपले लेखन इतरत्र कुठल्याही नियतकालिकात, दैनिकात वा माध्यमात प्रकाशित झालेले नाही, प्रकाशित होण्यासाठी पाठवले गेलेले नाही वा प्रकाशित होण्याच्या प्रक्रियेत नाही, असे स्पष्ट निवेदन करणे आवश्यक आहे संदर्भ देण्याची सोयीस्कर व जागेचा अपव्यय टाळणारी पद्धत पुढे दिली आहे. या पद्धतीचाच आपल्या लेखात उपयोग करावा. लेखात ज्या ठिकाणी संदर्भ द्यावयाचा असेल तेथे कंसामध्ये संबंधित पुस्तक-लेखकाचे नाव द्यावे आणि त्यापुढे संदर्भित पुस्तक/लेखाचे प्रकाशन वर्ष द्यावे. त्यानंतर आवश्यक असल्यास, स्वल्पविराम देऊन पृष्ठक्रमांक लिहावा व कंस पूर्ण करावा. लिखाणाच्या अखेरीस 'संदर्भसूची' मध्ये संदर्भातील सर्व तपशील द्यावेत. सूचीतील प्रत्येक नोंदीतील तपशिलांचा क्रम साधारणपणे असा ठेवावा. लेखकाचे आडनाव स्वल्पविराम, नावांची आद्याक्षरे, प्रकाशन वर्ष, ग्रंथाचे शीर्षक, पूर्णविराम, प्रकाशनसंस्था, स्वल्पविराम, प्रकाशनस्थळ, पूर्णविराम. संदर्भसूची मराठीच्या वर्णक्रमानुसार असावी.

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : [illegible] – 4766 (P), ISSN : 2278–8808 (E)

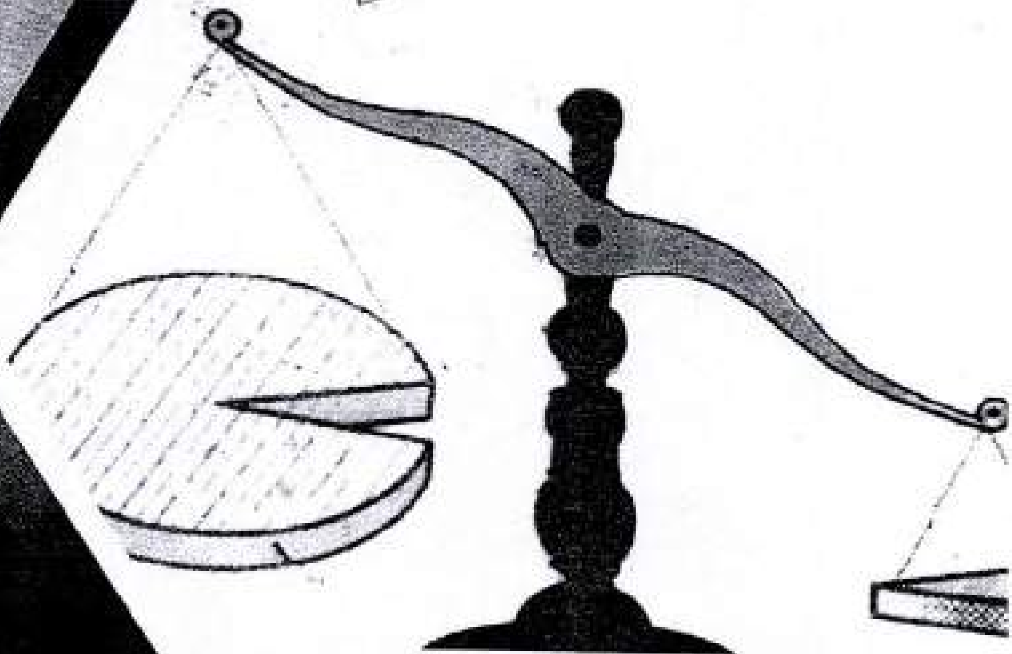

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
64	सिचंनाच्या असमतोलचा मराठवाड्याच्या कृषी उत्पादकतेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास *डॉ. के.के.पाटील & सौ. पाटील वासशिला विलपराव*	246-249
65	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असतोल : विशेष संदर्भ विदर्भ *डॉ. प्रसनजीत आर. रवई*	250-252
66	प्रादेशिक असमतोल – विदर्भ एक दृष्टिक्षेप *डॉ. संतोष तु. कुटे*	253-254
67	भारता मधील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. सुरेश धालतिडक & प्रा. डॉ.सुभाष गुर्जर*	255-258
68	प्रादेशिक असमतोल विकासमार्गातील अडथळा *डॉ. नितीन ज्ञा. चौधरी*	259-262
69	विदर्भातील शैक्षणिक असमतोल *प्रा.डॉ. प्रभाकर उत्तमराव आठवले*	263-265
70	भारतातील मानव विकास निर्देशांकातील राज्यनिहाय असमतोल *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	266-268
71	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलासंबंधी दांडेकर आणि केळकर समितीच्या शिफारशींचे विश्लेषणात्मक अभ्यास *प्रा.डॉ. दयालू किसन राठोड*	269-272
72	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. सुरेश दगडु पाटील*	273-277
73	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रादेशिक विषमतेचा परिणाम *प्रा. एम. पी. चोपडे*	278-281
74	महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्रातील असमतोल एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलम एम. छंगाणी*	282-284
75	मराठवाडा विभागातील औद्योगिक विषमता *डॉ. मुंडकर संजय मारोतीराव*	285-287
76	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. प्रिया राजेंद्र दामोदर*	288-289
77	महाराष्ट्रातील उद्योगांचे केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक आर्थिक विकास *प्रा. डॉ. बोराळकर के. एस.*	290-294
78	महाराष्ट्राचा कृषीविषक प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. मधुकर एस. ताकतोडे*	295-297
79	भारतातील प्रादेशिकतावाद आणि विकासाचे प्रश्न *डॉ. हरिहर शिवदास मोहेकार & डॉ. नंदकिशोर नानासाहेब उगले*	298-300
80	स्वतंत्र विदर्भाची गरज आणि अर्थव्यवस्था *डॉ. प्रा.नीता तिवारी*	301-304

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical S…y of Regional Disparity in India

Spec… Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JO…RNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMP… FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN : …–4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

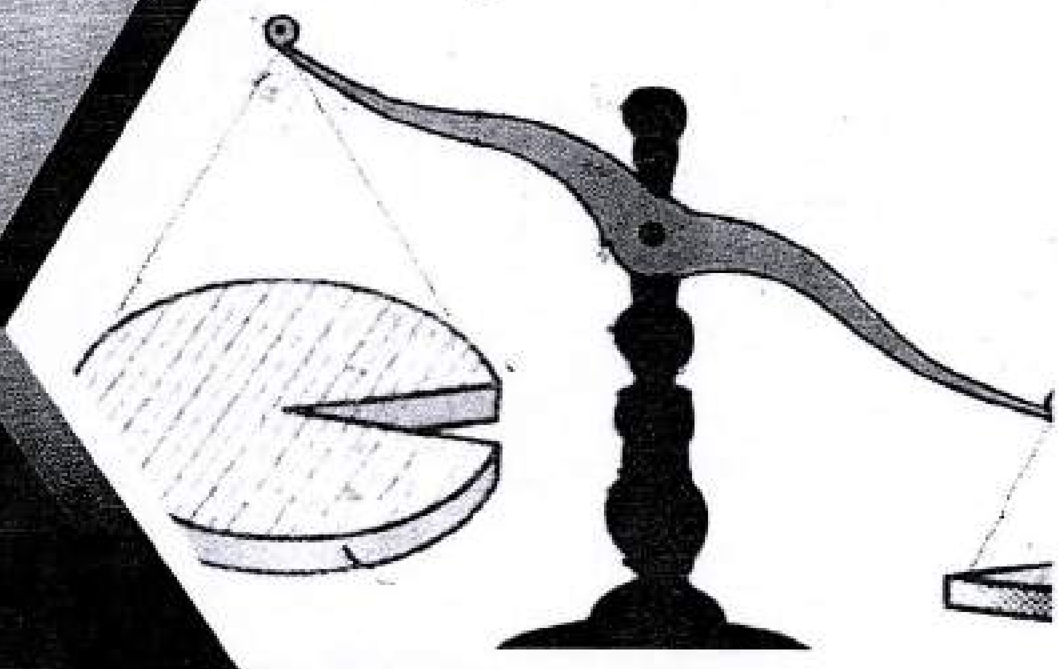

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-3

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पवारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असमानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. पराती*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोपा & श्री. ईश्वर लाल खैर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. पाटील*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन की. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळ्या प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आत्माराम शिंदे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कादंबरी– 'फिरल्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर भि. धारणे*	513-514

131.

Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand

Dr. Prasannajit Gawai

Asst. Prof. and Head, Dept. of Economics, Sitabai Arts, Com. & Sci. College Akola

Dr Babasaheb Ambedkar influenced the whole world with the help of his economical, social and political thoughts. Dr. Babasaheb Ambedkar is considered among the greats of national and international thinkers and his contribution in various departments is noteworthy.

"As the area of the state increases the proportion of the minority to the majority (communities/castes) decreases & the position of the minority (castes) become precarious & the opportunities for the majority to practise tyranny over the minority become greater. The states must therefore be small."

According to Dr. Babasaheb Ambedkar common language, common culture is also conductive for national unity and integration since it strengthens the social cohesion, which is the basis of national unity. In fact, common language and common culture are interrelated and common culture emerges out of common language. Thus, culture is not only the part of language but geographical in nature and consists of various aspects. As such, every religious community can certainly claim to have made some contribution to national culture.

Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states:

Dr. Babasaheb Ambedkar used to ensure that equitable distribution and equality should be an intrinsic quality in the socio-economic development of any society. Dr. Ambedkar's view regarding small states came with this background of thought process, also the then contemporary geographical distribution of British India into pre-independence British Indian states, ruled directly by the Queen and princely states under the princes, and states which were existed post-independence. Independent India arouse with the language movements among which major were the Marathi speaking regions, the Telugu speaking regions and Punjabi speaking regions. The intensification of the separate state demands by these lingustic groups made the government of India appoint a States Reorganization Commission (SRC) to 'make recommendations in regard to the broad principles which should govern the solution to this (linguistic) problem.' under the chairperson of Fazal Ali in 1953. Dr. BabasahebAmbedkar is very clear view on small state. He said the small state very easy to handle administrative purpose and development. They gave thought on division of northern state divide into three state of

1) Uttar Pardesh
2) Bihar
3) Madhya Pradesh
4) Maharashtra

Divisions of the Northern States: Dr. BabasahebAmbedkar's proposal with regard to the Uttar Pradesh is to divide it into three states. Each of these three states should have a population of approximately two Corers which should be regarded as the standard size of population for a state to administer effectively.

Divisions of Bihar: Dr. BabasahebAmbedkar gave proposal about Bihar is to divide it into two states, See the below map. Each of these two states will have a population of little over one and half Corers. It is not a small population for one government to governing. The two states of Bihar could have as their capital (I) Patna and (II) Ranchi. They are situated quite in the center of the two states.

Divisions of Madhya Pradesh: According to Dr. Ambedkar proposal Madhya Pradesh stands before us in two forms. One is old Madhya Pradesh and second one is new Madhya Pradesh.

Under these circumstances, Dr. Ambedkar submitted an memorandum to the Linguistics Provinces Commission in 1948, where he made his first statement on the creation of linguistic states. In which Dr. Ambedkar stated that creation of the separation states on the foundation of metaphysical factors like the race, language and literature will threatened the unity of India, while admitting the political advantages in reorganising the states on linguistic basics. Dr. Ambedkar was of the view that if reorganisation is to be done, then it should have to be done on homogenous population principle, as Dr.Ambedkar was favouring the principle official language of the State shall be the official language of the Central Government, made him believe that working of democracy is better on homogenous population state than in a heterogeneous population state. In entirety among the then provinces, reorganization of the Bombay, Madras and Central provinces cannot be postponed in democratic constitution of free India according to Dr. Ambedkar.

Ambedkar had a special formula for Bombay, then a mixed-language province (including the present-day Maharashtra and Gujarat). He proposed 'city state' status for Bombay. He acknowledged the presence of people of multiple linguistic groups and their role in establishing Bombay. He proposed to split Maharashtra (he conceptualised it before the state came into existence) into three states. At that time, Maharashtra comprised several districts of the erstwhile Nizam's Hyderabad. Ambedkar was responding to the report of the first State Reorganisation Commission (SRC) in 1955, through his book.

Dr. B R Ambedkar proposed splitting single-language states. For instance, he wondered at Uttar Pradesh's huge size (still it is the fourth-largest in India) and wanted to split it into three states.Ambedkar had a special formula for Bombay, then a mixed-language province (including the present-day Maharashtra and Gujarat). He proposed 'city state' status for Bombay. He acknowledged the presence of people of multiple linguistic groups and their role in establishing Bombay. He proposed to split Maharashtra (he conceptualised it before the state came into existence) into three states. At that time, Maharashtra comprised several districts of the erstwhile Nizam'sHyderabad. Ambedkar was responding to the report of the first State Reorganisation Commission (SRC) in 1955, through his book.GandhianPottiSriramulu died on December 16, 1952, after a 58-day fast demanding a separate Andhra state for Telugu-speaking people (to be carved out of Madras Presidency). This prompted the central government to go for the SRC and triggered the formation of linguistic states. Ambedkar ridiculed Jawaharlal Nehru, the then Prime Minister: "The creation of a new Andhra province now being thought of is only a pindadan to the departed soul of MrSriramulu, by the Prime Minister."One of Ambedkar's major proposals was to make Hyderabad the second capital of India because of the centrality of location, as a junction of North and South, and on defence considerations.

Conclusion:-

In November 1996, a hugely successful meeting called Vidroha Sabha demanding Telangana was held. Later Telangana ideologues Jai Shankar (former vice-chancellor of Osmania University) and Mallepalli Laxmiah (a journalist) released book in 1997 a book called Telangana lo Emi Jaruguthundi (The Present Conditions in Telangana), which tried to cite injustice and discrimination as causes of its backwardness even today. The differences in the conditions of the Andhra and Telangana regions seem to have accentuated in the post-liberalisation Andhra Pradesh. This emerged into a fresh movement demanding Telangana and got a political face in 2001 and the electoral politics around it followed.Ambedkar seemed to have solutions to all such problems — all written down 55 years ago. On splitting one-language states, he said: "Into how many States a people speaking one language should be cut up, should depend upon (1) the requirements of efficient administration, (2) the needs of

the different areas, (3) the sentiments of the different areas, and (4) the proportion between the majority and minority."

The formation of three new states in 2000 – Jharkhand, Chhattisgarh and Uttarakhand – has provided a fillip to this process. It also points to a new confidence in the political elite in comparison to the early years of Independence. Many critics have correctly argued that the mere creation of smaller states out of the existing bigger ones does not guarantee good governance and faster and inclusive economic development. Current status about Maharashtra, today many Vidarbha and Marathwada peoples, politician, thinkers demanding separate state due to the imbalance development between western Maharashtra and rest of the Maharashtra. Western Maharashtra always utilize fund of the rest of Maharashtra. Therefore, the Maharashtra governor interfered about irrigation deficit of Marathawada and Vidarbh.As per the CAG report, India finds that in percentage term Vidarbha was robbed of 70 percent of it funds, while the neighboring Marathawada55 percent, in the last financial year. . Economic backwardness of sub-regions within large states has also emerged as an important ground on which demands for smaller states are being made. This is evident from the immediate demands for the formation of Vidharbha, Bodoland and Saurashtra, among other states. These developments have been responsible for a shift away from issues of language and culture – which had shaped the earlier process of re-organization – to those of better governance and greater participation, administrative convenience, economic viability and similarity in the developmental needs of sub-regions.

References :

Dr. Babasaheb Ambedkar-Dhananjay Kir
Problem of Rupees-Dr. B R Ambedkar
Hindustan Times 2010
Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches Volume 1
Thoughts on Linguistic States- Dr. Babasaheb Ambedkar
Times of India- Article published by Dr. Ambedkar -1955
Dr. Babasaheb Ambedkar- Dhananjay Keer
Lokrajya, Dhammachakra Pravartan Suvarna Mahotsavi Visheshank Oct 2006
Various issues of Daily Samrat

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUD

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN : 2319 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

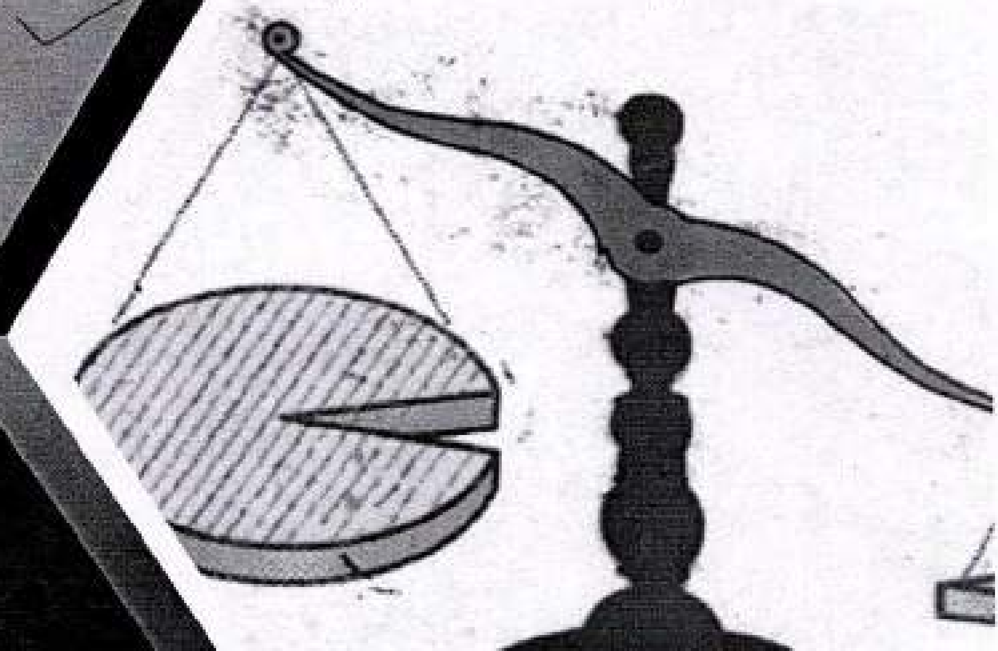

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
127	छोटे राज्य बनाम आर्थिक विकास *डॉ. प्रकाश पवारे*	463-467
128	आर्थिक सुधार पश्चात भारत में क्षेत्रीय असामानता *डॉ. संगीता झा*	468-472
129	क्षेत्रीय असमानता :भारत में आर्थिक और भौगोलिक प्रभाव *डॉ. श्रीमती आर. के. मरावी*	473-474
130	भारत की साक्षरता की प्रादेशिक विषमताएँ *डॉ. रमेश कुमार पाण्डेय & रश्मि पाण्डेय*	475-477
131	**Dr. Babasaheb Ambedkar's view on small states and vidarbha's demand** *Dr. Prasannajit Gawai*	478-480
132	हिंदी उपन्यास : आर्थिक पहलू के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन *प्रा. डॉ. सुरेशकुमार केसवाणी*	481-483
133	भारत में क्षेत्रीय असमानता *प्रा. डॉ. विनोद कुमार कोमा & श्री. ईश्वर लाल खेर*	848-484
134	भारत में प्रादेशिक असंतुलन *प्रा. डॉ. रमेश प्रभाकर जोशी*	485-489
135	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इनके ग्रामीण एवं शहरीकरण के संदर्भ में पारंपरिक एवं आधुनिक विचार *प्रा. धीरज आर. भाला*	490-491
136	प्रादेशिक असमतोलाच्या संदर्भात वेगळ्या विदर्भाची चळवळ *प्रा. डॉ. रतन व्ही. राठोड*	492-496
137	भारतातील सिंचीत क्षेत्राचा असमतोल *प्रा. बालाजी किशनराव शिंदे*	497-501
138	भारतातील वेगवेगळ्या प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी *डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने*	502-504
139	महाराष्ट्रात आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची गरज का? *प्रा. इंद्रजित एम. राजपूत*	505-507
140	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे स्वरूप व समस्यांचे अध्ययन *प्रा. डॉ. महादेव आसाराम दिठे*	508-510
141	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. लालचंद एन. मेश्राम*	511-512
142	बलुतेदारांच्या स्थितीचे वर्णन करणारी आत्मचरित्रात्मक कांदबरी–'फिरल्या चाकावरती' *प्रा. भास्कर भि. धारणे*	513-514

138.

भारतातील वेगवेगळया प्रादेशिक सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदी

प्रा.डॉ. अशोक शंकरराव सोनोने

ग्रंथपाल प्रमुख,सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:–सार्वजनिक ग्रंथालये शिक्षणास पुरक कार्य कारणारी, सर्व समाजाला माहिती ज्ञान प्रसारण करुन समाजाची सांस्कृतिक जडणघडण करण्याच्या दृष्टीने महत्वाची भूमिका निभावणारी लोकशाहीतमक संस्था आहे. निरक्षराला–साक्षर, साक्षराला वाचक, वाचकाला अभ्यासक व अभ्यासकाला संशोधक घडविण्याचे कार्य सार्वजनिक ग्रंथालये करीत असतात. समाजाच्या भूतकाळातील प्रगतीचा आढावा सार्वजनिक ग्रंथालयाद्वारे जतन केलेल्या माहिती साधनाच्या आधारे करता येतो व विद्यमान पिढीला प्रगतीचा पुढील मार्ग दाखवितो. सार्वजनिक ग्रंथालये माहिती प्रसारण करुन विविध देशांमध्ये सामंजस्य व शांतता प्रस्थपित करण्यात महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. असा विश्वास युनेस्कोला सुध्दा आहे. सार्वजनिक ग्रंथालये सर्वसामान्य लोकांना सेवा देतात त्यामुळे अन्य ग्रंथालयाच्या तुलनेत यांचे महत्व अधिक आहे.

जनतेला विनामूल्य ग्रंथालय सेवा सुविधा उपलब्ध करुन देणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. त्यामुळे ही जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी कायद्याची गरज निर्माण झाली. भारतीय संविधानाच्या कलम ४५ नुसार शिक्षण, सार्वजनिक ग्रंथालये सुविधा देणे हे राज्यावर बंधनकारक करण्यात आले. त्यामुळे भारतातील वेगवेगळया राज्यांनी आपले स्वतंत्र सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम तयार केलेत. प्रस्तुत शोध निबंधात भारतातील विविध राज्यातील सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदींचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधन पध्दती:– प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेतला असुन वेगवेगळया राज्य शासनानी तयार केलेल्या कायद्यांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:–

१) भारतातील विविध सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमांची माहिती मिळविणे.

२) या सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील तरतूदींचा अभ्यास करणे.

३) सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियमातील असमानता शोधून काढणे.

संशोधनाची व्याप्ती:–प्रस्तुत संशोधनासाठी केवळ भारतातील सुरुवातीला स्थापित सार्वजनिक ग्रंथालये अधिनियमाची निवड केली आहे.

भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालय–अधिनियम व त्याचे वर्ष

१. मद्रास सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९४५

२. आंध्र प्रदेश सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा– १९६०

३. कर्नाटक सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९६५

४. महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९६७

५. पश्चिम बंगाल सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९७९

६. मणिपूर सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा–१९८८

७. केरळ सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९८९

८. हरयाणा सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९८९

९. मिझोराम सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा – १९९३

१०. गोवा सार्वजनिक ग्रंथालये कायदा– १९९३

ISSN 2348- 5825

International Registered &Recognized Research
Journal Related to Higher Education for all Subjects

Indo Asian Philosopher

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - V, Issue - IX , Vol. - II | Impact Factor 2.62 (GRIFI) | April 2017 To Sept. 2017

2017-18

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IAP
Issue : IX, Vol. II
IAP
IMPACT FACTOR 2. 62
ISSN 2348-5825
April 2017 To Sept. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	Page No.
1	Amino Acids and Sugars from Floral Nectars of some Local Plants	M.M. Dhore	1
2	Operational Stock Exchanges in India : An Evaluation	Dr. D. G. Ushir	6
3	Functions of Commercial Banks	Dr. P. U. Athawale	13
4	Impacts of Black Money on Indian Economy	Dr. D. P. Pawar	17
5	Major activities and programs of the Information and Library Network Centre	A. S. Sonone	21
6	Reading Habit of Advocates Practicing	Swapnil H. Dandade	25
7	Search of Natural Year	Ramkrishna Mahankal	31
8	Comparative Study of Self-Concept and Emotional Intelligence of Combative and Team Game State Level Players of Maharashtra	Sagar Nandurkar	35
9	राजर्षी शाहू महाराजांचे शेती विषयक धोरण	डॉ. दिनेश बी. खेरडे	40
10	ग्रामीण विकासाविषयी गांधीर्जीचे विचार	डॉ. सुनिता सावरकर	44
11	मद्यपान उत्पत्ती आणि मद्यपान प्रसार निर्मितीची कारणमिमांसा	डॉ. नानाजी दगा भामरे	48
12	कोल्हाट्यांच पोर - एक चिकित्सक अभ्यास	मंगला बन्सीलाल पाटील	52
13	कबड्डी खेळाडूंच्या आक्रमकतेवर, त्यांच्या निवास परिसराचा होणारा परिणाम एक चिकित्सक अभ्यास	पवन प्रकाशराव पाटील, डॉ. शैफोदीन एस. शेख	57
14	संयुक्त राष्ट्र संघ आणि सद्यस्थितीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	लक्ष्मण एफ. शिराळे	61

IMPACT FACTOR
2. 62
ISSN 2348-5825
Indo Asian Philosopher (IAP)
Issue : IX, Vol. II
April 2017 To Sept. 2017
www.irasg.com

Research Paper 5 Library Science

Major activities and programs of the Information and Library Network Centre

A. S. Sonone
Librarian
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (MS) India

ABSTRACT

The present article throws light on the role ofInformation and Library Network centre in the automation of university and college libraries in India. It is withestablishment ofInformation Library Network Centre (INFLIBNET), Ahmadabad, theprocess of computerization at University, Research and College libraries in the countrygot impetus. It has enacted an undisputed role in the automation of the academic librariesas well as the professional development in India. Overall contribution of the INFLIBNETdiscussed in the article.

Introduction

In pursuance to the amendments of the UGC Act in1984, the UGC establishedautonomous centers which are called Inter-University Centre's within the universitysystem under Clause 12(ccc) of the UGC Act. Information and Library Network(INFLIBNET) is an Inter-University Centre of University Grants Commission (UGC)and a Society registered under Societies Registration Act 1860. It is a fully financedautonomous body of the UGC. The Centre was established by the University GrantsCommission, Ministry ofHuman Resource Development and Government ofIndia forthe development of higher education in the country. It is one of the major programmes ofthe University Grants Commission (UGC) which initiated in 1991 with its Headquarterslocated at

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

Inter Disciplinary Journal

DARJ

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'

तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वामाजी या योगे ।

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संम्मेलन १७

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

रजि.नं. ३१०/१४ एफ १७७१८

संपादक – डॉ.राजीव बोरकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1.	जय गुरुदेव	वसंत आबाजी डहाके	1
2.	राष्ट्रसंताचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. गजानन नारे	5
3.	राष्ट्रसंत तुकडोजं महाराज यांचे शेतीविषयक व ग्रामसुधारणा विषयक विचार	प्रा.डॉ.सुलभा केशवराव पिंजरकर	8
4.	Rashtrasant Tukadoji Maharaj and his Music	Dr. Snehshish Das	11
5.	राष्ट्रसंताचा सांगीतिक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.माणिक मेहरे	13
6.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण	भास्कर भिकाजी धारणे	15
7.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : भजन व संगीत प्रभाव	प्राचार्य संतोष तोलबा तंत्रे	17
8.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्री जीवन विषयीचे महत्व	डॉ.सौ.अंजली राजवाडे	20
9.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.वर्षा ध. कुळकर्णी	22
10.	Musical Religiousness and Shree Gurudeo Seva Mandal	Dr. Kumudi Barde (Kshirsagar)	24
11.	एक बहुआयामी व्यक्तित्व : राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	श्री. अंबादास बोरकर	26
12.	श्री. लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	डॉ. नंदकिशोर काळे	28
13.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे काव्यातील सामाजिक विचार	डॉ. वैशाली एस. देशमुख	30
14.	राष्ट्रसंताचे स्त्रि विषयक विचार	डॉ. ममता इंगोल–महल्ले	32
15.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोण	डॉ. चारुशीला राजेश्वर रुमाले	38
16.	तुकडोजी की राष्ट्रभक्ति : वर्तमान संदर्भ में	डॉ. संगीता जगताप	41
17.	राष्ट्रसंताचे वैचारिक मूल्य : एक आकलन	श्री. अनिलकुमार दडमल	43
18.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची सांगितीक कल्पकता	डॉ. उमेश चापके	45
19.	राष्ट्रसंतांचा सांगितीक दृष्टिकोण	डॉ. स्नेहल सुनील डहाके	48
20.	जागतिकीकरण, खाजगीकरण, व्यापारीकरणाच्या काळात राष्ट्रसंताच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे	50
21.	सन्त तुकडोजी का साहित्य : वैश्विक धरातल पर	डॉ. प्रवीण देशमुख	52
22.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ. राजीव बोरकर	56
23.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील गेयता	डॉ. सोपान सितावराव वतारे	59
24.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शिक्षणविषयक विचार	डॉ. बळीराम परशराम अववार	61
25.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील शिक्षणविचार	डॉ. भास्कर पाटील	63
26.	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. प्रभाकर मोहे	67
27.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची दलित सेवा	डॉ. बी.एस. मानवटकर	70
28.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची सामाजिक, सांगितीक चिकित्सक मिमांसा	डॉ. मुक्ता महल्ले	72
29.	राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्वलित करणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	श्रीकृष्ण रामदासपंत पखाले	74
30.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. सुनिल बी. कोल्हे	76
31.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	80
32.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या खंजरी भजनाची सांगितीक परंपरा एक दृष्टीक्षेप	श्री. गजानन मा. लोहटे, डॉ. राम बोरगावकर	82
33.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैश्विक प्रार्थना	बुध्दरत्न लिहितकर	84
34.	विश्वकल्याणचा उद्‌गार : सामूदायिक प्रार्थना	डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	86
35.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का युवा पिढ़ी को संदेश	आनंद र. बक्षी	88
36.	तुकडोजी महाराजांची ग्रामसाधना	श्रीमती माधुरी म. पाटील	90
37.	संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. राजु एल. सरकटे	92
38.	वंदनीय राष्ट्रनिर्मित राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनावलीतील लोक सांगितीक तत्व	श्री. नाना विठ्ठल भडके	95
39.	राष्ट्रसंताचा शैक्षणिक विचार	डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ	98
40.	राष्ट्रसंतांचे ग्रामसुधारणाविषयक विचार	श्री. शिवाजी आनंदराव सुर्यवंशी	100

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

Inter Disciplinary Journal

DARJ

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

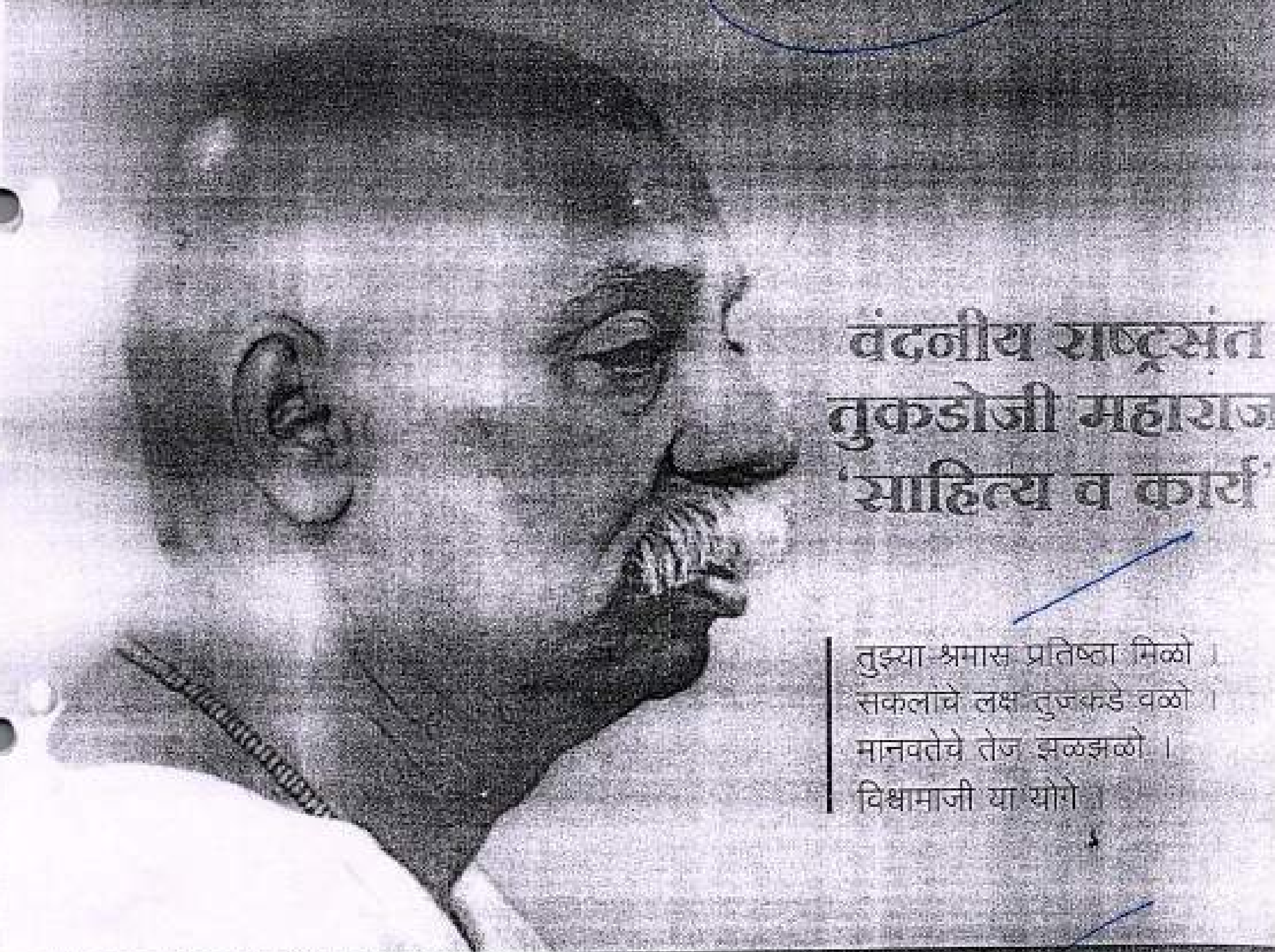

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संम्मेलन १७

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

इजि नं. ३९०/१४ एफ २७७९८

संपादक – डॉ.राजीव बोरकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1.	जय गुरुदेव	वसंत आबाजी डहाके	1
2.	राष्ट्रसंताचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. गजानन नारे	5
3.	राष्ट्रसंत तुकडोज महाराज यांचे शेतीविषयक व ग्रामसुधारणा विषयक विचार	प्रा.डॉ.सुलभा केशवराव पिंजरकर	8
4.	Rashtrasant Tukadoji Maharaj and his Music	Dr. Snehshish Das	11
5.	राष्ट्रसंताचा सांगीतिक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.माणिक मेहरे	13
6.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण	भास्कर भिकाजी धारणे	15
7.	श्री. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : भजन व संगीत प्रभाव	प्राचार्य संतोष तोलया तंत्रे	17
8.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचे स्त्री जीवन विषयीचे महत्व	डॉ.सौ.अंजली राजवाडे	20
9.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ.सौ.[illegible] ध. कुळकर्णी	22
10.	Musical Religiousness and Shree Gurudeo Seva Mandal	Dr. Kumudi Barde (Kshirsagar)	24
11.	एक बहुआयामी व्यक्तित्व : राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	श्री. अंबादास बोरकर	26
12.	श्री. लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज	डॉ. नंदकिशोर काळे	28
13.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे काव्यातील सामाजिक विचार	डॉ. वैशाली एस. देशमुख	30
14.	राष्ट्रसंताचे स्त्रि विषयक विचार	डॉ. ममता इंगोल–महल्ले	32
15.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा महिला विषयक दृष्टिकोण	डॉ. चारुशीला राजेश्वर रुमाले	38
16.	तुकडोजी की राष्ट्रभक्ति : वर्तमान संदर्भ में	डॉ. संगीता जगताप	41
17.	राष्ट्रसंताचे वैचारिक मूल्य : एक आकलन	श्री. अनिलकुमार दडमल	43
18.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची सांगितीक कल्पकता	डॉ. उमेश चापके	45
19.	राष्ट्रसंताचा सांगितीक दृष्टिकोण	डॉ. स्नेहल सुनील डहाळे	48
20.	जागतिकीकरण, खाजगीकरण, व्यापारीकरणाच्या काळात राष्ट्रसंताच्या विचारांची आवश्यकता	डॉ. श्रीकृष्ण काकडे	50
21.	सन्त तुकडोजी का साहित्य : वैश्विक धरातल पर	डॉ. प्रवीण देशमुख	52
22.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	डॉ. राजीव बोरकर	56
23.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील ध्येयता	डॉ. सोपान सिताबराव वतारे	59
24.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शिक्षणविषयक विचार	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	61
25.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील शिक्षणविचार	डॉ. भास्कर पाटील	63
26.	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. प्रभाकर मोहे	67
27.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची दलित सेवा	डॉ. बी.एस. मानवटकर	70
28.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची सामाजिक, सांगितीक चिकित्सक मिमांसा	डॉ. मुक्ता महल्ले	72
29.	राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्वलित करणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	श्रीकृष्ण रामदासपंत पखाले	74
30.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. सुनिल बी. कोल्हे	76
31.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष गोपाळकृष्ण कुलकर्णी	80
32.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या खंजरी भजनाची सांगितीक परंपरा एक दृष्टीक्षेप	श्री. गजानन मा. लोहटे, डॉ. राम बोरगावकर	82
33.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे वैश्विक प्रार्थना	बुध्दरत्न लिहितकर	84
34.	विश्वकल्याणचा उद्गार : सामुदायिक प्रार्थना	डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	86
35.	राष्ट्रसंत तुकडोजी का युवा पिढी को संदेश	आनंद र. बक्षी	88
36.	तुकडोजी महाराजांची ग्रामसाधना	श्रीमती माधुरी म. पाटील	90
37.	संगीताच्या माध्यमातुन समाज प्रबोधन	श्री. राजु एल. सरकटे	92
38.	वंदनीय राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनावलीतील लोक सांगितीक तत्व	श्री. नाना विठ्ठल भडके	95
39.	राष्ट्रसंताचा शैक्षणिक विचार	डॉ. शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ	98
40.	राष्ट्रसंताचे ग्रामसुधारणाविषयक विचार	श्री. शिवाजी आनंदराव सुर्यवंशी	100

Musical Religiousness And Shree Gurudeo Seva Mandal

Dr. Kaumudi Barde (Kshirsagar)
Asst. Prof Departkment of Music
Sitabai Art's College
Akola (Maharashtra)444001

Itself?

Vandaniya Rashtrasaint Tukadoji Maharaj was an outstanding theologian who posited before India a 'GramGeeta' a novel which is based on Hindu Scriptures like a Bhagavad Gita, Panjabi scriptures like Gurubani, Muslims – Kuran, and also is a extract of Bible which is well-known about their quote – How improve ourselves? He was a great scholar of philosophy, and staunch propagator of the path of knowledge. He was an ideal Guru of teacher. His life mission was to strengthen and empower India is such a way that it could regain its past grandeur and glory. He spent his life time sowing, in the minds of people, the seeds of the values of love towards nation, pride for culture, sense of service to others and love for spirituality.

When masses of India were disinterested in their culture and religious concepts were getting destroyed, Vandaniya Rashtrasaint Tukadoji Maharaj convinced people of the essence of the culture. When any way is to remove that unnecessary sense of insecurity from the mind of the common man; only then the resurrection is possible – that was his opinion. That was the reason he took up the task of propagating musical religiousness through Shree Gurudeo Seva Mandal. If man is not reaching out to the religion, religion has to reach out to the man, and for that Rashtasaint devoted his entire life with his Khanjari.

What is Religion?

It is human tendency today to see religion in temples, mosques, religious organizations, missions, Mathas, Schools, etc. This gives birth to religious intolerance and hatred, causing religious wars, which is not only intimidating but also insulting to the humanity. This general approach towards religion was not acceptable to Gurudeo. He knew that the concept of religion is intact because there is something very valuable in it, without finding that crux aspect one cannot have proper and overall understanding of the religion.

Musical Religiousness

Music itself is considered as complete language on its own which works across religions, castes, communities, and people with different intelligence levels, age. The most important is it establishes and develops dialogue between two minds. It is also can be treated as complete form of sound and these sound waves and energy can be utilized for betterment of mankind. Sound is equally available, distribute in Pind and Brahmand. As per ancient and modern science Sound and the Light energies are inter convertible without any energy loss.

Thinking of music at a broader level, Vocal, Instrument and Dance together forms music, Music is invariable and inevitable and is very effectively used in preaching, awakening, enlightening and counseling. But we can see only 'Prabodhana', is seen in different forms in society which concept Vandaniya Rashtrasaint Tukadoji Maharaj was using very fine in his devotional songs (Bhajans, Abhangas)

Gurudeos Musical Culture

It is considered that the musical culture of Vandaniya Rashtrasaint Tukadoji Maharaj is what? Where? Why? Then finally we remember Mozre where he established Shree Gurudew Seva Mandal. Fine arts are the mirror of Indian culture especially Indian classical music is full of Indian culture it contains many specialties of Indian culture. One of it's most effective adjective may seen in it's religiousness ant it's representation of Hindu philosophy bur with the journey of the historical development of Indian music, it was influenced by other religious, cultures, thoughts and philosophies etc, that we can see in modern structure of Indian music is mainly mixed with Hindu-Muslin and Indo western culture. There is a big question to face that all Indians and also for our Indian culture especially about classical music. After ten or twenty years what can we imagined of the structure or identify of Indian classical music because present time, it seems that every possibilities' of innovations and creations have been acquired by Indian classical music and adduced in practical on stages. Some most creative artists adapted it in own way. Today the impact of globalization on Indians human lives, being reflecting in their thoughts education and their living styles. Here Vandaniya Rashtrasaint Tukadoji Maharaj proves that Our inter

Casts marriages, foods, clothes, languages and luxurious life can seen as examples, even though today we are not eating or wearing purely our regional dishes and clothes. They are fully mixed with other regional elements. They are influenced by tadka culture like Tanduree roti, cholabhatura, Panjabi tadka, Gujrati dhokla, Bangali sweets and Biryani etc. As same as our modern Indian classical music is also structured as muddle, it lost it's purity and accuracy and we are leaving our Indian values roots or foundation.

Factors:-

Our Indian music is influenced by other regional factors like language, instruments, compositions, voice production or it's culture and voice technique or K...us' ornamentation of the notes, taals, tempo and many other factors. So that a different type of music is produced which is not identified as its own specialty or identify, our most popular and appreciable Gharana tradition is also getting declined. Today this mixture of popular can be seen as an example as salsa, hip-hop, fusion, remix, sufi south-north, Indo western, Indo-Arabian, Indo-Persian and folk classical etc. As same as it is applied in instrumental music also. If we see minutely to our music it was started to change after the period of invention of khayal and after the existence of music in school education, the mixing of gharana's specialties' were started to adopt by musicians. Exchanging of compositions'Bandishs' can seen as an example also in Raga Aheer bhairav. "Rasiya Mhara" in tal tilwada of Jaipur gharana is adopted by other gharanas musicians also and they presentsed sthat in own way. Twelve beets of ektal in vilambit bandish of Gwaior gharana is also extended in to twenty four or forty eight beets in ektaal divided four beats in one like two or four in one, it means the interval of one matra is equal to four matras, this type of practice is changed to the originality of bandish for the adjustment by artists in own creation in own way applied in notation, ornamentation of swar and tala etc. If we discuss to the voice-technique or it's culture.

Conclusion:-

Musical religiousness is like pearl that can be cultured to give its best by adopting good culture the growing of our talents will surely become at higher potential. At last, it should be noted that culture is only one part of musician, main part is devotional music

Refrences

1] Pathak, Pravin,. (2009) "Music and Society" Swara prakashan,. Pune.

2] —Ibed—

3] —Ibid—

4] Kopland, Aran,. (1972) "Sangeet aani kalpakta" Marathi anuwad,. Deshpande S. H., Marathi Sahitya Mandal., Mumbai.

5] —Ibid—

6] Vandaniya Rashtrasaint Tukadoji Maharaj., (2000)" Gramgeeta" Gurudeo prakashan, Mozri.

ISSN

वार्षिक मूल्य 590/— | इस अंक का मूल्य 40/—

संगीत

अगस्त 2017

अनुक्रम / अक्तूबर, 2017

[illegible]

[illegible] और संगीत
□ डॉ० कौमुदी क्षीरसागर (बड़े)

[illegible] □ डॉ० सौ० अर्चना अंभोरे

[illegible] □ ननीगोपाल कर्मकार (पं० बंगाल)

[illegible] □ सीताराम चतुर्वेदी

[illegible] □ गोदावरीबाई साठे

[illegible] नृत्यांगनाएँ
□ सुमि भण्डारी

[illegible] □ स्मृति शुक्ला

[illegible] संगीत □ डॉ० रुचिरा बन्द्योपाध्याय

[illegible] □ डॉ० आर०के० वर्मा तथा एम०एम० अग्रवाल

[illegible] □ डॉ० सुधा पटवर्धन

[illegible] के तार □ अंशुमाला

[illegible] □ डॉ० बी०एन०भट्ट

[illegible] लागे तोसे नैन' (फ़िल्म : चाँदी की दीवार)

[illegible] उठान □ रजनी

[illegible] महबूब है □ बिरजू महाराज (कथक नर्तक)

[illegible] के प्रति, लाल बहादुर शास्त्री जी के प्रति

[illegible] समाचार

प्राचीन भारत में धार्मिक आस्था और संगीत

□ डॉ॰ कौमुदी क्षीरसागर (खरे)

[illegible] को मानते हुए उसे भी उभयविध माना है– [illegible] किसी कार्य में प्रवृत्त हुए बिना निवृत्त [illegible] पुरुषार्थों को धूकमूल किया गया है। चतुर्थ [illegible] जाए इस पर हमारे चिंतकों ने पर्याप्त [illegible] निवृत्तिपरक एवं निवृत्ति में प्रवृत्तिपरक [illegible] किस प्रकार की आस्था बनाए रखनी [illegible] इत्यादि संहिताओं के मंत्र जो [illegible] में उनमें त्रुटि आदि सप्तस्वरों [illegible] शक्तियों से आश्चर्यचकित या [illegible] है क्योंकि वेदों की आध्यात्मिक [illegible] जैसे वाक्य या स्वयं ऋग्वेद में [illegible] सृष्टि और सृष्टिकर्ता के रहस्य को [illegible] यजुर्वेद के तैत्तरीय ब्राह्मण में [illegible] एक राजन्य और एक ब्राह्मण इस प्रकार [illegible] इसलिए आवश्यक माना है [illegible] में गायन और वादन के [illegible] करना समीचीन प्रतीत होता है।

[illegible] वीणागाथिनौ गायत:। श्रिया [illegible] [illegible]। वीणास्मै वादते। नद्या [illegible] [illegible] इति। ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् [illegible] [illegible] चोभयत: श्री: परिगृहीत [illegible]

[illegible] यदा खलु वै राजा कामयते। [illegible] [illegible]। क्षत्रस्य रात्रि:। तथा [illegible] [illegible] इत्ययच इति ब्राह्मणी गायेत् [illegible] इत्यमुं संग्राममहन्निति राजन्य [illegible]

[illegible] इति। तिस्रोऽन्यो गायति तिस्रोऽन्य: [illegible]

[illegible] शतेन्द्रिय। आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति [illegible]

[illegible] महाव्रत समारोह के अवसर पर 'इन्द्रिय [illegible] नामक गाथाओं को गाते हुए [illegible] [illegible] है।

प्रसिद्ध विद्वान अनूप पाण्डेरवी ने इन गाथाओं को वैदिककालीन लोकसंगीत का रूप माना है जो धार्मिक आयोजनों पर प्रस्तुत किया जाता था। इसी प्रकार शुक्ल यजुर्वेद के अनुसार ऋतुविशेष के आगमन पर होने वाले धार्मिक उत्सवों में गाये जाने वाले 'साम' निश्चित किए जाने का उल्लेख मिलता है। वसंत ऋतु में 'रथन्तर', ग्रीष्म में 'बृहद्', वर्षा में 'वैरूपक' या हेमंत और शिशिर ऋतुओं में 'शाक्वर' और 'रैवतक' सामों का गायन होता था।

ऐसे ही अन्यान्य अवसरों पर गेय सूक्तों अथवा सामों का उल्लेख किया जा सकता है, जिन्हें इस बात का प्रमाण माना जा सकता है कि वैदिककालीन समाज में दैवी शक्तियों का आह्वान कर उन्हें प्रसन्न करने हेतु प्रस्तुत की जाने वाली रचनाएँ स्वरों से झंकृत थीं, और [illegible] के अनुसार 'गाँवों में गाये जाने वाले ग्रामगेय साम तत्कालीन ग्रामीण जनता द्वारा बनायी गई रचनाएँ हैं जो धार्मिक अवसरों पर उनके द्वारा गायी जाती रही हैं।' उत्तरवैदिक काल की समाप्ति के समय किन्हीं आंगिरस गोत्रीय ऋषियों द्वारा वासुदेव कृष्ण की उपासना किए जाने के संदर्भ मिलते हैं। इस उपासना पद्धति को 'सात्वत सम्प्रदाय' कहा गया। इस समय तक ऋग्वेद और यजुर्वेद के पुरुषसूक्त में संकेतित ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र की चातुर्वर्ण्य व्यवस्था भी वर्ग समाज के अंतर्भाव के लिए पर्याप्त नहीं रही [illegible] ग्रहण करने का अधिकार नहीं था। मनुष्य की [illegible] होने वाले समाज का विस्तार चातुर्वर्ण्य व्यवस्था की [illegible] था। इन चार वर्णों के बलात् तथा अपनी इच्छा से [illegible] के कारण उत्पन्न हुई संतति न वैदिक थी, न अवैदिक [illegible] माना गया, जिसे पं० हजारी प्रसाद द्विवेदी ने [illegible] है।

इस समाज [illegible] आध्यात्मिक उन्नति के लिए साधना का कोई मार्ग शेष नहीं था। [illegible] चाहिए कि वर्षों तक चलने वाले यज्ञ-यागादि [illegible] में भी होने वाली आस्था क्रमशः क्षीणोन्मुखी होती जा रही थी, [illegible] राजनीतिक हो या फिर सामाजिक और आर्थिक परिवेश।

ऊपर जिस 'सात्वत सम्प्रदाय' की ओर संकेत किया गया है, उसका अनुमानित समय रामायण-महाभारत के [illegible] है। रामायण में मूर्तियों के उल्लेख तो हैं परंतु मृत शासकों की मूर्तियों के। 'हरिवंश' जिसे महाभारत का परिशिष्ट कहा जाता है, में 'छालिक्य गान' के संदर्भ उपलब्ध हैं, जिनकी रचना श्रीकृष्ण ने की थी तथा जिन्हें 'ग्रामराग' और 'मूर्च्छना' के आश्रय से गाया जाता था। इसी प्रकार 'हल्लीसक' इत्यादि रूपकों की गीत एवं नृत्य की संयुक्त अभिव्यक्ति के महाभारत में उल्लेख मिलते हैं जिन्हें धार्मिक अवसरों पर प्रस्तुत किया जाता था।

ऊपर क्षीणतर होती जा रही वेदधर्म की आस्था का जो संकेत दिया गया है या जिस 'अत्याश्रमी' या 'पंचमवर्ण' समाज का संकेत दिया गया है उनकी आध्यात्मिक साधना की यह डाँवाडोल स्थिति भगवान् बुद्ध और महावीर के सिद्धान्तों के लोकप्रिय होने तक बनी रही।

इस समाज के अधिकांश व्यक्तियों ने हालाँकि बुद्ध अथवा महावीर के मार्ग का अनुकरण करना शुरू कर दिया था तथापि समाज का एक बहुत बड़ा हिस्सा ऐसा भी था जो अभी भी पशोपेश की स्थिति में था। बौद्ध चैत्यों में बुद्ध मूर्ति की होने वाली पूजा ने उन्हें अपनी साधना के लिए वास्तु बनाकर मूर्ति उपासना की प्रेरणा दी। यह समय ईसा के पूर्व 400 का था। इस समय के अद्भुत ब्राह्मण, गृह्यसूत्र तथा रामायण-महाभारत के प्रारंभिक अंशों में मूर्तियों, मन्दिरों एवं पुरोहितों के प्रथम बार संदर्भ मिलते हैं। फर्ग्युसन ने यह अनुमान किया है कि ये

आवाहन और मुक्ति उनके पूजा की पंचक्रियाओं में अभिव्यक्त होती है। दक्षिण भारत, [illegible] स्तोत्र तथा [illegible] भारत में [illegible] के मिलने वाले तीन स्वरूप इन प्रदेशों में शैव उपासना के साथ संगीत के जुड़े होने के पर्याप्त प्रमाण के रूप में स्वीकार किये जा सकते हैं।

ऊपर जिन [illegible] पूजा की ओर संकेत किया गया है उनमें से प्रत्येक देवता एवं उसके [illegible] लिखे जाने का क्रम शुरू हुआ; देवी पुराण, विष्णु पुराण, [illegible] शती से नवीं शती तक के काल में पुराण–साहित्य ने [illegible] देवताओं के सगुण स्वरूप की कल्पना की। मूलरूप से [illegible] मूर्तियों– की पूजा अब तक ब्राह्मणों के हाथों में आ गई और [illegible] देवताओं के अलग–अलग मंदिर बनाए जाने लगे और [illegible] और पश्चिम से पूर्वी समुद्र तक ऐसे असंख्य देवी देवताओं के मंदिरों [illegible] होने वाले मन्त्र–जागरण–गीत–संगीत–नृत्य से [illegible] पूजा में 'गीत–वादित–नृत्य' आवश्यक अंग हो गये तथा [illegible] मंदिर के पुजारियों और उस क्षेत्र में शासन करने वाले [illegible] की पूर्ति शासकों ने व असामान्य लोगों ने भी [illegible] प्रमाण 'एपीग्राफिया इंडिका' (नेशनल म्यूजियम, नई दिल्ली) [illegible] में उपलब्ध शिलालेखीय सामग्री से प्रमाणित होते हैं। [illegible] संगीत सेवा को स्मृतिकारों ने भी अपना समर्थन दिया है। [illegible] के अनुसार:

[illegible] लोकमार्गं नियच्छति।

[illegible] पूजा [illegible]॥

[illegible] धर्म की आस्था ने सांगीतिक मूल्यों को सहेजा है, [illegible] अध्यात्म की गूढ़ परिभाषाओं को सहज व सुन्दर [illegible] तक पहुँचाकर उसमें संस्कार–धर्म व ज्ञान [illegible] किया है। समाज [illegible] को संस्कारित करने के साथ [illegible] का कार्य धर्म व संगीत करते आये हैं और [illegible] नहीं।

□□

Inventive Publication
International Inventive Multidisciplinary Journal
An International Peer reviewed Refereed Journal ISSN : 2348-7135

S.N.D.T. WOMEN'S UNIVERSITY
DEPARTMENT OF MUSIC, KARVE ROAD, PUNE -411038

Edition
SPECIAL ISSUE FOR NATIONAL CONFERENCE ON

RESEARCH IN MUSIC

Editor
Dr. Sheetal More
Associate Professor & HoD (Music)
Department of Music
S.N.D.T. Women's University, Karve Road,
PUNE – 411 038

Publisher
Department of Music
S.N.D.T. Women's University, Karve Road,
PUNE – 411 038

Printed at
K.C. Bhide Block Makers
Sadashiv Peth, Pune-30

Cover Page Designed by
Rucha Deshpande

32.	संगीतज्ञों का योगदान	डॉ.भाग्यश्री मोकासदार	162-167
33.	"JAYSONIK" A Unified Electronic Medium for Indian Percussion Instruments	Jaywant Utpat	168-174
34.	मोबाईल तानपुरा काळाची गरज	प्रा. डॉ. राहुल एकबोटे	175-176
35.	Role of Digital Signal Processing and Graph based interface to explain intricacies of Ornamentations in Hindustani Classical Music	Sameer Sudame	177-181
36.	मेरुखंड तत्व: एक शास्त्रीय संशोधन क्षेत्र	निलेश खळीकर	182-185
37.	राजस्थान के सांगीतिक इतिहास के स्त्रोत	डॉ. कौमुदी क्षीरसागर	186-191
38.	To Study the areas of research in Music in the form of Indian Classical Ragas effect on BP and Diabetes	Dr. Parag Choudhari	192-197
39.	संगीतातील संशोधनाच्या कक्षा: शास्त्रीय गायनासोबत संवादिनीची साथसंगत	दिलीप दोडके	198-202
40.	संगीत संशोधनातील एक क्षेत्र — गज़ल गायिकी	डॉ. राजेश का. उमाळे	203-206
41.	लक्षणगीतांचे संशोधनात्मक दृष्टीने महत्त्व	शुभांगी उमाळे	207-209
42.	संगीत संशोधन क्षेत्राचा अभ्यास करण्यासाठी	श्री.भागवत ढोले	210-212
43.	रागात्मक स्वरूपों का सौंदर्यात्मक विश्लेषण . एक संशोधन क्षेत्र	डॉ. गौरी एस. भट	213-220
44.	संगीत में अनुसंधान के क्षेत्रों का अध्ययन	सोनी चिल्डियाल	221-225
45.	संगीत में अनुसंधान प्रविधि व कार्यप्रणाली	अन्नपूर्णा डहेरिया	226-233

32.	संगीतज्ञों का योगदान	डॉ.भाग्यश्री मोकासदार	162-167
33.	"JAYSONIK" A Unified Electronic Medium for Indian Percussion Instruments	Jaywant Utpat	168-174
34.	मोबाईल तानपुरा काळाची गरज	प्रा. डॉ. राहुल एकबोटे	175-176
35.	Role of Digital Signal Processing and Graph based interface to explain intricacies of Ornamentations in Hindustani Classical Music	Sameer Sudame	177-181
36.	मेरुखंड तत्त्व: एक शास्त्रीय संशोधन क्षेत्र	निलेश खळीकर	182-185
37.	राजस्थान के सांगीतिक इतिहास के स्त्रोत	डॉ. कौमुदी क्षीरसागर	186-191
38.	To Study the areas of research in Music in the form of Indian Classical Ragas effect on BP and Diabetes	Dr. Parag Choudhari	192-197
39.	संगीतातील संशोधनाच्या कक्षाः शास्त्रीय गायनासोबत संवादिनीची साथसंगत	दिलीप दोडके	198-202
40.	संगीत संशोधनातील एक क्षेत्र – गज़ल गायिकी	डॉ. राजेश का. उमाळे	203-206
41.	लक्षणगितांचे संशोधनात्मक दृष्टीने महत्त्व	शुभांगी उमाळे	207-209
42.	**संगीत संशोधन क्षेत्राचा अभ्यास करण्यासाठी**	**श्री.भागवत ढोले**	210-212
43.	रागात्मक स्वरूपों का सौंदर्यात्मक विश्लेषण . एक संशोधन क्षेत्र	डॉ. गौरी एस. भट	213-220
44.	संगीत में अनुसंधान के क्षेत्रों का अध्ययन	सोनी घिल्डियाल	221-225
45.	संगीत में अनुसंधान प्रविधि व कार्यप्रणाली	अन्नपूर्णा ढहेरिया	226-233

Inventive Publication

International Inventive Multidisciplinary Journal

An International Peer reviewed Refereed Journal ISSN : 2348-7135

37. राजस्थान के सांगीतिक इतिहास के स्त्रोत

डॉ. कौमुदी क्षीरसागर (बर्डे)
सहयोगी प्राध्यापकए संगीत विभाग
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.
Mobile: 8668664681, Email.: bardekaumudi@gmail.com

भारतीय अथवा बाद में बने/हुए हिंदुस्थानी संगीत इतिहास के नाम पर की गई चर्चा संगीत शास्त्र या उसमे परिलक्षित प्रायोगिक स्वरुप तक सिमट सी जाती है। विशेषकर विगत पांच सौ वर्ष की अवधि में बादशाहों और विभिन्न राजा महाराजाओं के अभिलेखों का उपयोग भी नगण्य हुआ है, श्रुति परंपरा हावी रही। कलाकारों की सभ्यता, उनके द्वारा बनायी गई शैलियां, उनकी रचनाधर्मिता की निपुणता का तथा उनकी परंपराओं को स्पर्श करना भी किसी ने मुनासिब नही समझा। लिखे जा रहे निम्न परिच्छेद, जिनमें से कतिपय अभिलेखों के उदाहरणों को पेश करने के लिए लिखना, मुझे ठीक लग रहा है। तन्निमित्त राजस्थान की रियासतों मे से कुछ की चर्चा यहां अभिप्रेत है।

इन रियासतों में संगीत एवम संगीतज्ञ को दिया गया आश्रय किसी विदेशी परंपरा का मोहताज नही रहा है। मुगलों के आने से पूर्व प्रायः सभी रियासतों में कला और कलाकारों से संबंधित कार्यो का संचालन जिस विभाग के द्वारा किया जाता था, 'गुणीजनखाना', 'तालीमखाना' या 'संगीत-प्रकाश' कहा जाता था। इन विभागों का अध्यक्ष दारोगा था, जो कलाकारों के वेतन, इनाम या उनपर होनेवाले अन्य खर्च और उनकी महफिलों के अभिलेखों का संधारण किया करता था। इन में गाने बजानेवाले, गायिकाएं और नर्तिकाएं और उनके सेवको का पूरा जिक्र होता था। जयपुर गुणीजनखाने का यह संदर्भ देखिए:-

जयपुर का गुणीजनखाना: कलाकारों पर एक विहंगम दृष्टि
(वार्षिक समय १ सितम्बर से ३१ अगस्त)

		सन १९२५ (संवद् १९८१)		सन १९२८-२९ (संवद् १९८५)		सन १९४४-४५ (संवद् २००१)	
		संख्या	वेतन	संख्या	वेतन	संख्या	वेतन
१	नायब दरोगा	१	२२८/८/-	१	३९६/१४/-	१	दरोगा ९००/-XX
२	क्लर्क	२	३८०/६/३	२	४२०/-	१	२४०/-

३	हरकारा	६	४२७/८/-	३	२२५/-	३	२८८/-
४	कलावंत	२४	८१२७/११/२	१९	५९१६/६/२	१५	४५७२/१/३
						+ २*+४**	
५	सारंगीया	२१	२५३६/१५/६	१३	१७८३/१०/९	१३	१७८९/१०
६	पखावजी	१६	१७४१/५/६	१२	१४१४/१३/९	११	१३८६/९/६
७	ढालूका	१२	१००२/१३/६	६	६८०/१४/-	७	७८७/६/-
८	कथक	१४	६३७९/२/६	८	५८८०/९-	८	५७६०/१०/-
९	रासधारी	४	२८४/१	२	१४२/-६	२	१४२/-६
१०	ढोली	४	१९५/७/६	४	१९५/७/६	१	४९/१०/१
११	करताली	३१	१५५/१२/३	२	८४/१२/-	१	४२/-६
१२	शोभदावाज	--	—	१	२४०-	१	२४०/-
१३	भगतणियां/नर्तकियां/गायिकायें	३७	१२,३२६/१४/३	२०	७,७००/-	८+३*+६**	५४००/-
१४	जांगिड	२	१४२/-/६	२	१४२/-/६	२	१४२/-/१६
१५	स्वामी	१	९९/४/६	१	९९/४/६	२	-
१६	भांड	X	-	X	-	X	-
१७	तबलिया	X	-	X	-	X	-
१८	हार्मोनियम मास्टर	X	-	X	-	1*	-
१९	बेला नवाज	X	-	X	-	X	-
२०	जलतरंग नवाज	X	-	X	-	1	३६०/-
२१	सितारिया	X	-	X	-	X	-
		-	-	-	-	--	१=१०/-
						-	१=८/- २७६/-
	-						६=५/-
		-	१२/-	-	-	-	५०/-
							४६०/-
		१५७	३४,३००/-	९६	२५,६००/-	९०	२१,६००/-
२२	बेड़ा नक्कारचियान					दरोगा १	१८०/-
	शहनाई वादक, नक्कारा वादक	३८	३३६२/-	३८	३५९७/६	३७	३९९६/-
	कन्टीनजेंसी	-	१००/-	-	१००/-	-	१५०/-
		३८	३५००/-	३९	३७००/-	३८	४३००/-

नोट: *व्यक्तिगत वेतन S वेतन के बजाय जागीर **परसनल वेतन

गुणीजनखाने में नियुक्त कलाकारों को 'महिनदार' कहा जाता था जिसका अर्थ उनका प्रतिमाह वेतन तय था। कई कलाकार 'रोजिंदार' थे और कई कलावंतो को गांव या जागीर दी गयी थी।

उदयपुर के संगीतप्रकाश विभाग का बजट प्रतिवर्ष ११,५००/: निर्धारित किया गया था। कलावंत, भगतण और कामदार आदि में इस राशि का विभाजन कर भुगतान किया जाता था। वार्षिक खर्च की बही मे मिले एक ऐसे ही संदर्भ में कलावंतो के वेतन का चुकारा देखिए:-

वर्ष	कलावंतो पर व्यय
१९२३ वि.	२८९५ रु. '' आना
१९२४ वि.	३२४० रु.
१९२८ वि.	२३४० रु.
१९३० वि.	२९४० रु.
१९३२ वि.	२८४० रु.
१९३४ वि.	२८२० रु.
१९४५ वि.	५१९६ रु.
१९५३ वि.	३४३२ रु.
वर्ष	**भगतणों पर व्यय**
१९२०	२३२२ रु. ८ आने
१९२३	३१३६ रु.
१९२४	३३०० रु.
१९२७	३२४१ रु. १५ आने २ पैसे
१९२८	३४९० रु.
१९३२	२८२० रु.
१९३४	२७०० रु.
१९४५	३८३६ रु.
१९५३	३६८६ रु
वर्ष	**कामदार आदि पर व्यय**
१९२६	२७० रु.
१९२८	३९० रु.
१९३०	२७० रु.
१९३५	४६० रु
१९३९	१९२ रु.

कई गाने बजानेवालों को उनकी दैनिक उपस्थिती अंकित करनी होती थी। कलावंतों की चौकी, गाहे-बगाहे बरसगांठ या राष्ट्रीय उत्सवों पर होनेवाली इनकी महफिलों की समीक्षा लिखी जाती थी, जिसके अभिलेख 'चौपनिया' ,कहलाते है। गानेवाले किसी हुसैन बख्श की संगत करनेवाले पंजाबी हुसैन बख्श ने धुत लय में ऐसा पेच लगाया कि सम खां साहब से कोसो दूर चली गई। जोधपुर के अभिलखों के इस विवरण से आपको रुबरु कराना चाहूंगी:-

"पंजाबी बुढो धुरपद सरसतैरा ठीक ही गाया, पछै एक टपो आदी सी गायो – दिल गावण मे नही थे सो आवाज कसर करती थी। तबलची हुसैन बख्श पंजाबी तान ली अगर इन पेच सर किया तो आखिर होता मिजलस वाळा किताक सारा हंस्या।''

उदयपुर की महफिलों का मजा ही और था। महल से लगी पीछोला झील में एक नाव पर महाराज और उनके दरबारी सवार हुए है; एक पर जाकिरुद्दीन साहब की नोम् तोम् चल रही है। एक अन्य नाव पर नर्तकी बास के छंद सुना रही है। उदयपुर के हकीकत 'बहीडा नामक' अभिलेख का यह दिलचस्प संदर्भ आपको कभी न कभी जरुर उदयपुर ले जाएगा:-

"अलाडारे घाट सूं कसती सवारी वेठ दूजी
कसती में कसबी लोग हाजर हा,
भगतण बनी को मुजरो हुवो।''
''एक कसती में होकम सवार वेर दूजी कसती में जाकरुद्दीन अलावदि सवार वेर गावता''

कलाकार की अंतिम सांस तक सारी जिम्मेदारी शासन की थी, उनके मरने के बाद जनाजे का खर्चा शासन का और बाद मे उसके शिष्य या पुत्र-प्रतिनिधी को सोने का कडा इनायत कर, उत्तराधिकारी के रुप में मान्यता देने का कार्य भी शासन का ही था। रमजान खां के पैगम्बरवासी होने के पश्चात का यह संदर्भ देखिए, जो इनायत सिरपाव बही का है:-

"१९१३ में रमजान खां रंगीले का स्वर्गवास हुआ। वे राजदरबार से अव्वल दर्जे के कलाकार थे। उनकी उत्तरक्रिया के लिए उनके भतीजे इलाही बख्श को ८५ रु. दिये गये और शोकसभा पूरा होने पर रमजान खां के उत्तराधिकारी के रुप में सुवर्ण कडों की जोडी भेट देकर उनका सम्मान भी किया गया।''

कलाकारों की तरह गायिकाएं गुणीजनखानों की शोभा थीं। कभी उन्हे खरीदा जाता, कभी युद्ध में जीता जाता तो कभी बचपन की अवस्था में लडकियों को खरीदकर उन्हे नृत्य-गायन-वादन की तालीम दी जाती थी। इनका पदोन्नति का सिलसिला 'खासखेलीवाली' से शुरु होकर महाराजा की 'परदायत' पर समाप्त होता था। समारोह में इनकी पहचान इन्हें इनायत किए गये गहनों व वस्त्रों के आधार पर होती थी-हीरे-मोती-पन्ने के, उसके साथ सोना और चांदी के। जोधपुर के अजीतसिंह जी की पुत्री सूरजकंवर बाईसा के विवाह पर जनाना ड्योढी के दोनो तरफ खडी परदायतों, गायणों, तालिमवालीयों, बडारणो का यह मनोहारी शब्द चित्र देखिए:-

"श्री बडा भटियाणी जैसलमेर रा तिणारी बेटी जैसिंगजीने सूरसागर परणाया सुं फतैपोल सूं लै ने धूंपोळ तांई बडारणियां, उलै कानी पतरियां भगतणीयां सोना रुपां रां गेहणा केसरिया कसूमल लपां गोटा री पोसाकां ने धूंपोळ सूं लने लोहापोळतांई गायणियां खासी बडारणियां ने आदी जडाव रो आदी सोना रो ने तासरी ओरणियां केसरिया कसूमल पोसाखां ने जनाना ड्योढी सूं लेने ठेठ तांई पडदायत्यां जडाव रो भारी गहणा ने फरकसाई तास जरी बादलारी पोसाखां इसी जूलूस थी।''

लेकिन यह नही समझियेगा कि हर गाने वाली महाराजा की पत्नी या उपपत्नी होती थी-यह एक विरला सम्मान था। परदायत होने पर गायिका राज की ओहदेदार हो सुवर्ण कडे पहनती थी। उसके लिए सोने-चादी के बर्तन में खाना बनता, वे हाथी की सवारी करतीं और स्वर्ग गंधर्वों में शामिल होने के पश्चात उनके दाह संस्कार में राज के आला अफसर, मुसाहिब और मुत्सद्दी दाहस्थल पर आकर अपनी निष्ठा का परिचय देते थे। गायण रुपजोत के पर्दायत बनाए जाने का अनूठा संदर्भ देखिए:-

"१८७सोनो पगां में इनायत हुवो नै चुडीदांत रो सोना री पटीयां रो इनायत हुवो नै पडदायत पदवी इनायत आसाढ वद १० हुई तरै नजर निछरावळ रा ओरणा कांचळी रा आया सूं जमा।''

इसके पश्चात राजपरिवार की समस्त महिलाओं ने उसकी ''खोल भराई'' की रस्म पूरी की। 'चुडा रा सांजी रा गीत' गाया और निछरावळ की।

ऐसे सैकडो, कहिए अनगिनत संदर्भ हमें और आपको ढूंढने हैं। बहरहाल उन कलाकारों के बारे में भी तो सोचना जरुरी है, जिन्होंने संगीत को अपनी नई शैलियों से आबाद किया है। अतरौली-जयपुर शैली के लिए हम जयपुर के ऋणी हैं। रंगीला घराना की शैली के लिए जोधपुर के हम पर बहुत उपकार हैं। रमजान खां, जो एक बेनजीर शायर थे, उनकी आखिरी गजल की आखरी पंक्ति देखिए:- *ए ऐश तू क्यूं खफा होता है*

ले तेरी महफिल से हम उठ जाते है।

इन्हीं की तरह नजीर खां थे, जिनकी मेवाती शैली आज पं. जसराज जी के कंधो पर विराजमान है। नाथद्वारा की पखवाज शैली की तालीम जोधपुर में ही पहाडसिंह-जोरावरसिंह के पास हुई है। औरंगजेब के द्वारा 'मृदंग-सागर' उपाधि से नवाजे गए भवानी-लाल मारवाड के ही तो थे। सारे सारंगिए और तबलावादक सीकर-शेखावाटी से उठे है। हो न हो दिल्ली घराने के संस्थापक सिद्धार खां ढाढी सीकर-शेखावाटी के ही हों !

प्रायोगिक संगीत की साधना, उसके संरक्षण और उसके हस्तांतरण के साथ-साथ उन रियासतों के अभिलेखों में स्वयं महाराजा एवं उनके आश्रित-पंडितों के द्वारा लिखे गये अभिलेखीय प्रमाण मिलते है। भावभट्ट के अलावा राजस्थान में संगीत पर कम से कम ७० ग्रंथ प्रणीत हुए है। महाराणा कुंभा का संगीतराज प्रसिद्ध है, जोधपुर के महाराजा गजसिंह के 'नागेन्द्र संगीत' से शायद आप परिचित ना हों, लेकिन कृपया मानसिंह को तो मत भूलिए।

जिस रागांग-पद्धति और रागसागर या रागमाला के आविर्भावक के रुप में पिछली शती के संगीतज्ञ अपनी पीठ थपथपाते हुए अघाते नही हैं, वैसी रचनाओं का प्रारंभ जोधपुर के महाराजा मानसिंह ने १७८० ई में ही प्रारंभ कर दिया था। कल्याण के सभी प्रकारों का सम्मिश्रण करते हुए उनके द्वारा बनाई गई एक रचना को पेश कर अब विराम लेना उचित होगा। देखिए क्या खूबसूरती से रागांग को सहेजते हुए रागमाला के उदाहरण के रुप में इसे बखूबी गाया जा सकता है:-

रागसागर कल्याण का

कल्याण– चौताल

करत कल्याण राधा माधव रमै

यमन कल्याण

ए मन तैंहु कर आनंद

भूपाली कल्याण

भोपाली मत हो सुभाव कर

हमीर कल्याण

नही हमीर सो हठ लायक तिहारै

केदार– कल्याण

केदारै की तानन सौं कद्ध मन लार

श्याम कल्याण

ऐसो तेरो स्याम सुजान है

हेम कल्याण

हेम रतनन कहा है लोभ सुघरता की.

खेम कल्याण

खेम प्यारे रसिकराय कै

रहवै मन कै आधीन

कामोद- कल्याण

जाकी सरस सुवास भागै कामोद काम करै

पूरिया कल्याण

रसीलेराज ऐसो मन राख

जाते आगै हूं पूरी आस

जैत कल्याण

अबहुं होयगो जोगिया मिहरसौ जैत

शुद्ध कल्याण

तातैंनिसदिन करिही कल्याण ।।

संदर्भग्रंथ सूची:-

१) चौधरी प्रतापसिंह,
राजस्थान: संगीत और संगीतकार,
वर्ष २०००,
राजस्थानी ग्रन्थागार, सोजती गेट, जोधपुर.

२) क्षीरसागर, डॉ. डी.बी.
राजस्थान: संगीत - गौरव - गाथा
प्रो. जी.एन. शर्मा स्मृती व्याख्यान,
२४ दिसंबर, २०१७
XXXII Annual Session of Rajasthan History Congress.
S.S. Jain Subodh, P.G. (Autonomous) College, jaipur, (Raj.)

३) क्षीरसागर, डॉ.डी.बी.
जोधपुर रियासत के दरबारी संगीतज्ञो का इतिहास
वर्ष: १९९२
महाराजा मानसिंह पुस्तक प्रकाशन
मेहरानगढ म्यूजियम ट्रस्ट,
दुर्ग, जोधपुर (राज.)

४) क्षीरसागर, डॉ. मंजुश्री
राजस्थान की संगीत परंपरा
प्रथम संस्करण - २००४
महाराजा मानसिंह पुस्तक प्रकाशन
मेहरानगढ म्यूजियम ट्रस्ट,
दुर्ग, जोधपुर (राज.)

५) बर्डे, डॉ. कौमुदी
राजस्थान के दरबारी संगीतज्ञ
प्रथम संस्करण - २००४
राजस्थान संगीत नाटक अकादमी
जोधपुर (राज.)

ISSN 2277-5730
Valume-VI
Issue-II
April-June-2017

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Ajanta Prakasha

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

24	**Dr. D. R. Elalkar**	Cultural Aspects of Indian Music	150-153
25	**Dr. Vilas Ubhale**	The Role of E-Learning in Education System	154-159
25	**Dr. Niraj Lande**	Contribution of Gharanas in the Development of Indian Classical Music	160-164

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत.

तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक मुद्रक प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स जयसिंगपुरा विद्यापीठ गेट औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

24

Cultural Aspects of Indian Music

Dr. D. R. Elalkar
Associate Professor, Department Of Music, Sitabai Arts, Commerce and Science College Akola.

Abstract

Indian music has its own cultural heritage and is considered to the oldest form of music existing in world today. The Indian culture gives as an everlasting effect, which ultimately become the vital force of our spiritual identity. 'Music that evolved in Indian soil and imbibe spirit and atmosphere of spiritual India is known as Indian music. Indian musicians have bringing their cultural tradition to the west. Westerns are very much attracted to our Indian culture and tradition specially towards Indian classical music. They are very keen to learn Indian classical music in a traditional way. One of the most focused reasons for attracting westerners toward Indian music is the basis of our ancient system known as Guru-Shishya– parampara the continuity tradition through master to disciple. The strength of Indian Culture is that it has retained essential Indian character with remarkable contiuuity despite the passage of time, numerous foreign invasions and a huge remained more or less intact to the present day. Right from the ancient time to the present day the cultural interaction between the India and foreign countries has been an important phenomenon through trade and commerce and through religious and political missions, Indian art and culture reached the foreign land.

Key Words- Indian culture, Spiritual Foundation, Emotion.

Introduction

Indian culture stands not only for a traditional social code but also for a spiritual foundation of life. One of the major elements of Indian culture is great traditions of the culture. The classical tradition of Indian culture embraces within its folds the various disciplines languages and the art. It is the general belief in Indian culture that all art forms have a divine origin. Indian music has its own cultural heritage and is considered to be the oldest form of music existing in world today. The Indian culture gives us an everlasting effect, which ultimately has become the vital force of our spiritual identification. 'A very important aspect of cultural heritage of India is Indian Music.

During the centuries, it has evolved and now reached a stage of advance development. The history of Indian music is very rich. From ancient times it has impressed human beings. Indian music is the pride of Indian culture. Without intense study of our tradition and culture, the music would appear false and synthetic.' 1

Cultural Aspects of Indian Music

Music is called the language of emotions, since it tries to communicate like a language does. Language communicates through words, which are concrete, while music communicates through tones which are fluid and tangible. A word as a literal by itself has a fixed meaning while a tone assumes meaning only from its association with other tones; words convey specific ideas, while music suggests a supernatural state of mind. One thing can certainly be surmised that music is nearest to nature. 'All the pleasing natural sounds produce music. Such as sounds produced by clouds, the howling sound of wind, drizzle of rain etc. all have different effects. Sound of flowing river, sound produced by birds and animal give a jolt to man's mind and force him to ponder upon such melodious musical notes.'2 Indian music is a living art. It is the dynamic power of symbolizing the divine intuition of man is sweet and sound. It stimulates the human depths and awakens a higher consciousness of a man.

Indian music has its own cultural heritage and is considered to the oldest form of music existing in world today. The Indian culture gives as an everlasting effect, which ultimately has become the vital force of our spiritual identity. 'Music that evolved in Indian soil and imbibed the spirit and atmosphere of spiritual India is known as Indian music. It possesses a synthetic vision and special character of its own and so it differs from music of other countries in its structure, temperament and method of improvisation.'3 Vocal music and dance both need instrumental music for their betterment, fulfillment and effectiveness whereas instrumental music is quite independent, whether it is solo form or orchestral form. In olden time, especially during Bharat's period, instrumental music performed only a subordinate role such as an accompaniment for filler, between the gaps of two acts of a drama, it was named as Nirgeet Gosthi and Shushka vadan. 'Vocal music is based on melody, rhythm and words (swar, tal and pada respec.) while instrumental music mainly depends, our melody and rhythm. Instrumental music performs different rules. Sharang dev has attributed four different and roles for instrumental music: (a) shushkawhere instruments play solo (b) Geetang- where instruments accompanies a vocal (c) Nritang-where instruments accompanies a dance and (d) Geeta-Nritanug where the instrument

accompanies both, vocal music and dance as well.'4 Indian culture is basically governed by religious and philosophy and its impact can be felt on every aspect of Indian culture. 'In Hindu mythology, the various department of life and learning are usually associated with different saints and so to one of these is traced the first instruction that men received in the art of music.'5 The most important and inevitable achievement of culture is of course the circulation of ideas, process and object. The depth, intensity and facility of circulation naturally vary. In Indian music, the raga is to take the listeners and line performers to a heightened state of mind beyond the world of senses. Music per se may not be a universal language, but the consequences and effects of its are universally felt.'6

India has great heritage of arts and crafts, of language and literature, of music and dance, of religion and philosophy and of the tradition ways of life and living. Gandhiji believed that ' the mingling of cultures in India would not be a threat to India's own customs and cultures.'7 He said once that 'We must keep our windows open to fresh breezes.'8 Global friendship is the main feature of Indian culture. Indian musicians have been bringing their cultural tradition to the west. Westerns are very much attracted to our Indian culture and tradition specially towards Indian classical music. They are very keen to learn Indian classical music in a traditional way. One of the most focused reasons for attracting westerners toward Indian music is the basis of our ancient system known as Guru–Shishya– parampara the continuity of tradition through master to disciple. Indian music has very broad vision. It never ignores the independent status of the artist's creative genius, rather it is fully aware of the fact that freedom is the inner essences of the man and he has every right of freedom of his choice of beauty & colourful artistic creations the new light of freedom and independence. The strength of Indian Culture is that it has retained its essential Indian character with remarkable continuity despite the passage of time, numerous foreign invasions and a huge remained more or less intact to the present day. Right from the ancient time to the present day the cultural interaction between the India and foreign countries has been an important phenomenon through trade and commerce and through religious and political missions, Indian art and culture reached the foreign land. It is said that during these 4th century B.C. Alexzender took with him some Indian musicians to his century, even before Alexzender, Pythagoras is believed to have learned the theory of music in India and went back to his century Greece with the knowledge of this science.

Conclusion

Music begins with organized sounds and is one of the earliest forms of human self expression. The musician's expression of inner feeling is being combined with color, pitch, harmony and succession of tones and micro tones is an aesthetic transcendental experience. In this sense, music is a psycho material process which is the subtlest among other fine arts. Mr. Ananda Coomarswamy, Ratna Devi who was English by birth was, learning Indian classical music from Ustad Abdul Rahim of Kapurthala . This was perhaps the earliest teacher and a Western student. Mrs. Ratna Deva had excelled in the art of Indian classical music and use to give recitals of Indian music. In early 1916 she went to America for a concert and performed Indian classical music. Ustad Ali Akbar Kahn is considered a 'National living treasure' in India50 He is one of the greatest sorod players of all time. His aim has been to promote better understanding of Indian music in the west. He performed an unprecedented concert at the Museum of Modern Art in New York way back in 1955. Ravi Shankar had met many western musicians in his youth in Paris including Andres Segovia and Yehudi Menuhin. They became friends and collaborated and performed together on several occasion. Indian music only finally fully visible in the west through the work of Pt. Ravi Shankar. He has become a symbol of the bridge between tradition and change in Indian music and no Indian musician has ever had such a lasting impact in the west, before or since.

References

1. Pt. Ravishankar. (2007) My music, My life. Mandala Publishing
2. V.K. Aggarwal, Alka Nagpal. (2000) Indian Music Trends & Tradition. Laurier Books Ltd.
3. Swamy Pragyananda1973 Historical Development of Indian music, Firma Mukhopadhyay
4. Shamistha Sen 2004 String instruments of North India, Eastern Books.
5. H.A. Popely 1921The music of India, Association Press.
6. Ashok, Da Ronade. (2008) Perspectives on Music, Ideas and theories. Promilla & Co. Publisher
7. http://www.gandhitopia.org.
8. http://www.vadsadhna.com

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2[illegible]–4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

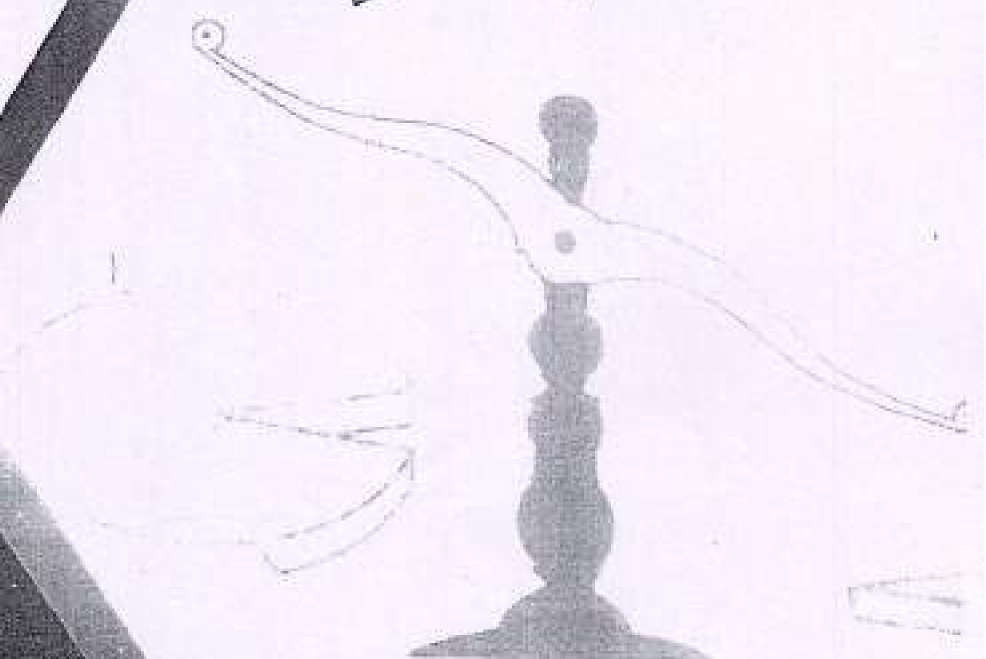

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

100	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : एक अध्ययन *प्रा. डॉ. अनंत बो. सर्वे*	377-379
101	प्रांतीय आहारातील विविधतेचा आर्थिक विषमतेवर होणारा परिणाम *प्रा. डॉ. छाया संजीव घडयाळजी*	380-382
102	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास–ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप *प्रा. डॉ. दिगंबर द.खरते*	383-384
103	भाषावार प्रांतरचनेची प्रासंगीकता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्यासंबंधीचे धोरण *प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे*	385-387
104	महाराष्ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल *सहा. प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेंभुर्णे*	388-390
105	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोयते*	391-392
106	पश्चिम विदर्भातील 'महात्मा गांधी'राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील प्रादेशिक असमतोल *धनंजय अमरावतीकर*	393-394
107	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळयापैशाचा प्रभाव *प्रा. डॉ. जयेश मो.अवथरे*	395-397
108	भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्त्व *प्रा. डॉ. अजयकुमार सोळंके*	398-400
109	प्रादेशिकवाद विकासात्मक समस्या *प्रा.डॉ.मेघराज रा. शिंदे*	401-404
110	भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा *डॉ. निरज एस. लांडे*	405-406
111	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषेचे महत्व *प्रा. डॉ. संध्या विश्वनाथ कांबळे*	407-408
112	कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल–एक अभ्यास *प्रा. सौ. संगिता चालचंद्र काटकर*	409-412
113	प्रांतवादाची निर्मिती : दहशतवाद *प्रा. डॉ. संकेत पु. काळे*	413-418
114	भारतातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे*	419-422
115	प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या : एक अध्ययन *प्रा. अरुण रघुजी गजभिये*	423-426
116	विदर्भाच्या विकासाकरीता स्वतंत्र विदर्भाची निर्मिती आवश्यक *प्रा. डॉ. विलास का. माहुलकर*	427-428
117	भारतातील प्रादेशिक विषमता *डॉ. जयंत प्रभाकर बोबडे*	429-431
118	सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल *कैलास सुदामराव वानखडे*	432-434
119	भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यांमधील असलेली विषमता *डॉ. स्नेहल दत्तात्रय शेवेकर*	435-437

119.

भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यांमधील असलेली वि मता

डॉ. स्नेहल दत्तात्रय   बिकर
संगीत विभाग

संगीत ही कला सर्व ललीत कलांमध्ये श्रे ठ आहे. ओंकारस्वरूप नादापासून सृ टीची उत्पत्ती झाली आणि नादतत्व हे सृ टीचे अंतिम तत्व मानून वेदातून संगीताची महती जगाला सांगितली गेली. ईश्वर प्राप्तीचे साधन म्हणून संगीताचा उपयोग केला गेला. मोक्षप्राप्तीचे साधन म्हणून संगीताची आराधना केली गेली. संगीत कला व तिचे ास्त्र यांचा परस्पर संबंध अतिशय जवळचा आहे. कलेचा अवि कार सौंदर्यपूर्ण व्हावा यासाठी कलावंताला ास्त्राचा अभ्यास करावाच लागतो. कलेला नियमांचे बंधन पाळण्याची दिशा ास्त्र देत. कलावि कार करणा—याला कलावंत तर ास्त्र जाणणा—याला ास्त्रज्ञ म्हणायचं. संगीत कलेचा अवि कार करणारा कलावंत साधनेने कलेत प्राविण्य मिळवतो तर त्याचा गुरू त्याला ास्त्राचे नियम सांभाळून का कशी सादर करावयाची ते ज्ञान देतो. म्हणून संगीतातील गुरूला पंडित म्हणतात. त्याचा ास्त्राचाही अभ्यास असायला हवा व ती कला परिपूर्ण व सौंदर्यपूर्ण करण्यासाठी ास्त्राचही संपूर्ण ज्ञान असायला हवं. कलेच्या विकासाबरोबर त्याच ास्त्रही बदलत जात. म्हणून कला ही एक परिवर्तनशिल अवि कार म्हणून साधकाने तिच्याकडे बघितले पाहिजे. कलावंत व ास्त्रज्ञ म्हणजे कला व ास्त्र ही मिळूनच त्या कलेचा इतिहास घडवित असतात. ''कोणत्याही कलेचे सुसबध्द ज्ञान ज्यात असते ते त्या कलेचे ास्त्र असे म्हणता येईल''. हयादृ टीने संगीताचेही ास्त्रदृ टया दोन भाग करता येतील.

१. संगीताचे तत्वज्ञान किंवा सैध्दांतिक ास्त्र (Science of Philosophy of Music) व

२. क्रियात्मक ास्त्र (Practical Theory)

कोणत्याही कलेचा इतिहास पाहिला की तिच्यामागे एक परंपरा असते, तिचे महत्व समाज मानीत असतो कुठल्याही विद्येचा मुळ उद्गाता, निर्माता कोण हयाचा ोध घेणं हा मानवी स्वभावच आहे. विद्येचा निर्माता ब्रह्मदेव, विद्येची देवता सरस्वती किंवा संगीताची गंगोत्री सामवेदात आहे असे मानतात. येथूनच संगीताची परंपरा सुरू झाली असली तरी भारतीय संगीतात घराण्याचा उगम केव्हा झाला हे सांगणे कठीण आहे. संगीतावरील प्राचिन वाङमयात 'घराण्या' चा उल्लेख नाही. सातत्याने चालत येणारी परंपराच घराणे निर्माण करू   ाकते. १३व्या ातकापासून हिंदुस्थानावर मुसलमानांची सतत आक्रमणे सुरू झाली त्यांनी आपले संगीत आत्मसात केले व त्यात त्यांनी स्वतःच्या कल्पनेने जी भर टाकली ती ैली घराण्याच्या चौकटी बंदीस्त केली व जपून ठेवली. प्रत्येक घराण परंपरेने ती गायनशैली आपापल्या परीने जपून ठेवू लागली. प्रत्येक अवि कार ैली एका विशि ट पध्दतीने मांडली जाऊ लागली. या सर्व अवि कार पध्दतींना इतरांपासून वेगळेपणा प्राप्त झाला आणि त्या ैलींनाच 'घराणी' असे नाव पडले. प्रत्येक कलावंताला आपल्या घराण्याच कर्तृत्व सिध्द करावं लागत. बहुतेक सर्व घराणी ग्वाल्हेर गायकीतूनच निर्माण झाली. कारण अकबराच्या वेळेपासून ग्वाल्हेर हे संगीत कलेचे माहेरघर होते. ग्वाल्हेरहून संगीताचे शिक्षण घेऊन बहुतेक गायक पोटासाठी वेगवेगळया संस्थानांच्या दरबारात नौकरीस राहीले. या त्यांच्या संस्थानांच्या नावावरूनच घराण्यांची नावे पडली आहेत. उदा. ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर, पतियाळा इत्यादी. गुरूशि य परंपरेतूनच संगीत कलेला जे सातत्य लाभते त्यातूनच घराण्याचा उगम होतो, घराण्याचे संवर्धन होते, घराणी नावलौकीकास येतात. भिन्न भिन्न आवाजधर्म असणारे शि य कंठसाधना करून, गुरूचा स्वर त्याची ैली आपल्या गळयात उतरविण्याचा प्रयत्न करतात.गुरूच्या गळयातील गुणधर्म आपल्या गळयात उतरविण्यास शि याला व ांनुव   ा लागतात. हे सर्व गुरूच्याच मार्गदर्शनाने साध्य करणे ाक्य होते. गुरूची ैली तंतोतंत आत्मसात करणे हे ध्येय बाळगुनच परंपरेन शि य पुढे हा वारसा चालवितात. हयातून घराणी चालू राहतात हे घराण्याचे महत्वाचे कार्य आहे. घराण्याच्या प्रस्थापनेची तत्वे असली तरी त्यातून निर्माण होणा—या घराण्यांमध्ये आपल्याला बरीच वि मता दिसून येते.

उपशास्त्रीय व लोकसंगीत गाण्याकडे जास्त कल, पंजाबी ढंगाने ठुमरी व भजने म्हणण्याकडे जास्त कल, ७. रसोत्पत्ती करण्यासाठी स्वर, शब्द व लय यांचा सुंदर समन्वय साधला जातो. ८. प्रचलित गायनावर भर, चमत्कृतीपूर्ण ताना घेवून गायनात सौंदर्य निर्मीती करण्यावर भर.

७. भेंडीबाजार घराण्याच्या गायकीचे वैशि टे :–

१. आवाज खुला, निकोप, अचूक स्वरफेक, स्वर दिर्घ व स्थिर लावणे, २. ख्याल गायन अतिशय विलंबीत लयीत आसयुक्त स्वर लावून गाणे, ३. रेखीव बंदिश, बंदिश आळवण्याचा आगळा ढंग, स्थायी अंतरा सुंदर भरणे, ४. खंड–मेरू पध्दतीने असंख्य स्वरालंकाराने युक्त गायन, ५. सुरेल आलापी व अनेक प्रकारांनी युक्त ताना गाणे, ६. सरगमयुक्त गाणे व दक्षिणी संगीतातीलही राग गाणे.

८. इंदोर घराण्याच्या गायकीचे वैशि टे :–

१. आवाजात चपळाई, सुरेलपणा, कणस्वरांचे प्राबल्य हे तिनही घराण्यात सारखेच आहे, २. मुख्यकण लावण्यात तंतकारांचा आलापचारीवर प्रभाव, ३. मंद्रसप्तकात व तारसप्तकात गाऊन तिनही सप्तकात फिरणाऱ्या लांबलचक ताना, गायनाची लय अतिविलंबीत व ठुमरी न गाता तराणा गाण्याकडे जास्त कल.

संगीतातील या विविध घराण्यांमध्ये गायकीच्या संदर्भात अनेक वि मता आढळून येते. भिन–भिन आवाजधर्म असणारे शि य कंठसाधना करून, गुरूचा स्वर, त्याची ैली आपल्या गळ्यात उतरविण्याचा प्रयत्न करत असतांना दिसते. गुरूच्या गळ्यातील गुणधर्म उतरवण्यास शि याला व र्षानु र्षे लागतात हे अभिजात संगीताचे संस्कार गळ्यावर बसविणे फार कठीण असते, तपस्या व मनोबल पणाला लावावे लागते व हे सर्व गुरूच्याच मार्गदर्शनाने साध्य करणे क्य होते. गुरूची ैली तंतोतंत आत्मसात करणे हे ध्येय बाळगुन परंपरेने शि य हा वारसा पुढे चालवितात. ह्यातून घराणी चालू राहतात हे घराण्याचे महत्वाचे कार्य आहे.

नि क र्ष : अनेक घराण्यांच्या गायकीमध्ये वि मता जरी आढळुन येत असली तरी आपल्या प्रकृतीधर्मानुसार व आपल्या प्रतिभेच्या सामर्थ्यानुसार स्वतंत्रपणे कलावि ष्कार करण्याची संधी घराण्यांनी गायकाला प्राप्त करून दिले. कलावंताच्या कल्पकतेला वाव मिळाला परंतु त्याबरोबरच आपल्या गुरूकडून मिळालेल्या ज्ञानाचा वारसा ही जपण्याची जबाबदारी येउन पडली. प्रत्येक घराणे परंपरेने ती गायनशैली आपापल्या परीने जपून ठेवू लागले. ह्या सर्व घराण्यांच्या अवि ष्कार पध्दतीला इतरांपासून वेगळेपणा प्राप्त झाला आणि आजतागायत घराणेदार गायनशैली आपल्याला दिसून येते.

संदर्भग्रंथसूची

१. संगीत ास्त्र परिचय – मोहना मार्डिकर
२. हमारे प्रिय संगीत रत्न – प्रा. हरिश्चंद्र श्रीवास्तव
३. संगीतातील घराणी – डॉ. वा.ह. देशपांडे
४. घरंदाज गायकी – वा.ह. देशपांडे
५. भारतीय संगीतातील घराणी आणि शैली – डॉ. नारायण मंगरूळकर
६. हाथरिसचे संगीत वि ोषांक मासिक व लेख

IMPACT FACTOR
2. 66

ISSN 2454-3292

International Registered & Recognized Research
Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

INDO ASIAN PUBLICATION

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : VI, Vol. I
Year- III, Bi-Annual (Half Yearly)
(Mar. 2017 To Aug. 2017)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website
www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur (M.S.) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Subhash Deshmukh
Head, Dept. of Economics,
Dada Patil Rajale Mahavidyalaya,
Adhinathnagar, Dist. Ahmednagar(M.S.)

Dr. Bhaskar S. Wazire
Head, Dept. of History,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Suma S. Nirni
Dept. of History,
GP. Porwal & V.V.Salimath College,
Sindagi, Dist. Bijapur (M.S.)

Dr. Ambuja Malkhedkar
Gulbarga, Dist. Gulbarba
(Karnataka)

CO - EDITOR

Vanita Jadhav
Mother Terasa B.Ed. College,
Dharwad, Dist. Dharwad
(Karnataka)

Dr. B. S. Thombare
Head, Dept. of Geography,
Babaji Date College,
Yavatmal, Dist. Yavatmal (M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Malkota (Malasiya)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS, Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr.Eknath J. Helge
Head, Dept. of Commerce,
Jijamata Mahavidyalaya,
Buldhana, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Arun Kumbhar
Head, Dept. of Economics,
Arts & Commerce College,
Nesri, Dist. Kolhapur (M.S.)

Dr. Allabaksha Jamadar
Head, Dept. of Hindi,
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Sakharam V. Kakade
Dept. of Zoology,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Indo Western Research Journal (IWRJ) (28)

IMPACT FACTOR 2. 66

ISSN 2454-3292

Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : VI, Vol. : I
Mar. 2017 To Aug. 2017
www.irasg.com

Research Paper 6 **Music**

कश्मिरी सूफीयाना - संगीत

डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर
संगीत विभाग,
सीताबाई कला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला (महाराष्ट्र) भारत

प्रस्तावना:-

कश्मिरी सूफियाना कलाम (संगीत) अपनी प्रकृति और प्रवृत्ति में विलम्बित एवं तार-सप्तक संगीत का सरगम है । अगर यह संगीत अपनी वर्तमान स्थिति में ईरान से आयातित (Imported) संगीत हुआ होता तो इसके बीज-संस्कार और प्रौढ-संस्कार ईरान के अपने परिवेश के संगीत में होने चाहिए थे । पर दुर्भाग्य से इसप्रकार की संगीत पध्दति, प्रणाली और व्यवस्था ईरान के संगीत में प्राप्त नही है ।

कश्मीर का सनातन सूफियाना-संगीत कश्मीर की सरस-संस्कृति का ही संगीत के रुप में एक उद्‌गम और विकास है । इस विधा से इस सूफी-संगीत से कश्मीर की ममतामयी सांस्कृतिक श्रृंखला इसके साथ-साथ जुडी हुई है । इस विलम्बित एवं तार-सप्तक संगीत में चिरंतन युगो का शाक्त संगीत, वैदिक सामगान का संगीत, शैव-दर्शन का शैवायन संगीत, बौध्द-चर्या पद संगीत, वैष्णव-मत का वैष्णवायन-संगीत और अन्त में इस संगीत के साथ ईस्लाम का तालमेल जुड गया है और इस संगीत का नाम, "सूफियाना - कलाम या संगीत" अथवा "मूसीकी" बन आया है और यह नाम अब सबों को स्वीकृत है । कश्मिर के इतिहास और संस्कृती से इस संगीत धारा का एक घनिष्ठ संबंध है । कश्मिर के आंचलिक एवं स्थानीय हिन्दू-मुस्लिम समाज शास्त्र से सूफियाना-संगीत की अन्त: बाह्य का एक अटूट-तालमेल है । मूलत: यहाँ का समाज शास्त्र और मानस् शास्त्र सूफियाना संगीत के अनुरुप ही शान्त, सुशान्त और प्रशान्त है । यहाँ की समाज शास्त्रीय प्रकृति में सूफी-स्वभाव और ऋषि-प्रकृति का निवास है । यहाँ का आंचलिक भूगोल, अपनी सुदूर सीमाओं में आकाश की निस्तब्धता में, अनन्त तक फैली अपनी नीलिमा में, एक कर करते उन्मुक्त संगीत में, आकाश को छू रहे हिम शिखरों से छूटते, और दूर से गुन-गुनाते लोक-गीत से मधुर लगते है । यहाँ भूगोल में सूफियाना संगीत है । यहाँ के घने, हरे और अपनी नीली

"इमा सागर पर्यन्तां हिम विन्ध्यां च कुण्डलाम्"

जिसका अर्थ है सागर सीमान्त वाली इस भारत माता के कानों के इन दो कुण्डलों की क्या ही निराली शोभा है । भारत माता के उत्तरीय कान का यह लोल एवं चंचल कुण्डल स्वयं साकार पावन हिमालय है । इस विधा से समस्त उत्तर भारत का भूगोल सम्मिलित होकर आता है और भारत माता के दक्षिणी कान का यह लोल एवं चंचल कुण्डल स्वयं से साकार पावन विन्ध्यांचल है अर्थात इस विधा से समस्त दक्षिणी भारत का भूगोल सम्मिलित होकर आता है ।

भारतीय संगीत की विस्तिर्ण रेखाओं का अभिसार वैदिक "सप्त-सिन्धु" अवेस्ता "हफत-हिन्द" तक फैला हुआ है । सप्त सिन्धु की दो प्रमुख नदियों का प्रवाह अनादि युगों से कश्मिर के पूर्व में लददाख से और कश्मीर के दक्षिण में अनन्त नाग से रहा आया है । यह नदियां है सिन्धु (River Sindh) की और वितस्ता नदी (River Jehlum) अत: नदी भूगोल के फलस्वरुप कश्मिर और कश्मिरी भाषा-भाषी तथा लददाख के आदिवासी श्रण्या भाषा-भाषी लोग वैदिक संस्कार और संगीत के प्रभाव में आते है । लददाख में तिब्बत, मंगोल प्रवेश के कारण बहुत सा परिवर्तन आया है । पर संगीत की छाया और गाया अभी भी गुफाओं में सुरक्षित है ।

निष्कर्ष:-

कश्मिर का आंचलिकता में शाक्त, वैदिक, शैव, बौध्द, वैष्णव और अन्त में ईस्लाम । इन सब ही संगीत विधाओं का मिश्रित सांस्कृतिक (Composit Culture) नाम अब सूफियाना कलाम या संगीत है । इस संगीत का स्वरुप विलम्बित और तार-सप्तक है । विलम्बित गायन की लोक गीत पध्दती का संरक्षण अभी भी कश्मीर के इतिहास में अनादि प्रहरी कश्मीरी हिन्दु समाज के पास सुरक्षित है और तार-सप्तक की गायन प्रणाली का ऐतिहासिक संरक्षण इसी अल्प संख्यक समुदाय के पास ही सुरक्षित होकर रहा है ।

संदर्भ संकेत :-

१) सूफियाना कलाम - डॉ. राजकुमारी
२) संगीत कलाविहार - श्रीरंग संगोराम
३) धन्य आनंद दिन - स्मरणिका (गोवा)
४) संगीत शास्त्र परिचय - मोहन मार्डीकर
५) संगीतशास्त्र विजयीनी - प.ना. मंगरुळकर
६) संगीत विचार - अशोक दा. रानडे

Gorakshan Road, Akola,

ISSN 2454-3292

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

(Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Year - IV, Issue - VI, Vol.- II Impact Factor 2.66 (GRIFI) (Mar. 2017 To Aug. 2017)

IAP

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
12	अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील प्रज्ञावंत विधार्याच्या शैक्षणिक गरजांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. अमोल मांडेकर	65
13	पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांचे सांगीतीक कार्य	डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर	71
14	केशव मेश्राम यांच्या काव्यातील अभिव्यक्त होणाऱ्या विद्रोहाचे विविधांगी रुप	छाया द. निकम, गौतम बी. थोरात	74
15	१९ व्या शतकामध्ये स्त्री सुधारणेमध्ये हरिभाऊ आपटे यांचे कार्य	बबन आण्णासाहेब गिते	80
16	महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेबाबत लाभार्थ्यांचे मत व दृष्टीकोन (विशेष संदर्भ : धुळे जिल्हयातील अनुसूचित जातीमधील लाभार्थी)	संबोधी मधुकर देशपांडे	86

IMPACT FACTOR
2. 66

ISSN 2454-3292

Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : VI, Vol. : II
Mar. 2017 To Aug. 2017

www.irasg.com

Research Paper 13 Music

पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांचे सांगीतीक कार्य

डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर
संगीत विभाग,
सीताबाई कला महाविद्यालय,
अकोला, जि. अकोला (महाराष्ट्र) भारत

प्रस्तावना:-

भारतीय शास्त्रीय संगीतातील एकही अभ्यासक असा नाही की ज्याला २१ ऑगस्ट रोजी पं. पलुस्करांचे स्मरण केल्यावाचून राहील. हा दिवस पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांच्या पुण्यस्मरणाचा म्हणून सर्व भारतभर संगीत क्षेत्रातील कलावंत व विद्यार्थीगण स्मरणात ठेवतात.

अवघ्या एकोणसाठ वर्षात आयुष्यात पं. पलुस्करांनी संगीत क्षेत्रात जी कामगीरी केली तिला तोड नाही आणि एका व्यक्तीने केलेल्या या कार्याचा प्रचंड व्याप नुसता आठवला तरी मन थक्क होते. सर्वदूर जनमानसात संगीत शिक्षणाचा त्यांनी केलेला प्रसार, लहानापासून थोरांपर्यंत तसेच रंकापासून रावांपर्यंत संगीताला मिळवून दिलेली लोकप्रियता, संगीत कलाकाराची समाजात प्रतिष्ठा आणि दर्जा वाढविण्यासाठी केलेले प्रयत्न, (विशेषत्वाने स्त्रियांनी संगीत शिकणे हे हीनपणाचे मानले जाई त्या काळात त्यांना मंच उपलब्ध करुन देऊन स्त्री वर्गात सुध्दा संगीत, संगीत अभ्यासक व शिष्यवर्ग तयार केला) गांधर्व महाविद्यालयासारखी विश्वविद्यालयाच्या दर्जाची संस्था स्थापन करणे, संस्थेची इमारत उभारणे, शेकडो विद्यार्थ्यांना जवळ बाळगून स्वत:च्या खर्चाने त्यांना स्वार्थत्यागपूर्वक संगीत शिकवणे, भारतभर संगीत शाळांची व्याप्ती वाढवणे, चारित्र्यसंपन्न असा संगीताचा मिशनरीचा एक मोठा शिष्यवर्ग तयार करुन त्यांच्या द्वारा संगीताच्या कार्याचा प्रसार, प्रचार करणे, सार्वजनिक जाहीर जलसे करणे, संगीत परिषदा भरवणे असे किती सांगावे इतके महान कार्य या महापुरुषाने स्वत:च्या हिंमतीवर आणि कर्तृत्वावर केले. अशा या महान विभुती प्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे हे प्रत्येक संगीत शिकणाऱ्या शिष्याचे कर्तव्यच आहे.

१८ ऑगस्ट १८७२ रोजी श्रावणात नारळी पौर्णिकेला कुरुंदवाड येथे पं. विष्णू दिगंबरांचा जन्म झाला. (कुरुंदवाड हे दक्षिण महाराष्ट्रातील एक ब्रिटीश राजवटीतील छोटेसे संस्थान होते.) पलुस्करांचे मुळचे आडनाव गाडगीळ. पलुस्करांचे वडील "दिगंबर" गोपाळ हे पलुस या गावी राहत असतांना त्यांना एका

संगीतासाठीही शाळा असली पाहिजे या विचाराने प्रेरित होऊन ५ मे १९०१ रोजी लाहोर येथे "गांधर्व महाविद्यालय" स्थापन केले. पुढे यांचा शाखा विस्तार वाढत जाऊन मुंबई येथे गांधर्व महाविद्यालय मंडळ नावाची संस्था उदयास आली व त्याद्वारा परिक्षा पध्दती सुरु करण्यात आली. संस्थेचे कार्यालय मिरज येथे ठेवण्यात आले. संगीत कला ही राजदरबारापासून ते गरीबाच्या झोपडीपर्यंत सर्वत्र पोहोचली पाहिजे अशी पलुस्करांची महत्वाकांक्षा होती व त्यासाठी त्यांचे नित्य प्रयत्न चालले असत. १९०६ साली पंचम जॉर्ज समोर लाहोरच्या शाही बागेत पंडितजींनी आपल्या शिष्यांसह हिंदुस्थानी संगीतातील वाद्यवृंदाचा कार्यक्रम सादर केला. तसेच राष्ट्रिय जीवनात संगीताचे महत्व ही त्यांनी ह्याच सभेत पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. ॲनी बेझंटच्या विनंतीवरुन बनारसच्या हिंदू कॉलेजात सुध्दा पलुस्करांनी संगीत शिक्षणाची सोय उपलब्ध करुन दिली व अनेक ठिकाणी आपला शिष्यपरिवार ह्या कार्यासाठी पाठविला. आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी आपला मुक्काम नाशिकला ठेवला. या काळात त्यांनी रामायणावरील प्रवचने किर्तनावर अधिक भर दिला. १९३० साली नेपाळला रामायण प्रवचनाच्या दौऱ्यावर गेले असता त्याची प्रकृति बिघडली व त्यांना नाशिकला आणले व अधिक औषधोपचारासाठी मिरजेला श्रीमंतांकडे जून १९३१ ला आणण्यात आले. आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत रामनाम आपल्या कानी पडावे, अशी त्यांची इच्छा होती. तेव्हा त्यांच्या शिष्यमंडळींनी अखंड रामनामाचा पाठ तंबोऱ्यावर चालू ठेवला व अशा या स्मरणातच २१ ऑगस्ट १९३१ रोजी पं. विष्णू दिगंबरांच्या मृत्यु झाला. भारतीय संगीताच्या इतिहासात संगीतोध्दारक अशी त्यानी किर्ती मिळविली आणि संगीत क्षेत्रात युग पुरुष म्हणून आपले नाव सार्थक केले. पुढे त्यांचे चिरंजीव श्री दत्तात्रय विष्णू पलुस्करांनी वडीलांच्या पश्चात त्यांची परंपरा चालविली. दि.व्ही. पलुस्करांनी पुत्र व्हावा ऐसा या उक्तप्रमाणे वडीलांचे नाव उज्वल केले.

सारांश:-

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी भारतातील कर्तबगार मंडळीची नामावली दिली आहे. त्यात पहिल्या दहा थोर नेत्यात विष्णू दिगंबरांच्या नावाचा समावेश आहे. संगीताच्या इतिहासातील एक दैदिप्यमान तेजस्वी तारा म्हणून पं. विष्णू दिगंबर यांची स्मृती चिरंतन राहील.

संदर्भ सूची :-

१) संगीतायन - सीमा जौहरी

२) संगीतशास्त्र विजयीनी - प.ना. मंगरुळकर

३) कालीदास साहित्य एवं संगीत कला - डॉ. सुषमा कुलश्रेष्ठ

४) संगीत विचार - अशोक दा. रानडे

५) संगीत शास्त्र परिचय - मोहन मार्डीकर

ISSN 2277-5730
Valume-VI
Issue-II
April-June-2017

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

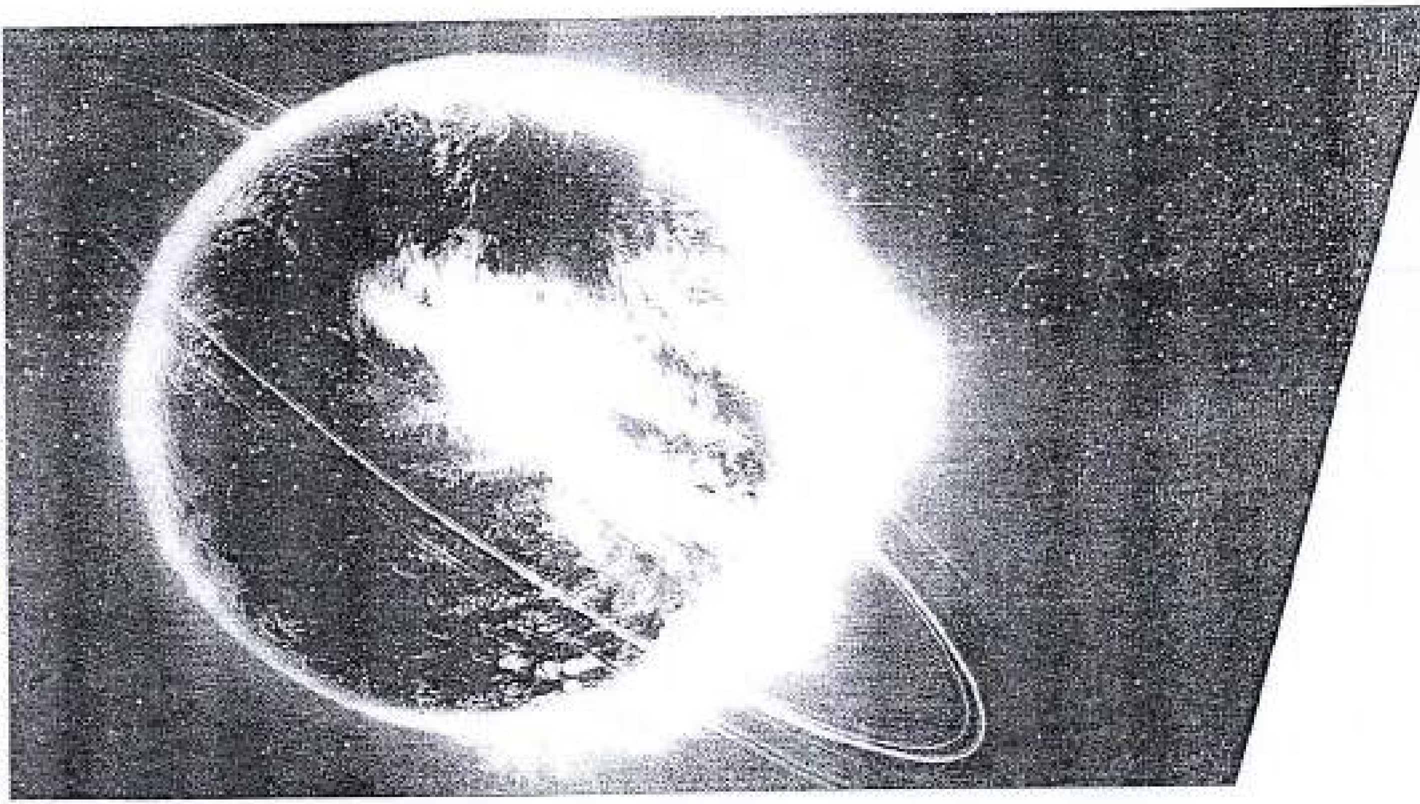

Ajanta Prakashan

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Dr Niraj S. Lande

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

VOLUME - VI ISSUE - II APRIL - JUNE - 2017 AURANGABAD

Peer Reviewed Referred and UGC Listed

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

✢ EDITOR ✢

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

✢ PUBLISHED BY ✢

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Editor : Vinay Shankarrao Hatole

Dr. S. K. Omanwar Professor and Head, Physics, Sat Gadge Baba Amravati University, Amravati.	**Dr. Rana Pratap Singh** Professor & Dean, School for Enviromental Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University Raebareily Road, Lucknow.
Dr. Shekhar Gungurwar Hindi Dept. Vasantrao Naik Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.	**Dr. P. A. Koli** Professor & Head (Retd.), Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur.
Dr. S. Karunanidhi Professor & Head, Dept. of Psychology, University of Madras.	**Prof. Joyanta Borbora** Head Dept. of Sociology, University, Dibrugarh.
Dr. Walmik Sarwade HOD Dept. of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.	**Dr. Manoj Dixit** Professor and Head, Department of Public Administration Director, Institute of Tourism Studies, Lucknow University, Lucknow.
Prof. P. T. Srinivasan Professor and Head, Dept. of Management Studies, University of Madras, Chennai.	**Dr. Shankar Ambhore** HOD Economics, Smt. Dankuwar Mahila Mahavidyalaya, Jalna.
Dr. P. Vitthal School of Language and Literature Marathi Dept. Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.	**Dr. Jagdish R. Baheti** H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy, Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.
Dr. Sadique Razaque Univ. Department of Psychology, Vinoba Bhave University, Hazaribagh, Jharkhand.	**Prof. Ram Nandan Singh** Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.
Dr. Gajanan Gulhare Asst. Professor Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Amravati.	**Dr. Madhukar Kisanrao Tajne** Department of Psychology, Deogiri College, Aurangabad.

✢ PUBLISHED BY ✢

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 (INDIA) Contact : (0240) 6969427, Cell : 9579260877, 9822620877 E-mail : anandcafe@rediffmail.com, info@ajantaprakashan.com, Website :www.ajantaprakashan.com

ENGLISH PART - II			
1	Nilesh Ambewadikar Dr. Ram Solalkar	Innovations in Policies for Global Competitiveness: A Review of Policies of China and India	1-6
2	Dr. Santosh Shinde Dr. Avinash Pawar Dr. Priyanka Bobade Prof. Sachin Hatole	Review of Use of Decision Support Systems in Management: A Critical Study in India	7-16
3	Phramaha Wattana Losanta Dr. S. N. Deshmukh	Image Processing using Software Tool-Matlab	17-26
4	Landge S. N.	Role of Women in Milk Co-operative Societies in Latur District of Marathwada Region	27-33
5	Dr. A. V. Girde	Production & Characterization of Naringinase from Orange Rind Fermentation by Aspergillus Niger	34-40
6	R. E. Bhadange	Synthesis and Characterization of Subsituted Diflavone	41-43
7	Anil K. Londhe	Calcutta as Monster City in Desai's Novel Voices in the City	44-51

8	**Dr. Prasad Khanzode**	Competitive Analysis of Shampoo Industry: Application of Price Concentration Index Model	52-56
9	**S. M. Palhade**	Design and Simulation of a Dipole Antenna for GSM Band	57-63
10	**Dr. N. S. Borse**	Human Development Index in India	64-68
11	**Ajit L. Tarale** **R. E. Bhadange** **S. G. Shende** **G. V. Kopre**	Raney Nickel Mediated Reductive Desulfurization of N-Maltosylated Thiocar Bamides	69-73
12	**Anjali J. Deshmukh** **Shende S. G.**	Echofriendy Organic Electronics and Its Smart Applications	74-83
13	**Dr. S. S. Bal**	Role Efficacy and Job Satisfaction among Married and Unmarried Nurses Working in Private and Government Hospitals	84-90
14	**Dr. Vandana Junghare**	Literacy of Urban Slum and Rural Area	91-93

15	**Dr. Prasad A. Purekar**	Evolution of the International Monetary System	94-101
16	**Dr. S. D. Deshbhratar**	Sri Aurobindo: A Harbinger of Spiritual Indian Writing in English	102-106
17	**Shende S. G.**	Conducting Polymer, Polyaniline and its Applications	107-111
18	**Dr. Suchitra Pardeshi**	Assessment and Mapping of Kas Plateau, Maharashtra	112-117
19	**Dr. Bhanudas B. Chopade**	Effect of FDI on Economic Development in India	118-122
20	**Dr. N. B. Masal**	The Theme of Culture Clash in A House for Mr. Biswas	123-127
21	**A. S. Kulkarni**	Cultivation of S.cerevisiae on Pineapple Pulp Waste and Effect of Variable Micronutrients on its Biomass Production	128-133
22	**Dr. Purushottam Ramteke**	The Changing Trend of Child Welfare Policies in India	134-139
23	**Dr. Anil Marotrao Raut**	A Study of Minimum Support Prices Policy's Implementation in India	140-149

24	**Dr. D. R. Elalkar**	Cultural Aspects of Indian Music	150-153
25	**Dr. Vilas Ubhale**	The Role of E-Learning in Education System	154-159
26	**Dr. Niraj Lande**	Contribution of Gharanas in the Development of Indian Classical Music	160-164

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत.

तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक मुद्रक प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँण्ड प्रिंटर्स जयसिंगपुरा विद्यापीठ गेट औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

26

Contribution of Gharanas in the Development of Indian Classical Music

Dr. Niraj Lande
Associate Professor, Department of Music, Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola.

Abstract

Gharana generally refers to a family of musicians, a school of music or a musical lineage connected by the name of a particular person or place. The characteristic feature of a Gharana is its special style of teaching and presentation. Musicians of a particular Gharana have their own individual styles of presentation, but their training and conditioning is distinguishable by style that they present. Gharana leaves indelible marks on the presentation of the performer. The Gharana system has aided in the preservation of Hindustani Classical Music. It is because of Gharanas that our musical art and heritage has been preserved to this day. In a way Gharanas have acted as flag bearers for the development and protection of our music heritage and tradition. Gharanas produced lot of eminent artists.

Key words - Gharana, Tradition, Preservation.

Introduction

The Gharana system has played a great role in the creation and maintenance of Indian musical tradition. The history of Hindustani classical music is actually the history of various musical Gharanas that existed at different times throughout the history. Gharanas existed all over India just the terminology used was different. In north, they were called as Gharanas. In south, they were called Sampardays. The word Gharana originates from Hindi word Ghar (from the Sanskrit word Grah) which means 'of the house.'1 Gharana generally refers to a family of musicians, a school of music or a musical lineage connected by the name of a particular person or place. The characteristic feature of a Gharana is its special style of teaching and presentation. Musicians of a particular Gharana have their own individual styles of presentation, but their training and conditioning is distinguishable by style that they present. Gharana leaves indelible marks on the presentation of the performer. According to Dr. Krishan Rao Pandit, "A tradition of centuries, the intellect of Gurus, and generations of guru shishya parampara all of these together

make a Gharana.'2 According to Deshpande, 'A Gharana generally is started by a talented and creative individually who has created and developed a novel presentation for the Raga and has further propagated the teaching into his disciples. When this process keeps going on for at least three generations, gharana is formed.'3 An artist of great genius creates his own style and mark of presenting a particular Raga. 'The style of singing achieved the status of a Gharana only when it was passed over faithfully and truly for at least three successive generations.'4 Musicologists and musicians have accepted a Gharana if it has existed for at least three generations either within the family or through the guru-shishya mode. A new Gharana is born when his sons or disciples continue this style for three or more generations.

The emergence of Gharana system has its roots in the Guru-Shishya Parampara which is the hallmark of learning traditional art forms in the Indian subcontinent. The modern Khayal Gharanas are generally traceable to the period of the collapsing of the Mogul empire. According to Dr. Sumati Mutatkar "During the medium ages, singers got allocated in various kingdoms like Gwalior, Rampur, Udaipur, Lakhnow, Baroda, etc. over here they practised and propagated their own style of music. But due to lack of awareness they considered themselves to be the greatest. They instructed their disciples not to share the knowledge with other people and keep it to themselves. This eventually led to the formation of various Gharanas over time.'5 Due to this the sharing of music knowledge became obsolete and played a big role in creation of Gharanas. Every Gharana has their own style of rendering a Khayal and critical analysis of every Gharana which will help in deciding the ideal structure and presentation of Khayal today.

Musical Gharanas and their Contribution

Gwalior Gharana is universally acknowledged as the parent of all the Gharanas, due to their obvious reasons for being the oldest, the largest, and one of the most permanent of all the surviving Gharanas. This is a pioneer Gharana in Hindustani Classical Khayal Singing. It is supposed to have evolved through Dhrupad Singing and also through the music of Sufi-Saints and Qawaal-Singers. According to late Ustad Vilayat Husaain Khan, this Gharana originated from Abdullah Khan and Kadir Bux Khan, who were brothers. They were deemed singers of Khayals and were considered Ustads. They were said to hail from a village near Delhi, but their ancestors came from Gwalior and had very close connection with the Gwalior court. Gwalior Gharana Gayki is replete the profound serenity of the Dhrupad Gayaki. Singing in multiple rhythms is a pertinent feature of Dhrupad, viz double, triple, quadruple as well as contra-rhythm. "The rendition of the sthayi and

antara of the bandish, or the song-text one after another, correctly and methodically. Pandit Om Parkash Thaper, Exponent of Gwalior Gharana and disciple of Pandit Balwant Rai Jaswal told researcher that rendering bandish with full aesthetic value and Gravity are main feature of Gwalior Gharana.'6 Prominent figures of Gwalior gharana are Natthan Khan, Peerbux, Haddu Khan, Hassu Khan, Natthu Khan, Nissar Hussain Khan, Shankarrao Pandit, Krishnarao Shankar Pandit, Rajabhaiya Puchhwale.

Agra Gharana owes much to the dhrupad-dhammar singers, as it was from them that the Agra gharana members bestowed the major portion of their skillfulness. However, borrowing ingenuity from the dhrupadi singers, the Agra Gharana was hugely successful in establishing a permanent position in the musical history. 'Agra is the only Gharana, who boldly exhibit their dhrupadic roots.'7 Nathan Khan's two sons Abdullah Khan and Vilayat Hussain Khan made a name in the field of Hindustani Classical Music. After them Ustad Faiyaz Khan was the flag bearer of Agra Gharana. He, from his early years, had rigorous training under his maternal grandfather Ghulam Abbas Khan at Agra. He was gifted with a majestic yet melodious voice. He was a unique artist as he combined most of the righteousness of a vocalist. Agra Gharana is one of the most popular and highly revered among the various contemporary gharanas. Agra Gharana enjoys great repute in the various contemporary gharanas of today. 'The Agra gharana absorbed attractive features from other gharanas and yet maintained its own inherent characteristics. It must be remarked here that this particular gharana pertains to vocal music only, and has no counterpart in instrumental music, and that it has had a specific style in Dhrupad, Dhamar and Khayal.'8 Agra Gharana had a galaxy of talented musicians like Ustad Faiyaz Khan, Shri Dilip Chandra Vedi, Sardar Sohan Singh, Bhaskar Rao Bakhle, Khadim Hussain.

Kirana Gharana claims its origin from the famous Beenkar Ustad Bande Ali Khan1. Late Ustad Abdul Karim Khan Sahib and Ustad Abdul Wahid Khan Saheb took this Gharana to new heights by their calibre. The founding members of Kirana gharana were essentially Sarangi players, which laid huge leverage in their style of performance. It was Abdul Waheed Khan, who had reintroduced the merukhand system, a highly cerebral mode of raaga exploration that relies on the permutation and combination of notes, into Hindustani singing, as he did the ati-vilambvit laya - the slow and meditative tempo. Ustad Karim Khan, his sister Hirabai Barodekar and Pt. Prannath were directly swayed by Waheed Khan's style.Kirana gayaki evokes the aesthetic configurations of ragas in the most stirring manner. Since it emphasized tunefulness, sweet intonation, and.

importantly bhava, the everyday public took to it almost immediately. Also, it has produced and continues to produce a steady stream of singers who hold a commanding sway over lay and the conversant audiences. Eminent Artists of Kirana Gharana are Abdul Karim Khan, Abdul Wahid Khan, Hirabai Barodekar. Gangubai Hangal, Sawai Gandharva, Bhimsen Joshi, Roshanara Begum, Prabha Atre, Tarapada Chakravarty Jaipur Gharana is a Khayal-based Gharana, founded by Ustad Alladiya Khan in the late 19th century. His family belonged to Atrauli near Aligarh, and later migrated to Jaipur, giving the gharana its name. 'This Gharana is also nearly 150 years old. It has had assorted musicians of eminence. Some of them became famous all over India, while others were greatly respected as very knowledgeable musicians with very pervasive repertoires.'9 By the sole effort of Ustad Alladdiya Khan, the Jaipur-Atrauli Gharana has also incorporated further facets to their style. Eminent Artists of Jaipur-Atrauli Gharana includes Alladdiya Khan, Haider Khan , Abid Hussain Khan, Keasrbai Kerkar. Bhendibazaar Gharana can be traced to Ustad Dilawar Hussain Khan. His three sons, Ustad Chhajjoo Khan, Ustad Nazeer Khan and Ustad Khadim Hussain Khan (the Founders of Bhendibazaar Gharana) shifted in the year 1870 from Bijnaur, near Moradabad in Uttar Pradesh to Mumbai. 'The three brothers developed their own style and gained reputation as singers from "Bhendibazaar" and their style was called "Bhendibazaar Gayaki.'10 Eminent Artists of Bhendi Bazar Gharana are Nazir Khan , Chhajju Khan ,Ustad Aman Ali.

Patiala Gharana has come to a full circle with the untiring effort and diligence in work of Ustad Bade Ghulam Ali Khan. Patiala Gharana is well-known for its lively and instantly entertaining Gayaki. His proficiency in light classical forms, more than his other innate gifts, paved the way for his deification in the hearts of innumerable numbers in this country. Following his death, Bade Ghulam's gifted son, Munnawar Ali Khan, continued the legacy until his death in 1989. Today singers like Jagdish Prasad, the Pakistani representatives, Fateh Ali, Ammant Ali and Hameed Ali Khan, Ajoy Chakravorty and the dazzling duo Javaad and Mazhar Ali Khan continue the Patiala legacy.

Rampur-Sahaswan Gharana, was established by Inayat Hussain Khan, the son-in-law of Haddu Khan of Gwalior fame. He was the son of Ustad Mehboob Khan, a Khayal singer and Veena player of the Rampur court. Inayat Hussain Khan was a disciple of Bahadur Hussain Khan and he also learnt from his father-in-law Haddu Khan. This gharana is regarded as an offshoot of the Gwalior Gayaki. The Mewati Gharana was founded in the late 19th century by Ustad Ghagge

Nazir Khan Sahib who was born in a small village in Mewat. The Gharana has a mix of both hindu and muslim influence in its music. This Ghrana gives stress on the mood (Rasa, Bhava) of the Raga. This is why this school is considered to be Bhava-pradhan. Mewati Gharana singing is hugely influenced by Ghamak and Meend style of singing. That is why this style of Gayaki is also Bhakti pradhan and Shabd pradhan. Eminent Artists of Mewati Gharana includes Ustad Ghagge Nazir Khan, Pandit Nathulal , Pandit Motilal , Pandit Jyotiram , Pandit Maniram , Pandit Pratap Narayan. 'Mewati Gharana has a history of more than 161 years and it still continues to contribute to the vast Hindustani classical music heritage of India.'11

Conclusion

The Gharana system has aided in the preservation of Hindustani Classical Music. It is because of Gharanas that our musical art and heritage has been preserved to this day. In a way Gharanas have acted as flag bearers for the development and protection of our music heritage and tradition. Gharanas produced lot of eminent artists. By looking at the history we get to know that the Nawabs and rulers also had a big role to play in the formation of Gharanas. The Mughal rulers that occupied areas in India were music lovers. They gave importance to singers and artistes in their courts. This led to an increase in the rate of development of music.

References

1. Gautam, M.R. (2001)The Musical Heritage of India, Munsiram Mancharlal Pvt. Ltd. p.127
2. Kaur, D. Samajak vigyan Pattar, p.18
3. Deshpande V. (1989)Indian Musical Traditions,Popular Prakashan, p. 12
4. Gautam, M.R. (2001)The Musical Heritage of India, Munsiram Mancharlal Pvt. Ltd. p.128
5. Kaur, D. Samajak Vigyan Pattar, p.18
6. Personal Interview with Pandit Om Parkash Thaper at jalandhar on 24-dec-2014
7. http://www.indianetzone.com/27/khayal_gharanas_indian_music.htm 16-may-15
8. http://www.indianetzone.com/27/agra_gharana_khayal_indian_music.htm
9. Gautam, M.R. (2001)The Musical Heritage of India, Munsiram Mancharlal Pvt. Ltd. p.166
10. https://saxonianfolkways.wordpress.com/2013/12/20/the-bhendi-bazaar-gharana
11. http://www.panditjasrajacademy.com/about.html

Special Issue, January 2018
International Multilingual Research Journal
Vidyawarta
®MAH/MUL/03051/2(
ISSN-2319 93

27th January 2018

Shri Samarth Institute of Education, Achalpur Camp

LATE C.M.KADHI KALA MAHAVIDYALAYA PARATWADA

UGC Sponsored

One Day National Music Conference

On Contritution of Audio-Visual Instruments in the Spread and Education of Music

Organized By
Principal,
Late C.M.Kadhi Kala Mahavidyalaya, Paratwada
in Collabration with
Shri Samarath Institute of Education Adhyapak Vidyalaya
Achalpur Camp

Dr. Nirav S. Lande

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN .2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता TM

UGC Approved Jr.No.62759

Special Issue
January 2018

Late Chhaganlal Muljibhai Kadhi Kala Mahavidyalaya,
Achalpur Camp,

Department of Music
Organizing the UGC Sponsored
One day National conference on

The Contribution of Audio Visual Instruments in the Spread & Education of Music

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

|| Index ||

1) संगीत प्रसाराची प्रभावी माध्यमे
डॉ. सुजाता जयंत व्यास, औरंगाबाद || 16

2) दृक–श्राव्य यंत्रांचे योगदान – संगीत कलेमध्ये झालेली स्थित्यंतरे (आधुनिक
प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे, जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र) || 19

3) Contribution of Audio-Visual instruments in the spre.d and
प्रा.सुनील भि. कोल्हे, बार्शिटाकळी जि. अकोला || 24

4) शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रसारात दृक- श्राव्य माध्यमांचे योगदान
प्रा.डॉ.नीरज एस.लांडे, अकोला. || 26

5) लोकसंगीताच्या प्रचार व उन्नती मध्ये श्राव्य व दृक – श्राव्य माध्यमांचे योगदान
श्रीमती कल्पना जैन, मुंबई. || 28

6) संगीताच्या प्रचार आणि प्रसार करीता रेडिओ, दुरदर्शनचे योगदान
प्रा. राहुल एम. भोरे, भंडारा. || 31

7) लोकसंगीताच्या प्रचार आणि उन्नतीकरिता दृक आणि श्राव्य माध्यमांचे योगदान
शरद पुंडलिक गजभिये, जिल्हा भंडारा || 33

8) शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रसारासाठी दृक- श्राव्य माध्यमांचे योगदान
प्रा.डॉ. साधना मोहोड. पुसद || 35

9) "शास्त्रीय संगीतातील परिवर्तनशीलतेमध्ये दृकश्राव्य माध्यमांचे योगदान"
डॉ. वैखरी वझलवार, एल. ए. डी. कॉलेज || 38

10) शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रगतीसाठी दृकश्राव्य माध्यमांचे योगदान
Prof. Dr. Shirish Kadu, Akola || 40

11) संगीताच्या प्रचार प्रसारातील रेडिओची संगीत निती
प्रा.डॉ. सुधीर व. मोहोड . अमरावती || 42

आज विज्ञान अतिशय प्रगत झालेले आहे. कॅसेटस मागे पडून आता सी.डी. चे चलन आलेले आहे. आणि आता त्याहीपुढे जाऊन आयपॉड आणि मोबाईल ही यंत्रे निर्माण झालेली आहेत, कि ज्यात कुठल्याही प्रकारचे संगीत सहज रेकॉर्ड करता येते व सहज ऐकता येते, त्याचे वहन करता येते. ही सर्व माध्यमे दिवसेंदिवस संगीताला आणखी प्रगत करीत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. पं.विजय शंकर मिश्र – भारतीय संगीत के नए आयाम, कनिष्क पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली

२. डॉ सुचिस्मीता – आकाशवाणी एवं हिन्दुस्थानी संगीत, प्रथम संस्करण २००६, कनिष्क पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली

३. डॉ. हुकुम चन्द – आधुनिक काल मे शास्त्रीय संगीत, इस्टर्न बुक लिंकर, नई दिल्ली

४. डॉ. कुमार ऋषितोष – संगीत शिक्षण के विविध आयाम, प्रथम संस्करण २०१०, कनिष्क पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली

५. डॉ. निशा पाठक – आधुनिक काल मे शास्त्रीय संगीत के स्तर एवं लोकप्रीयता में सहायक तत्वो का मूल्यांकन – लेख, संगीत, फरवरी २०१० पृ. ३, संगीत कार्यालय हाथरस

६. डॉ. गुलशन सक्सेना – शास्त्रीय संगीत के संरक्षण मे संचार माध्यमों की भूमिका, लेख, संगीत, मार्च २०१० पृ. ३५, संगीत कार्यालय हाथरस

७. चन्द्रानंद पाण्डेय – संगीत के उत्थान मे विभिन्न संस्थाओं एवं अन्य माध्यमों का योगदान – शिल्पायन संगीत लेखमाला पृ. ३६५, संकलन व संपादन – संतोष कुमार, पिलिग्रीम्स पब्लिशिंग वाराणसी.

८. मनिषा मिश्रा – भारतीय संगीत के पुनरुध्दार में मिडिया का योगदान – शिल्पायन संगीत लेखमाला पृ २२०, संकलन व संपादन – संतोष कुमार, पिलिग्रीम्स पब्लिशिंग वाराणसी.

९. डॉ. अशोक कुमार 'यमन' – आकाशवाणी एवं संगीत का अंत:सम्बंध – लेख, संगीत, नवम्बर २०१० पृ. ३, संगीत कार्यालय हाथरस.

10. WWW.gramophone Wikipedia

11. WWW.durdarshan Wikipedia

12. WWW.cassatte Wikipedia

04

शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रसारात क-श्राव्य माध्यमांचे योगदान

प्रा.डॉ.नीरज एस.लांडे,
सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:-

विसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धापासुन विज्ञानाच्या क्षेत्रात तसेच तंत्रज्ञान क्षेत्रात अनेक शोध लागले आहेत. प्रत्येक क्षेत्रात विज्ञानामुळे प्रगती झाली आहे. संगीत क्षेत्रही या प्रगतीला अपवाद राहिलेले नाही. कारण वैज्ञानिक युगातील इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरण संगीतात अत्यंत उपकारक ठरलेली आहेत. संगीत ही प्रात्यक्षिक कला आहे. पुर्वी गुरुमुखातुन सीना-ब-सीना तालीम प्राप्त करून शिष्य गुरूकडून विद्या प्राप्त करीत असतात. गुरुगृही राहून गुरु शिष्याला जो विद्या शिकवतील त्याचे मनन, चिंतन करणे, त्याचे सातत्य ठेवणे, तसेच रियाज करणे या स्वरूपाची पध्दत प्रचलित होती. कारण रियाज, गायन तानसेनादि गायलेले संगीत संग्रह करून ठेवण्यासाठी पुर्वी सोय नव्हती. पं.पलुस्कर व पं. भातखंडे यांनी स्वरलिपीच्या माध्यमातुन संगीताचे भांडार जतन करून ठेवले. परंतु संगीताची भाषा ही हुबेहूब सुक्ष्म पध्दतीने लिहु शकत नसल्यामुळे त्यालाही मर्यादा आहेतच आणि म्हणुनच तंत्रज्ञानातील युगात इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणही संगीत क्षेत्राला खऱ्या अर्थाने वरदानच म्हणावे लागेल. कारण संगीत क्षेत्रात या साधनांद्वारे विद्यार्थ्यांना लाभ होवू शकला व त्याचबरोबर संगीताच्या प्रचार व प्रसारात झपाट्याने वेग आला.

आधुनिक काळात खालील दृक-श्राव्य उपकरणांच्या माध्यमातुन संगीताचा प्रचार अत्यंत प्रभावीपणे झाला-

१) रेडीओ
२) दुरदर्शन/टि.व्ही.
३) कॅसेट व सीडीज
४) इंटरनेट

रेडीओ:-

१८९५ मध्ये इटलीयन शास्त्रज्ञ मार्कोनी ने रेडीओचा शोध लावला. सुमारे १९२० पासुन रेडीओ भारतामध्ये प्रसारीत करण्यात

आला. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' हे ब्रिदवाक्य असणाऱ्या आकाशवाणीचा मुख्य उद्देश मनोरंजन असल्यामुळे त्यात संगीताला अधिक प्राधान्य देण्यात आले. आकाशवाणीवरील विविध शास्त्रीय संगीताच्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून संगीताचा झपाट्याने प्रचार संपूर्ण भारतात झाला. उत्तम गायक-वादकांचे कार्यक्रम आकाशवाणीने प्रसारीत करुन शास्त्रीय संगीत घराघरात पोहचले. आजही आकाशवाणीवर विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून सकाळ, दुपार, संध्याकाळ व रात्री संगीतावर आधारीत भरपूर मनोरंजनात्मक कार्यक्रम अविरतपणे सुरु असतात. त्यामुळे शास्त्रीय संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, लोकगीत, चित्रपटगीत, वाद्यसंगीत इत्यादी कार्यक्रमांचा आस्वाद श्रोत्यांना आता घरी बसल्या घेवू लागला आहे. वार्षिक संगीत महोत्सव, साप्ताहिक संगीत सभा, कलाकारांच्या मुलाखती, अशाप्रकारचे अनेक कार्यक्रम आकाशवाणीवरुन प्रसारीत होत असते. पहिले काही मोजक्या घरीच रेडीओ असायचा. परंतु आज मोबाईलच्या माध्यमातून प्रत्येकाच्या खिशात रेडीओची सोय झालेली आहे.

२) दुरदर्शन/टि.व्ही.संच

एकवीस वर्षीय वैज्ञानिक फिलो टेलर फार्न्सवर्थ याने १९२७ साली दुरचित्रवाणीचा शोध लावला व भारतामध्ये १९७२ पासून मुंबई दुरदर्शनची सुरुवात झाली. आकाशवाणी प्रमाणेच दुरदर्शन वरुनसुध्दा संगीताचे मनोरंजनात्मक कार्यक्रम सादर होवू लागले. टी.व्ही. च्या माध्यमातून प्रत्यक्ष मैफलच श्रोत्यांना आता डोळ्यासमोर दिसु लागली. टि.व्ही.वरील संगीत मैफलींचा संगीतातील विद्यार्थी वर्गांना फार फायदा झाला व आजही होत आहे. उदा.तबला सोलो वादन कार्यक्रम सुरु असतांना विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष कलाकार कशाप्रकारे वादन करीत आहे हे दिसु लागले. गायक कलावंत गायन सादर करीत असतांना त्यांच्या चेहऱ्यावरील हावभाव यांचा सुध्दा अभ्यास विद्यार्थ्यांना सहजपणे करता येतो. आज टि.व्ही.वर प्रसारीत होणाऱ्या चॅनल्सची संख्या हजारांनी आहे. आज प्रत्येक चॅनलवर Reality Show च्या माध्यमातुन इंडीयन आयडल, सारेगमप, आवाज महाराष्ट्राचा, व्हाईस ऑफ इंडीया इत्यादी सारखे भरपूर संगीत स्पर्धात्मक कार्यक्रम सुरु असतात. यामध्ये लहानमुलांना व युवावर्गाला भरपूर प्रोत्साहन मिळत आहे.

३) कॅसेट व सीडीज:-

सुमारे १९७० पासून टेपरेकॉर्डर भारतामध्ये सर्वत्र प्रचलीत झाले. विविध कलाकारांच्या कॅसेट आणून आपल्या सवडीनुसार ऐकणे ही सोय टेपरेकॉर्डरमुळे झाले व एकच कार्यक्रम कितीही वेळा ऐकण्याची सोय झाली याचा संगीत क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना फार फायदा झाला. सोबतच गायन वादन ध्वनीमुद्रीत करण्याची सोय सुध्दा या टेपरेकॉर्डरमुळे झाली. त्यामुळे आपला आवडता कार्यक्रम ध्वनीमुद्रीत करुन ऐकणे अगदी सहज झाले. कालांतराने सी. डी. प्लेअरची निर्मिती आली व आज सर्वत्र सीडीज उपलब्ध आहेत. पुर्वी कॅसेटमध्ये ६० मिनीट व ९० मिनीट एवढ्या कालावधीचा कार्यक्रमच ध्वनीमुद्रीत करलेला असायचा परंतु आता M.P.३ Format च्या माध्यमातून हजारो गाणे एका सी.डी. मध्ये संग्रहीत करता येते. या सीडीजची जागा आता Memory card ने घेतली एका छोट्याशा चीपच्या माध्यमातून शेकडो कलाकारांचे गायन वादन कार्यक्रम संग्रहीत केल्या जावू शकतो व आज प्रत्येकजण याचा वापर मोबाईलच्या माध्यमातून करत आहे.

४) इंटरनेट:-

१९८३ च्या सुमारास इंटरनेटची संगणकाच्या माध्यमातून सुरुवात झाली व १९९५ पासून VSNL च्या माध्यमातून इंटरनेट भारतात प्रचलीत झाले व आज इंटरनेट मोबाईलच्या माध्यमातून प्रत्येकाच्या खिशात आले आहे. इंटरनेटमुळे आज आपल्याला कोणत्याही क्षेत्रातील माहिती अगदी क्षणात प्राप्त होते. जगातील कुठल्याही भागात राहणाऱ्या मनुष्याशी आपण सहजपणे बोलु शकतो व त्याला Video Call च्या माध्यमातून पाहु सुध्दा शकतो. फक्त संगणकाच्या माध्यमातून व इंटरनेटचा वापर होत असे परंतु मोबाईलच्या माध्यमातून आज प्रत्येकजण इंटरनेटचा वापर करतांना दिसत आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून आज आपण कोणत्याही कलाकाराचे गायन वादन लेक पाहु शकतो व रेडीओची सोय सुध्दा मोबाईलमध्ये आहे. तसेच मोबाईलमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या Memory card च्या माध्यमातून भरपूर प्रमाणात आवडत्या कलाकारांचे गायन, वादन कार्यक्रम संग्रहीत करु शकतो व इंटरनेटच्या माध्यमातून कुठल्या क्षेत्राची माहिती आपण मिळवु शकतो.

निष्कर्ष:-

वैज्ञानिक प्रगतीमुळे आज इलेक्ट्रॉनिक्स तंबोरा, तबला यांची व्यवस्थासुध्दा मोबाईलद्वारे होवू लागली आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांमुळे आज प्रत्येक क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती होत आहे. आज-काल्च्या विविध उपकरणांच्या माध्यमातून संगीत क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना संगीत शिक्षण घेण्यास भरपूर सहजता होत आहे. उपरोक्त बाबींचा विचार केला असता या विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांमुळे संगीत क्षेत्रात क्रांती घडून आली आहे. त्यामुळे संगीताचा प्रचार व प्रसार सर्व जनतेपर्यंत या माध्यमातून पोहचत आहे. यामुळे निश्चितच भारतीय शास्त्रीय संगीत कला ही आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले विशेष स्थान ठेवून आहे, प्रगतीपथावर आहे.

संदर्भग्रंथ सुची:-

१) हमारा आधुनिक संगीत - डॉ. सुशीलकुमार चौबे

२) भारतीय संगीत व इतिहास - डॉ. सुनिता शर्मा

३) वैज्ञानिक उपकरणों का प्रयोग - अनिता गौतम

४) संगीत कला विहार,

५) www.wikipedia.org.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIE
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2[illegible] - 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

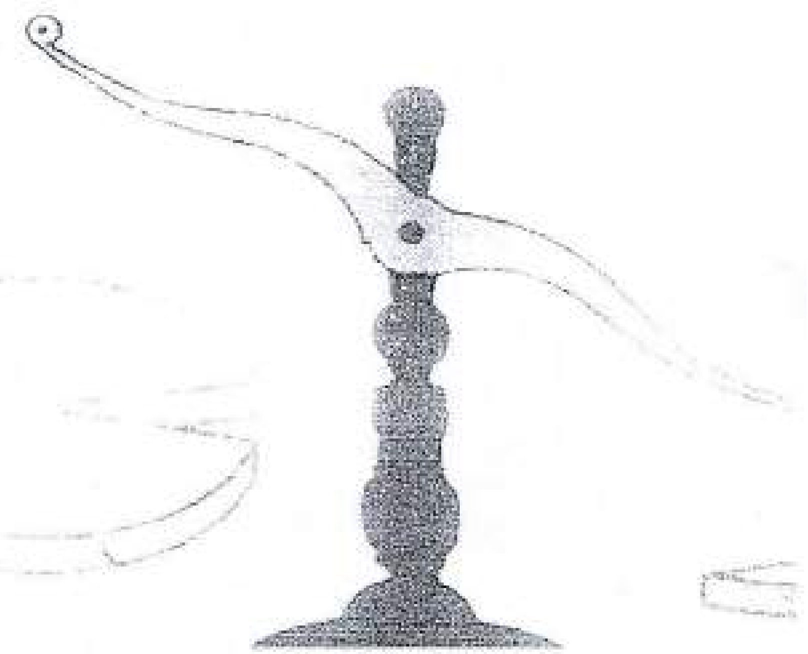

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari
Miss. Priya R. Damodar
Dr. Nilam Chhangani
Mrs. Shital Thakare

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
64	सिंचनाच्या असमतोलचा मराठवाड्याच्या कृषी उत्पादकतेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास डॉ. के.के.पाटील & डॉ. पाटील वासंतिला विलासराव	246-249
65	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : विशेष संदर्भ विदर्भ डॉ. प्रसन्नजीत आर. गवई	250-252
66	प्रादेशिक असमतोल – विदर्भ एक दृष्टिक्षेप डॉ. संतोष यु. कुटे	253-254
67	भारता मधील प्रादेशिक असमतोल प्रा. सुरेश मालतिडक & प्रा. डॉ.सुभाष गुजर	255-258
68	प्रादेशिक असमतोल विकासमार्गातील अडथळा डॉ. नितीन ज्ञा. चौधरी	259-262
69	विदर्भातील शैक्षणिक असमतोल प्रा.डॉ. प्रभाकर अंतपराव आठवले	263-265
70	भारतातील मानव विकास निर्देशांकातील राज्यनिहाय असमतोल प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर	266-268
71	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलसंबंधी दांडेकर आणि केळकर समितीच्या शिफारशींचे विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा.डॉ. दगडू किसन राठोड	269-272
72	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल प्रा. डॉ. सुरेश दगडू पाटील	273-277
73	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रादेशिक विषमतेचा परिणाम प्रा. एम. पी. चोपडे	278-281
74	महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्रातील असमतोल एक अभ्यास प्रा. डॉ. निलम एम. छंगाणी	282-284
75	मराठवाडा विभागातील औद्योगिक विषमता डॉ. मुडकर संजय मसोजीराव	285-287
76	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल प्रा. प्रिया राजेंद्र दामोदर	288-289
77	महाराष्ट्रातील उद्योगांचे केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक आर्थिक विकास प्रा.डॉ. बोदावर्क के. एच.	290-294
78	महाराष्ट्राचा कृषीविषक प्रादेशिक असमतोल प्रा. डॉ. मधुकर एस. ताकतोडे	295-297
79	भारतातील प्रादेशिकतावाद आणि विकासाचे प्रश्न डॉ. हरिहर शिवदास मोहोळकर & डॉ. रतकिशोर रावसाहेब उगले	298-300
80	स्वतंत्र विदर्भाची गरज आणि अर्थव्यवस्था डॉ. ज्ञानेश्वरी तिवारी	301-304

81	नविन आर्थिक धोरणाचा प्रादेशिक विषमतेवरील परिणाम *डॉ. विष्णु एकनाथ गुलदकर*	305
82	भारतील कृषी उत्पादन आणि उत्पादकतेतील असमानता (Disparities of Agriculture Production and Productivity in India) *डॉ. गजानन भा. पाटील*	306-311
83	प्रादेशिक औद्योगिक असमतोल व आर्थिक विकास *महाजन जे.शे.*	312-314
84	लहान राज्य आणि पर्यटन विकास *प्रा. डॉ. विष्णु पांडुरंग कुटे*	315-316
85	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जॉन रॉल्स आणि म. गांधी यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना : भारताच्या विशेष संदर्भात *प्रा. चितळीकर वाल्मीक भीमराव*	317-318
86	विदर्भाचा सिंचन, औद्योगीक व शाश्वत विकास *प्रा. शशिकांत व्ही. अडसोड*	319-322
87	मनरेगाच्या अंमलबजावणीत पश्चिम विदर्भाच्या दारिद्र्य निर्मूलनावरील परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास *डॉ. आशिष सुधाकरराव लिमकर*	323-328
88	प्रादेशि असमतोल आणि नवीन लहान राज्यांची मागणी *डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड*	329-333
89	समाजनिर्मितीत शिक्षणाची भूमिका *प्रा. डॉ. बळीराम ए. अवचार*	334-337
90	महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. गजानन वी. बनचरे*	338-340
91	पाणी वापर संस्था व सिंचन विकास *डॉ. गणेश पतराव ढवळे*	341-343
92	मंच प्रदर्शनाच्या दृष्टिने गुरुकुल शिक्षण पध्दती आणि महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धती यातील असमतोल *डॉ. सोनाली पाडे*	344-345
93	विदर्भातील सिंचन सुविधा— सद्यस्थिती व उपाय. *डॉ. पंकज मा तायडे*	346-350
94	विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांची सद्यस्थिती *डॉ. प्राजक्ता वि. पोहरे*	351-354
95	लहान राज्यासंदर्भात डॉ आंबेडकरांची भूमिका *प्रा. डॉ प्रविण भास्करराव हाडे*	355-356
96	मानव विकासातील प्रादेशिक विषमता *प्रोफेसर डॉ. के.के. पाटील & सतिश दिलीपराव तोडकर*	357-362
97	प्रादेशिक असमतोल आणि महाराष्ट्र : एक अध्ययन *दिलीप दापू कुमरे*	363-365
98	असंघटित क्षेत्रातील कचरा गोळा करणाऱ्या स्त्रियांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास *प्रो.माधवी खोत*	366-372
99	'समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून : विकास आणि प्रादेशिक विषमतेचा संबंध' *प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ*	373-376

100	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : एक अध्ययन प्रा. डॉ. अरुण वी. खर्चे	377-379
101	प्रांतीय आहरतील विविधतेचा आर्थिक विषमतेवर होणारा परिणाम प्रा. डॉ. छाया सतोष पहापळकी	380-382
102	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास—ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. दिगांबर द.कापसे	383-384
103	भाषावार प्रांतरचनेची प्रासंगिकता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्यासंबंधीचे धोरण प्रा. डॉ. दिलीप भालाडे	385-387
104	महाराष्ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल सहा. प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेभुर्णे	388-390
105	भारतातील प्रादेशिक विषमता प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोवते	391-392
106	पश्चिम विदर्भातील महात्मा गांधी राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील प्रादेशिक असमतोल धनंजय अमरावतीकर	393-394
107	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळयापैशाचा प्रभाव प्रा. डॉ. जयेश मो.उजवणे	395-397
108	भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्व प्रा. डॉ. अजयकुमार सांबरे	398-400
109	प्रादेशिकवाद विकासात्मक समस्या प्रा.डॉ.मेघराज रा. शिंदे	401-404
110	भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा डॉ. निरज एस. लांडे	405-406
111	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषेचे महत्व प्रा. डॉ. सध्या विश्वनाथ तायडे	407-408
112	कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल—एक अभ्यास प्रा. सौ. संगिता भालचंद्र सरदेकर	409-412
113	प्रांतवादाची निर्मिती : दहशतवाद प्रा. डॉ. सकेत पु. काळे	413-418
114	भारतातील प्रादेशिक असमतोल प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव काळे	419-422
115	प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या : एक अध्ययन प्रा. अरुण नथुजी राजभिये	423-426
116	विदर्भाच्या विकासाकरीता स्वतंत्र विदर्भाची निर्मिती आवश्यक प्रा. डॉ. विलास का. माहुलकर	427-428
117	भारतातील प्रादेशिक विषमता डॉ. पवन प्रभाकर सोनडे	429-431
118	सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल कैलास सुदामराव वानखडे	432-434
119	भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यामधील असलेली विषमता डॉ. स्नेहल रत्नाकर शेंडेकर	435-437

110.

भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा

डॉ. निरज एस. लांडे

सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग, सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना : भारत देशाला अतिप्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. भारतातील विविधता हेच संपूर्ण जगात भारताची ओळख बनले आहे. संगीत क्षेत्रात आज भारताचे संपूर्ण जगावर अधिराज्य प्रस्थापित झाले आहे. भारतीय संगीत प्राचीन काळापासून भारतात ऐकले जाते व गायले जाते आणि त्याचा उत्तरोत्तर विकास व विस्तार होत आहे. इथे संगीताची सुरुवात वैदिक काळापासूनची झाली आहे. भारतात हिंदू मान्यतेनुसार ब्रह्मदेवाने संगीत कला दी. शारंगदेव कृत 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथात भारतीय संगीताचा अर्थबोध होतो. यात 'गीतम, वाद्यम तथा नृत्यं त्रयम संगीतमुच्यते' म्हणजेच गायन, वाद्य, वादन तथा नृत्य तीनही कलांचा समावेश संगीतात केला आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

१. संगीतातील बंदिशींचे उगम व विकासाबद्दल चर्चा करणे.

२. भारतीय संगीतातील बंदिशीचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

३. वेगवेगळ्या प्रांतातील बंदिश घराण्याचे अध्ययन करणे.

अध्ययन पध्दती : प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अध्ययनाकरिता द्वितीय स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून त्याकरिता इंटरनेट, विविध संकेतस्थळ, संदर्भीय साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

बंदिशीचा उगम व विकास : 'नादमधुर शब्द, विशिष्ट लय व राग यांना घेऊन बांधलेली तर्कसंगत, सौंदर्यपूर्ण स्वराकृती म्हणजे बंदिश होय.' अशी बंदिशीची व्याख्या करता येते. भारतीय संगीतात बंदिशीचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. संगीतातील राग हा बंदिशीतून प्रकट होतो. निराकार, निर्गुण स्वरूपातील रागाचे रूप बंदिशीच्या माध्यमातून साकारता येते. बंदिशीला स्वतःचे एक व्यक्तीमत्त्व व लावण्य आहे. बंदिशीत ईश्वर रागामधून स्वतःहून प्रकट होतो. तर सुर आपले अस्तीत्व रागाच्या माध्यमातून प्रकट करीत असतात. बंदिशीच्या रूपाने रागरूपी ईश्वर सगुणरूपात आपल्या समोर उभा ठाकतो व आपल्या मनाच्या स्पंदनावर राज्य करतो. अशा या बंदिशींच्या प्रयोगातून आपण राग संगीताचे निरूपम, अन्य व अतुलनीय विश्व पाहू शकतो. बंदिशीचा उगम नेमका केव्हा झाला असे स्पष्ट सांगता येणार नाही मात्र प्रामुख्याने लोकसंगीतातून झाला असावा. मुळातच राग संगीत हे लोकसंगीतातूनच निर्माण झाले आहे. अभिजात संगीतातील आदिराग भैरव हि सुध्दा लोकसंगीताचीच देणगी आहे. हा राग संपूर्ण भारतात वेगवेगळ्या नावाने सापडतो. काश्मीर व हरियाणामध्ये भैरव, ओरिसामध्ये कालिंगडा, बंगालमध्ये बंगालभैरव, कर्नाटकमध्ये कर्नाट तर महाराष्ट्रात गौरी या नावाने ओळखली जाणारी सुस्वर ही लोकांच्या ओठावर रूळलेली लोक आहे. पाळणे, दिंडी, ओव्या, अभंग, भजन, लग्नगीते, सणाची गीते, ऋतुवर आधारित शृंगारिक/विरह रसात्मक गीतांमधून राग व रागातून बंदिश अशा बंदिशींच्या उत्पत्तीचा इतिहास उल्लेखित आहे.

बंदिशी आणि विविध घराणी : पं.वि.रा. आठवले हे त्यांच्या रागदर्शन च्या स्वरलिपिमध्ये असे सांगतात की, आलाप, बोल व तान या ख्यालाच्या तीनही अंगात जेव्हा एखाद्या सौंदर्यतत्त्वाचा एकजिनसीपणे आविष्कार होतो, तेव्हा गायकीला घराणे म्हणण्यास काहीच हरकत नाही.' घराणेदार गायकी जोपासण्यासाठी, टिकून राहण्यासाठी घराण्यात कलाकार व त्याचबरोबर चांगले गुरूजनही असावे लागतात. 'संगीतातील विशिष्ट स्वरूपात केलेली पूर्ण तयारी' अशी घराण्याची व्याख्या करण्यात आली आहे. प्रत्येक घराण्यात विविधता व वैशिष्ट्ये असलेले दिसून येते. एखाद्या घराण्यात सुरप्रधानता तर एखाद्या घराण्यात तालप्रधानता, काही घराण्यात जोड–रागांची निवड व तानकौशल्य, बोलप्रधानता असे विविधीकरण दिसून येते. प्रत्येक घराण्यात बंदिशी या विषयाचा दृष्टिकोन हा वेगवेगळा आहे. बंदिशीची घडणी, मांडणी, शब्दांचे उच्चारण, त्याचप्रमाणे बंदिशीमधील तालाच्या निवडी बाबतीतही वेगळेपणा असतो. प्रस्तुत अध्ययनात पुढील घराण्यांचा उल्लेख करण्यात आला आहे.

किराणा घराणे : हे घराणे स्वरप्रधानता जपणारे असल्याने बंदिशीला फारसे तितके महत्व दिले जात नाही. किराणा घराण्यातील बंदिशी तालाच्या दृष्टीने पक्क्या बंदिस्त नसतात असा आक्षेप घेतला जातो. या घराण्यातील बंदिशींची संख्याही तशी मर्यादित आहे. श्रीमती प्रभा अत्रे यांनी अनेक बंदिशी रचल्या व आपल्या 'स्वरांगिनी' या ग्रंथात प्रसिध्द केल्या. या घराण्यातील प्रसिध्द बंदिशी पुढील प्रमाणे.

१) नुसतीजागन : दरबारी कानडा　　२)सौ सो बारे बालमा – ललत

३) इसे दफकर : अल्हैया बिलवाल　　४) पिया गुणवता : पुरिया

ग्वाल्हेर घराणे : हे सर्व घराण्याचे उगमस्थान मानले जाते. बंदिशीच्या अंगाने बढत करणे हे या घराण्याचे वैशिष्ट्य. रागगायनापेक्षा बंदिशीचे गायन या घराण्यातील कलाकार करतात. त्यामुळे बंदिशीला या घराण्यात असाधारण महत्व प्राप्त झाले. बंदिशीची आकृती व बंदिशीची नायिकी यावर या घराण्याचे रागगायन अवलंबून असते. नायिका आठ प्रकारच्या आहेत.

१) मोक्षप्रिया　२) गीयकप्रिया　३) करूणाप्रिया　४) क्रोधप्रिया

५) मुग्धप्रिया　६) विरहप्रिया　७) भावप्रिया　८) कलहप्रिया

या आठ नायिकांपैकी एखादी तरी नायिका जीव बांधण्यात पाहिजे. तद्वत करूण, वीर आणि शृंगार रसांपैकी एखादा तरी रस गायनात पाहिजेच. स्वतःला बंदिशीची नायिका समजून गाणे म्हणजे तिच्या वेदना संवेदना आपल्या मानून गाणे. यात आत्माविष्कार येतो. यात विष्णू दिगंबर... किसराव व्यास, शरच्चंद्र आरोळकर, वि.द. पलुस्कर, शंकर अभ्यंकर, दत्तात्रेय जंगम, पद्माकर बर्वे, शंकर, विष्णु काशीकर यांनी भरपूर बंदिशींची भर घातली आहे.

भेंडीबाजार घराणे : हे घराणे बंदिशप्रधान मानले जाते. भेंडीबाजार घराण्याचे संस्थापक असलेल्या तिघा भावांपैकी उस्ताद छज्जूखाँ यांनी अनेक धृपदे व बंदिशींची रचना केली. त्यांचे पुत्र उ. अमानअलीखाँ यांनी अमर या नावाने कित्येक बंदिशी रचल्या. पुढे मा. नवरंग, रमेश नाडकर्णी, पांडुरंग अंबेरकर यांनीही अमर या नावाने अनेक बंदिशी रचना केल्या. उ. महंमद हुसेनखाँ यांनी मनहर आणि हुसेन या नावाने अनेक बंदिशी तयार केल्या.

आग्रा घराणे : या घराण्यात बोलअंगाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. बोलबाँट, बोलबनाव व बोलताना हे गायनात ठळकपणे दिसून येतात. त्यामुळे बंदिश ही नक्की महत्वाची ठरते. यातील ख्यालांच्या बंदिशी कलापूर्ण व तालात बंदिस्त असतात. उ. फैयाजखाँ (प्रेमप्रिया), उ. विलायत हुसेनखाँ (प्राणपिया), उ. खादिम हुसेनखाँ, पं. बबनराव हळदणकर (रसपिया), पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित, पं. अरुण कशाळकर (रसदास) यांनी अनेक बंदिशी निर्माण करून या घराण्याचे बंदिशींचे दालन समृध्द केले.

जयपूर घराणे : तान अंग हे या घराण्यात महत्वाचे असल्याने बंदिशीला म्हणावे तितके महत्व नसते. विलंबित तीनतालात मुख्यत्वेकरून बडाख्याल गायला जातो. जोड व अनवट राग पेश करण्याची पध्दत असल्याने त्या रागात जास्त बंदिशी आढळतात. प्रचलित रागात जौनपुरी व अल्हैया बिलावल हे राग या घराण्याचे खास राग आहेत. या घराण्याचे प्रमुख उ. अल्लादियाँ खाँसाहेब यांनी एमदपिया व एमदगुनि या नावाने अनेक बंदिशी तयार केल्या आहेत.

समारोप : प्रस्तुत अध्ययनात भारतीय संगीतातील विविध घराण्यातील बंदिशींची चर्चा करण्यात आली आहे. त्याच बरोबर बंदिशींचा उगम व विकास विस्तार होवून ही कला आजही संपूर्ण भारतभर प्रसारित होवून लोकप्रिय झालेली आहे. त्याचबरोबर ही कला आज लोकसंगीताच्या माध्यमातून प्रचलित होत आहे. विशेषतः त्याच्या बाबतीत बंदिशींचा विशेष विकास झालेला नाही. काळाप्रमाणे बंदिशी कलेमध्ये बदल झालेले नाहीत. कला ही लवचिक, प्रवाही व समाजाभिमुख असायला हवी. बंदिशीत सध्याच्या काळास अनुरूप असे विषय आणण्याचा नव्या दमाच्या बंदिशी गायकांनी प्रयत्न केला पाहिजे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१　पाठक किरण, बंदिश, संस्कार प्रकाशन, मुंबई, २०१०
२　www.wikipedia.org
३　http://bharatiya–sangeet.

2017-18

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special Issue of an International
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDI
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : [illegible]–4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

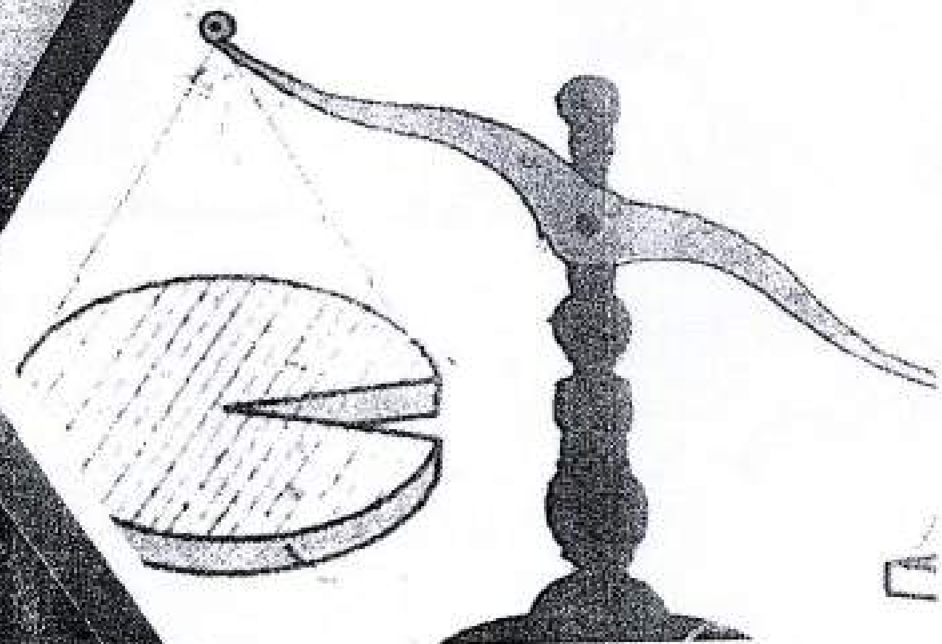

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

100	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : एक अध्ययन *प्रा. डॉ. अनंत बी. खर्चे*	377-379
101	प्रांतीय भारतातील निर्मितीचा आर्थिक विषमतेवर होणारा परिणाम *प्रा. डॉ. छाया संजीव पडवाळकर*	380-382
102	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास–ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप *प्रा. डॉ. दिगांबर द.कापसे*	383-384
103	भाषावार प्रांतरचनेची प्रासंगिकता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्यासंबंधीचे धोरण *प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे*	385-387
104	महाराष्ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल *सहा. प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेंभुर्णे*	388-390
105	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. डॉ. मनोजकुमार कु. भोवते*	391-392
106	पश्चिम विदर्भातील 'महात्मा गांधी'राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील प्रादेशिक असमतोल *धनंजय अमरावतीकर*	393-394
107	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळयापैशाचा प्रभाव *प्रा. डॉ. जयेश मो.अवथरे*	395-397
108	भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्त्व *प्रा. डॉ. अजयकुमार सोळंके*	398-400
109	प्रादेशिकवाद विकासात्मक समस्या *प्रा.डॉ.मेघराज रा. शिंदे*	401-404
110	भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा *डॉ. निरज एस. लांडे*	405-406
111	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषेचे महत्त्व *प्रा. डॉ. संध्या विश्वनाथ कांबळे*	407-408
112	कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल–एक अभ्यास *प्रा. डॉ. सरिता भालचंद्र काटकर*	409-412
113	प्रांतवादाची निर्मिती : दहशतवाद *प्रा. डॉ. संकेत सु. काळे*	413-418
114	भारतातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे*	419-422
115	प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या : एक अध्ययन *प्रा. अरुण रघुजी गजभिये*	423-426
116	विदर्भाच्या विकासाकरीता स्वतंत्र विदर्भाची निर्मिती आवश्यक *प्रा. डॉ. विलास का. माहुलकर*	427-428
117	भारतातील प्रादेशिक विषमता *डॉ. जयंत प्रभाकर बोबडे*	429-431
118	सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल *कैलास सुदामराव वानखडे*	432-434
119	भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यांमधील असलेली विषमता *डॉ. स्नेहल दत्तात्रय शेवेकर*	435-437

108.

भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्त्व

प्रा. डॉ. अजयकुमार सोळंके
संगीत विभाग, सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना : संगीत या शब्दात प्रचंड ताकद आहे. तसेच तो मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. संगीत हा शब्द उच्चारला तरी तो मनाला उल्हासित करुन जातो. असं म्हटलं जातं की, संगीताच्या जोरावर कोणालाही आपलंसं करता येतं. वातावरण निर्मिती आणि वातावरणात बदल करण्याचं सामर्थ्य संगीतामध्ये अंतर्भूत आहे. इतकंच नव्हे, कोठून तरी संगीताचा एक स्वर जरी कानावर पडला तरी त्याच्या तालावर पाय आपोआप थिरकू लागतात. मानवाच्या उत्क्रांतीबरोबरच संगीताचा विकास होत गेला. संगीताचा मूळ आधार 'वाद्य' आहे. संगीत निर्माण करते ते वाद्य. संगीत वाद्यांचे ४ प्रकार आहेत. त्यात घनवाद्ये, तंतुवाद्ये, चर्मवाद्ये, सुषिर वाद्ये. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात जुनी वाद्ये आणि संगीत डी.जे. धांगडधिंगा संगीतच लोकांना आवडते आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये नवीन वाद्ये विकसित केली जात आहेत. तसेच प्रचलित वाद्यांमध्ये आवश्यक बदल होऊ लागले आहेत. आपल्या वाद्यसंस्कृतीमध्ये परंपरागत चालत आलेली अनेक वाद्ये आहेत. संस्कृतीचा महत्त्वाचा घटक म्हणून त्यांचा अभ्यास केला जायचा. मात्र, आज अशी अनेक वाद्ये काळाच्या पडद्याआड लुप्त होऊ लागली आहेत. आधुनिक काळाची गरज पाहता नाविन्यपूर्ण आणि बहुउपयोगी वाद्यांना प्रचंडमागणी असल्याचे जाणवते. आज परंपरागत किंवा प्राचीन वाद्यांचे अस्तित्व केवळ संस्कृतीकोश आणि वस्तुसंग्रहालये इत्यादी ठिकाणीच राहिल्याचे पाहायलामिळते.

संशोधनाची उद्दि ष्ट्ये :

- भारतातील संगीत वाद्यनिर्मितीचा इतिहास अभ्यासणे.
- संगीतातील विविध वाद्यांचा अभ्यास करणे.

अध्ययन पध्दती : प्रस्तुत ोधनिबंधामध्ये अध्ययनाकरिता द्वितीय स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून त्याकरिता इंटरनेट, विविध संकेतस्थळ, संदर्भिय साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

संगीत वाद्यनिर्मितीचा इतिहास : वाद्यांच्या इतिहासाची ओळख करुन घेताना मानवी इतिहासाला बगल देता येत नाही. कारण वाद्यांची निर्मिती मानवी संस्कृतीइतकीच प्राचीन आहे. एका दृष्टीने मानवी शरीर हेच सर्वात प्राचीन वाद्य मानले जाते. भारतीय शास्त्रकार त्याला 'दैवी वीणा' म्हणतात आणि या मानवाने तयार केलेल्या वाद्यांना 'मानुषी' म्हणतात. याचा परिणाम म्हणून मानवी अवयवांना असणारी नावे देखील वाद्यांच्या अंगांना दिली गेल्याचे आढळते. मानुषी या कल्पनेमुळेच शिर, उदर, दंड इत्यादी नावे वाद्याच्या अंगोपांगांना मिळाली असावीत, असे मानले जाते. गायनाची लय व स्वर अशी दोन अंगे असतात. या अंगांच्या उत्क्रांतीबरोबरच वाद्यांचीही उत्क्रांती झाली असावी. त्यातही लयीची जाणीव अगोदरची असावी. आपण दैनंदिन जीवनामध्ये अनेक प्रकारच्या हालचाली करत असतो. चालताना किंवा पळताना आपल्या शारीरिक लयींमध्ये फरक होत असतो. हाताने टाळ्या वाजविणे, पाय दणादणा आपटणे, छाती बडविणे, उघड्या तोंडावर हात आपटून आवाज काढणे इत्यादी मानवी क्रियांमधून लयवाद्यांची कल्पना आली असावी. मानवी आवाजातील लहान–मोठेपणा, भिन्न उंची, पशुपक्ष्यांचे आवाज यामुळे स्वरवाद्यांची कल्पना आली असावी. प्रारंभीच्या काळात वाळलेल्या शेंगा, लाकडी काटक्या, पोकळ ओंडके यासारख्या वस्तूंचा वाद्ये म्हणून वापर केला जात होतो. मानवाला असलेल्या शिकारीच्या छंदाचा उपयोग देखील वाद्यांच्या उत्क्रांतीत झाला. शिकार करुन प्राप्त होणाऱ्या कातड्याचा उपयोग जमिनीवर बसण्यासाठी झाल्यानंतर जमिनीतील खड्ड्यावर कातडे टाकून किंवा पोकळ ओंडक्यांचे तोंड आच्छादून त्यावर हाताने किंवा काठीने आवाज काढणे ही कल्पना सूचली असावी. पोकळ नळ्यांत फुंक मारुन आवाज निघतो, हे कळल्यानंतर स्वर वाद्यांची कल्पना आली असावी. धनुष्याच्या शोधानंतर त्यातून निघणाऱ्या टणत्कारातून तंतुवाद्याविषयी मूळ जाणीव झाली. सुरुवातीच्या वाद्यांचा वापर केवळ करमणुकीसाठी होत असे नाही, तर करमणुकीपेक्षाही जनावरांना किंवा शत्रूंना घाबरविण्यासाठी तो होत होता. तसेच भीतीपोटी उत्पन्न झालेल्या जादूटोण्यातील विधीसाठी होत असावा. आजमितीसही आदिवासी जमातीत वाद्यांचा वापर

वाजवण्याची प्रथा आहे. मुरली वाजवताना हीच पध्दत वापरली जाते. आपल्या भारत देशामध्ये, श्रीपन्नालाल घोष हे एक महान बासरीवादक होऊन गेले. आजच्या बासरी वादकांमध्ये अग्रणी नाव म्हणजे, पंडित हरिप्रसाद चौरसिया हे होय.

सनई : आपल्या घरात कोणतेही मंगल कार्य असले की, आपण प्रथम 'सनई' लावतो. 'सनई' हे मंगल वाद्य म्हणून ओळखले जाते. 'सनई' हे वाद्य वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या नावांनी प्रसिद्ध आहे. फार प्राचीन काळापासून हे वाद्य वाजवले जाते. उत्तरेकडे 'शहनाई' म्हणून हे वाद्य प्रचलित आहे. पूर्वी सनई हे वाद्य 'सुनारी' या नावाने ओळखले जात होतेय परंतु अलीकडे ते 'सनई' या नावाने ओळखले जाते. सनई हे वाद्य वापरण्यास अत्यंत सोपे आहे. या वाद्याचा आकार लांबट नळीसारखा असतो. लाकडाच शिसव यासारख्या टिकाऊ लाकडापासून सनई हे वाद्य बनवलेले असते. वरचा भाग तोंडाने वाजवायचा असतो. मधला भाग पुंगीर व पोकळ आणि खालच्या भागनिमुळता, गोलाकार व धोत्र्याच्या फुलासारखा असतो. सनई या वाद्याचे असे तीनभाग असतात. वरचा भाग तोंडात धरुन त्यात फुंकर घालून हे वाद्य वाजवतात. यावाद्याला मध्यभागी ७ छिद्रे असतात. हे वाद्य वाजवताना या छिद्रांवर बोटांच्या मदतीने दबाव आणला असता सनईतून स्वर उमटतात. सनई हे वाद्य वाजवताना दोन क्रिया एकाच वेळी करावयाच्या असतात. तोंडाने सतत फुंकर घालणे यत्याचबरोबर हातांची बोटे वाद्यावर असलेल्या छिद्रांवर ठेवून ध्वनी उत्पन्न करतात. प्रदीर्घ श्वास व अचूक स्वरस्थानांवर हातांच्या बोटांची होणारी लयबद्ध हालचाल यांच्या मिलापामुळे 'सनई' चे स्वर सुमधुर उमटतात.

तंबोरा : आपल्या भारतीय संगीतात प्राचीन काळापासून वाजवले जाणारे वाद्य म्हणजे 'तंबोरा' होय. हा 'तंबोरा' हे अगदी महर्षी नारदांच्या हातातही कायम असे. तंबोरा हे वाद्य भारतीय संगीताचे मूलभूत वाद्य आहे, असे मानले जाते. तंबोरा या वाद्याचे तुंबा व दांडी हे दोन भाग आहेत. तंबोरा या वाद्याचे तुंबा हे प्रमुख अंग आहे. त्यामुळे या वाद्याला तानपुरा, तंबूर, किंवा तंबूरा या नावाने ओळखतात. तंबोराच्या खुंटय, तारा, भोपळा, ब्रिज, तबली, तारदन, दिंडी, तारगहन, जोड असे विविध भाग असतात. तंबोराचा भोपळा हा गोलाकार असतो, हा आतून पोकळ असतो. भोपळ्याच्या वरील भागावर एक लाकडी तबकडी बसवतात, तिला 'तबली' म्हणतात. तंबोराच्या तबलिवर हस्तीदंताची किंवा रक्तचंदनाची घोडी बसवलेली असते. तबलीच्या जोडावर घोडीपासून मागील बाजूला भोपळ्याच्या खालच्या बाजूला चार छिद्रे असलेली एक हस्तीदंती पट्टी जोडतात, तिला तारदान म्हणतात. त्यातूनच तारा ओवून समांतर रेषेने ब्रिजवर टेकून खुंट्यना बांधतात. तंबोराचा दुसरा महत्वाचा अवयव म्हणजे 'दांडी' होय. ही लाकडाची दांडी साधारणपणे ३ ते ४ फुट लांब असते. तंबोराचे सांधा, अट, तारगहन, खुंटय, मनी, निवारी–सुत असे विविध भाग आहेत. शास्त्रीय गायन करताना साथ–संगत करण्यासाठी हे वाद्य प्रथम वापरतात. तंबोराकरिता चार तारा वापरल्या जातात, त्या चार तारांना वेगवेगळी नावे असतात. खर्जा, पंचरसी अशी काही नावे आहेत. तंबोराच्या तारा मधल्या बोटाने व तर्जनीने छेडायच्या असतात. त्यातून 'स्वर' उमटतात. तंबोरा हे वाद्य शिकण्यासाठी सतत सराव, एकाग्रता, चिकाटी हे गुण अंगी असावे लागतात. तसेच परिश्रम घेण्याची तयारी असावी लागते. तंबोरा हे वाद्य शिकण्यासाठी रियाज करताना बैठक चांगली असावी लागते. अनेक स्वरपंडीत म्हणतात की, 'कलावंताची खरी परीक्षा दोन सुरेल तानपुरामध्ये जाणकार रसिकांना मंत्रमुग्ध करण्यातच असते.' जर एखाद्या कलावंताचा गायनाचा मूड नसला तर तानपुराचा आवाज त्याचा कानावर पडला , की तो कलावंत लगेच गायला तयार होतो. असा उत्साह प्रत्येकाच्या मनात निर्माण करणारे वाद्य म्हणजे तंबोरा होय.

समारोप : वरील वाद्यांव्यतीरिक्त अनेक अशी वाद्ये आहेत जी भारतीय संगीतात ज्यांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहेत. जसे बीन, एकतारी, सतार , खंजीर , टाळ, ढोल, तबला, ढोलकी, मृदुंग, शंख विना, हार्मोनिअम इत्यादी यांच्यावर लिखान करायचे झाल्यास अखंड कादंबरीच तयार होईल. संशोधनाची मर्यादा लक्षात घेता प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्राचीन व प्रमुख वाद्यांचाच विचार करण्यात आला व त्यांचे महत्त्व विशद करण्यात आले आहे. भारतीय संगीत हे संपूर्ण विश्वात प्रचलीत आहे. भारतीय संगीत हे रसभरित, वैविध्यपूर्ण आणि मनोरंजक आहे. भारतीय संगीताची नेमकी जाण येण्यासाठी, अवघा जीवनकाळ देखील कमी वाटावा, इतका हा संगीताचा महासागर विशाल आणि सखोल आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. *prajnanananda Swami, A Historical studt of Indian Music Anandadhara prakashan, 1965*
2. *Pagliaro Michale J. The Musical Instrument desk Reference, Scarecrow press*
3. *Kasliwal suneera Musical Instuments, Rupa publication, New Delhi*
4. *www.wikipedia.org*

2017-18

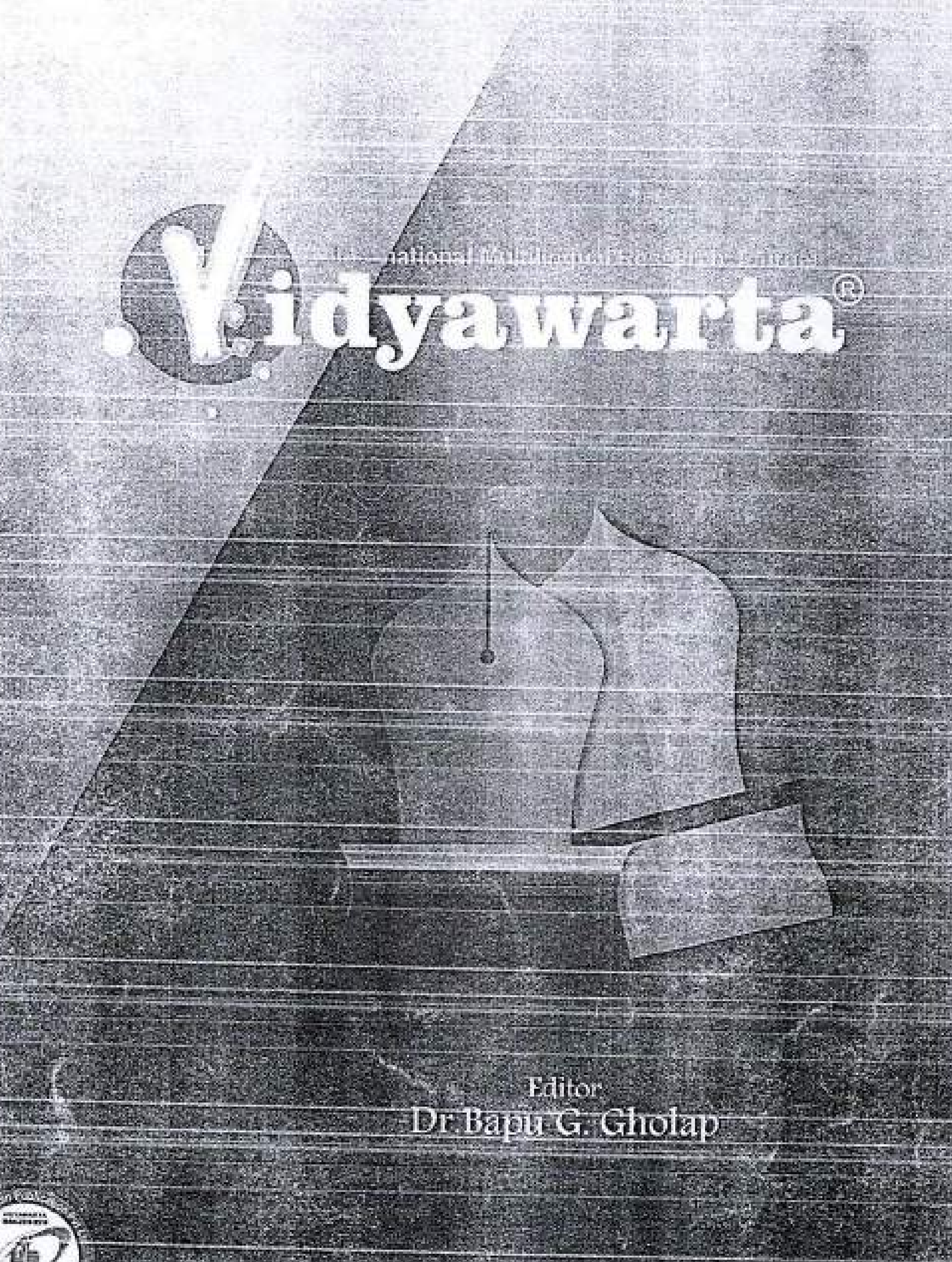

Vidyawarta®

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

28) भारतातील शेतकरीआत्महत्या: एक गंभीर समस्या
Dr. Vasant Nanarao Patange || 127

29) स्पर्धा परीक्षामध्ये व्याकरणाचे महत्व
प्रा. डॉ. कालिदास गुड्डे . पालम जि. परभणी || 132

30) जैन दर्शनाचा विश्वव्यापक तात्विक दृष्टीकोन
प्रा.डॉ.सखाराम यशवंतराव गोरे, जि.नांदेड || 134

31) संगीत अध्यापनात शिक्षकांचा सौंदर्यवादी विचार
प्रा.डॉ.ए.जी. सोळंके, अकोला || 137

32) स्वच्छ भारत मोहिमेची वाटचाल
डॉ. एन. यु. देशमुख , वाशिम || 139

33) महाविद्यालयातील प्राध्यापकांमधील नैक विषयी असलेल्या अभिवृत्तीचा तुलनात्मक अभ्यास.
डॉ. सुनील परशुराम पाटील, धुळे || 142

34) ललित कला और संस्कृति पर विज्ञान और प्रौद्योगिकी का प्रभाव
डॉ. अश्विनीकुमार सिंह, बड़ौदा, गुजरात || 144

35) स्कूली बच्चों (बालक वर्ग)में मोबाइल फोन का प्रयोग : एक ......
डॉ. सुधीर कुमार श्रीवास्तव, रूद्रपुर, देवरिया उ.प्र. || 148

36) बुद्धकालीन गणिकाओं का संक्षिप्त अध्ययन
शिखा पाठक, लखनऊ || 157

37) दलित चेतना और डॉ. आंबेडकर
डॉ. बळीराम संभाजी भुक्तरे, उदगीर, जिला. लातुर || 159

38) शिक्षक प्रशिक्षणार्थियों की अधिगम उपलब्धि पर व्याख्यान विधि के प्रभाव .....
रूबी चौहान, प्रो. बी.सी. दूबे, मेरठ || 162

39) बाल श्रम और मानवाधिकार
प्रा. दिपक एस. मगरदे, वर्धा || 165

40) पाडर दा संस्कृतिक अध्ययन
सोनिका जसरोटिया, जम्मू || 168

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

31

संगीत अध्यापनात शिक्षकांचा सौंदर्यवादी विचार

प्रा.डॉ. ए. जी. सोळंके
सहा.अधिव्याख्याता, संगीत विभाग
सीताबाई कला महाविद्यालय, सिव्हील लाईन्स, अकोला

मानव हा एक प्राणी असल्याने त्याच्या मूलभूत गरजा शारीरिक स्वरूपाच्याच आहेत. म्हणून प्रदीर्घ काळ पर्यंत अन्न-वस्त्र-निवारा याच त्याच्या प्रमुख गरजा होत्या. त्यातही वस्त्र ही गरज नंतर निर्माण झाली असणार. उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत मानवाच्या बुद्धीचा पशु पक्ष्यांच्या तुलनेत अधिक विकास झाला. बुद्धीच्या विकासाबरोबर बुद्धीची कार्येही वाढली. विचार करणे हे बुद्धीचे एक महत्त्वाचे कार्य झाले. भौतिक गरजा भागविण्यासाठी काही वस्तूंची गरज भासू लागली. मग अशा वस्तूंचा शोध घेणे, त्यांचा संग्रह करणे, त्या वस्तू अधिकाधिक सुबक बनविणे व सुबक बनविण्याची माहिती जमा करणे अशा प्रक्रिया घडू लागल्या. संचित माहितीचा कृतिशील उपयोग होत असताना माहिती + अनुभव = ज्ञान अशी ज्ञान ही संकल्पना आकृत झाली. उत्क्रान्ती ही निरंतर प्रक्रिया असल्याने बौद्धिक विकास हळूहळू घडत होता व त्याबरोबर ज्ञान संकल्पनेचाही अमर्याद विस्तार होऊन तिच्या शाखा, उपशाखा, उपउपशाखा अस्तित्वात आल्या. ज्ञान संकल्पनेचे निश्चित रूप ठरल्यावर आरंभी अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, व्याकरणशास्त्र इ. ग्रांथिक विषयांनाच ज्ञानशाखा म्हणून मानले गेले. गायन व नर्तन यांना भावनांचा उत्स्फूर्त उद्रेक एवढेच मानले गेले. पण पुढे पुढे या उत्स्फूर्त उद्रेकास संयमित केले जाऊ लागले. संयमित उद्रेक अधिक आनंददायी असतो याची जाणीव झाल्यावर उद्रेकास संयमित करण्याचे शास्त्र आकार घेऊ लागले. मग अशा शास्त्राचा अभ्यास ही अपरिहार्य ठरू लागला. शास्त्रात नवनवीन घटकांची भर पडू लागली व शास्त्र अभ्यासणाऱ्यांची संख्या वाढू लागली. यामुळे संगीत ही प्रात्यक्षिक कला असली तरी त्याचे शास्त्र हा अभ्यास करून ग्रंथबद्ध करण्यायोग्य विषय आहे अशी जाणीव झाली. मौर्यांच्या शासनकाळात संगीत ही एक ज्ञानशाखा असल्याचे मान्य झाले.

आज समाजात जे जे अभ्यासाचे विषय आहेत ते १. ज्ञान विषय व २. कौशल्य विषय अशा दोन श्रेणीत विभक्त केले गेले आहेत. ज्ञानविषयाचा अभ्यास करण्याचा हेतू माहिती मिळविणे एवढ्याच मर्यादित असतो. तर कौशल्य विषयाच्या अभ्यासाचा उद्देश नैपुण्य मिळविणे असतो. इतिहास हा ज्ञान विषय आहे, तर संगीत हा कौशल्य विषय आहे. 'ख्याल गायकीच्या प्रसारात सदारंगाचे योगदान' असा विषय ज्ञान विषय ठरेल. विद्यार्थी वर्गाने नैपुण्य मिळवून खरोखर कलेचा आनंद घेत आनंदोपभोगी वृत्ती जोपासावी व त्यासाठी हा मार्ग व त्यातील खाच खळगे त्यांना माहीत असावेत.

संगीत कलेची आजची स्थिती :

एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात 'घराणी' ही संकल्पना संगीत जगतात जन्मली. सकारात्मक दृष्टिकोणातून विचार केल्यास 'घराणे' म्हणजे ख्याल गायकीच्या सादरीकरणातील एक सौंदर्यवादी दृष्टिकोण. यामुळे पंधरा सोळा घराणी म्हणजे तेवढेच सौंदर्यवादी दृष्टिकोण निर्माण झाले व त्यामुळे ख्याल गायकीच्या सादरीकरणात वैविध्य येऊन रूक्षपणा टळला. समर्पित भावाने जागोजागी साधना करणाऱ्या निष्ठावान शिष्यगणांचे समूह आपापल्या शैली हिरहिरीने मांडण्यास प्रयत्न करू लागले. यामुळे श्रोत्यांच्या श्रवणानंदात वैविध्य आले, पण फटकळपणाचा दोष पत्करून म्हणावे लागते की घराण्यांची प्रवर्तक मंडळी प्रवृत्तीने सुसंस्कृत व मोठ्या मनाची नव्हती. त्यामुळे शिष्यमंडळींनी प्रदीर्घ काळ गुरूजनांच्या सर्व लहरी सांभाळून कठोर साधना करूनही पदरी फार थोडे ज्ञान पडले. सोळा सतरा वर्षे गुरू सेवा व संगीत साधना केल्यानंतर विष्णुपंत छत्र्यांना हद्दूखाँनी 'तुमचा कंठ गायनोपयोगी नाहीये' असे सांगितले. त्यामुळे छत्रे यांनी सर्कस व्यवसाय सुरू केला. आपल्या शिष्यांना आपल्या घराण्या खेरीज इतर कोणाचेही गायन ऐकण्यापासून वंचित ठेऊन या मंडळींनी शिष्यांमधील कल्पकता दाबून टाकली. गळ्यात फिरत असूनही अनेक शिष्यांना इतर घराण्याच्या गतिशील व वैविध्यपूर्ण ताना आपल्या गाण्यात समाविष्ट करता आल्या नाहीत. त्यामुळे शिष्यांना मर्यादित वैशिष्ट्ये व गुरूजनांचे दोष ही आत्मसात करावे लागत असत. संगीतज्ञ, रसिक व आस्वादक समीक्षक कै. पु.ल. देशपांडे यांचे मत . ते असे - ''माझं स्पष्ट मत आहे की भारतीय संगीत शिक्षणात घराण्यांच्या पद्धतीमुळं जितका फायदा झाला आहे त्याच्या शतपट नुकसान झालं आहे.' त्यामुळे जरी एकेकाळी 'घराणे' हा प्रतिष्ठेचा विषय होता.

प्रस्थापित संगीत विद्यालयाचे नवोदित कलाकारांसाठी व्यासपीठ हवे. यातून विद्यार्थी आधी तंत्रशुध्द व नंतर सौंदर्यपूर्ण गायनात तरबेज होऊ शकतील. पं. भातखंडे व पं. पलुस्करांचे संगीताच्या सुलभीकरणाचे प्रयत्न; संगीत कलेच्या ज्ञानाची उपलब्धता सुलभ व्हावी यासाठी होते, सौंदर्यवादास सौम्य करत पूर्णतः गाळून टाकण्यास नव्हते.

संदर्भसुची :

१. देशपांडे, वा.ह.: घरंदाज गायकी, मौज प्रकाशन, मुंबई

२. देशपांडे, पु.ल. : रसिक हो, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई

३. गजेंद्रगडकर, अरविंद : स्वरांची स्मरणयात्रा, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे

❑❑❑

32

स्वच्छ भारत मोहिमेची वाटचाल

डॉ. एन. यु. देशमुख
(सहयोगी प्राध्यापक)
श्री रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

प्रस्तावना :

महात्मा गांधी यांची १५० वी जयंती २ ऑक्टोबर २०१९ रोजी साजरी होणार आहे. गांधीजींनी पाहिलेल्या स्वप्नातील भारताच्या निर्मितीसाठी आणि त्यातही महत्त्वाचे म्हणजे उघड्यावरील शौचापासून मुक्तता व सर्वातोपरी स्वच्छ भारताच्या निर्माणासाठी भारताच्या पंतप्रधानांनी १५ ऑगस्ट २०१४ रोजी अस्वच्छतेविरुद्ध युद्ध पुकारण्याचे आवाहन जनतेला केले. स्वच्छ भारत निर्माण करुनच महात्मा गांधींना खरी आदरांजली वाहण्याचे आवाहन त्यांनी जनतेला केले. स्वच्छ भारत मोहिमेला आता हळूहळू लोकचळवळींचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. ही मोहिम सुरु झाल्यापासून देशातील ग्रामीण भागात स्वच्छतेच्या सोयी सुविधा पोहचविण्याच्या प्रमाणात ४२ टक्क्यांवरुन ६३ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. उघड्यावर बसणाऱ्या लोकांच्या संख्येतही घट झाली असल्याचे दिसून येते. येत्या २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत संपूर्ण देश हागणदारी मुक्त करण्याच्या दिशेने तसेच भारतातील गावे शहरे स्वच्छ करण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरु असल्याचे दिसून येते. स्वच्छता हा विषय आज राष्ट्रीय धोरणाचा भाग झाला असून त्याला ऐरणीवर आणण्यामागे कारणेही तेवढीच महत्त्वाची आहेत. अस्वच्छतेमुळे सुमारे १ लाख बालमृत्यू अतिसारासारख्या आजारातून होतात. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार भारतातील सुमारे ४० टक्के मुले कुपोषित आहेत. त्याचे प्रमुख कारण अस्वच्छता आहे. त्याचबरोबर अनेक आजारही अस्वच्छतेमुळे होतात. या सर्वांचा परिणाम भारताच्या अर्थ व्यवस्थेवर, राष्ट्रीय उत्पन्नावर होतो. म्हणून स्वच्छतेबाबत मोहिमेला प्राधान्य देण्यात येत आहे. या अनुषंगाने सदर संशोधन लेखाच्या माध्यमातून स्वच्छ भारत मोहिमेच्या प्रगतीचा आढावा घेणे महत्त्वाचे वाटते.

उद्देश :

१. स्वच्छ भारत अभियानाचे स्वरुप अभ्यासणे

२. स्वच्छ भारत अभियानाच्या वाटचालीचा आढावा घेणे.

17-18

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

UGC Approved

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

164	संगीताचा समाजजीवनावरील प्रादेशिक प्रभाव *प्रा. सुनिल बाबुलालजी पटके*	572-574
165	विदर्भातील शेती व शेतकऱ्यांची अर्थव्यवस्था *प्रा. डॉ. विकास तु. निंभोरे*	575-577
166	विदर्भ प्रांतातील मराठी साहित्यनिर्मितीचे स्वरूप *प्रा. बंडू चौधरी*	578-579
167	प्रादेशिकवादाचे कारणे व उपाय *प्रा. श्याम आर. दुतोंडे*	580-582
168	छोटे राज्य : डॉ. आंबेडकरांची वैचारिक भूमिका *प्रा.हर्षवर्धन दामोदर जाधव & डॉ. विजय साहेबराव टुटे*	583-587
169	संसाधनांची संपन्नता –स्वतंत्र विदर्भाच्या मागणीस सहाय्यक *डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेन्द्र ठाकरे*	588-592
170	लोकसंगीतातील ग्रामीण लोकसंस्कृती आणि सद्य:स्थिती यातील असमतोल *प्रा. वंदना मधुकरराव देशमुख*	593-594
171	आर्थिक असंतुलनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम *प्रा. सौ. हर्षदा एस. वाधोने*	595-596
172	आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक वाद्य तसेच संगीतातील पारंपारिक वाद्यांचा एकमेकांवर पडणारा आर्थिक प्रभाव *प्रा. अमोल वा. गावंडे*	597-599
173	महाराष्ट्रातील संगीताच्या विकासात भारतातील घराणेशाहीचे योगदान *प्रा. प्रितम जे. बैस*	600-601
174	लहान राज्यांच्या निर्मिती संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका: (विशेष संदर्भ विदर्भ राज्य) *प्रा. एस. आर. दामोदर*	602-604
175	सामाजिक व शैक्षणिक ग्रंथालये एक चिकीत्सात्मक अभ्यासन *प्रा. सिध्दार्थ पाटील*	605-608
176	मानव विकासाच्या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमतेचे वास्तव *प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे*	609-611
177	महाराष्ट्र आणि वेगळ्या विदर्भाची मागणी: ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप *प्रा. डॉ. बी. आर. हनुरे*	612-614
178	महाराष्ट्रातील सिंचनक्षेत्रातील असमतोल आणि परिणाम *प्रा. मधुकर दलपतराव वडते*	615-617
179	डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार *प्रा. डॉ. शिवाजी दत्तात्रय थोरे*	618-620
180	भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये लघुउद्योगांची भूमिका : एक व्यष्टी अध्ययन *प्रा. अमरीश गावंडे*	621-623
181	महाराष्ट्रातील शेतीक्षेत्रातील विभागीय असमानता - एक अभ्यास *प्रा. डॉ. सौदागर दा. काळे*	624-626
182	विदर्भाचे आर्थिक मागासलेपण व उपाय *डॉ. सचिन रामदासराव राऊत*	627-631
183	भीमा कोरेगाव शौर्याची यशोगाथा *प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेपाडे*	632-633

172.

आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक वाद्य तसेच संगीतातील पारंपारिक वाद्यांचा एकमेकांवर पडणारा आर्थिक प्रभाव

प्रा.अमोल वासुदेवराव गावंडे

सहा.प्राध्यापक, संगीत विभाग, सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना:– अतिप्राचीन काळापासुन भारतात वाद्यांचे व वाद्य वादनाचे महत्व जागोजागी, वेळोवेळी उल्लेखिलेले आढळते. शिल्प व चित्रकलेत वाद्यांच्या आकृत्या आढळतात. देवदेवतांच्या वाद्यांसहित मुर्ती भारतीय संगीत संस्कृतीच्या द्योतक ठरतात. प्राचिन, मध्ययुगीन ग्रंथामध्ये वाद्यांचा परिचय मिळतो. ''नाट्यशास्त्र'' हा ग्रंथ त्या दृष्टीने आदर्श ग्रंथ होय. श्रीशंकरने डमरुच्या नादात तांडव नृत्य केले, विद्येची देवता सरस्वतीच्या हातात वीणा, विष्णूच्या हातात शंख, नारदऋषी वीणा, तर भगवान श्रीकृष्ण तर भारताचे आद्य बासरीवादक आहेत. तसेच रामायण–महाभारत काळातील वाद्यवृंद जय–घोष, यज्ञयागादी प्रसंगी गीतवाद्य नृत्याविष्कार, राज्याभिषेक, वसंतोत्सव, लढाईप्रसंगी वाद्यघोष, वाद्य वाजवितांना शिल्प चित्रकलेत तद्रुप असलेल्या आकृत्या दृष्टीस पडतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे:–

१)आधुनिक तंत्रज्ञानाचे वाद्य संगीताची बदललेली स्थिती अभ्यासणे.

२)परंपरागत वाद्य संगीत आणि आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक संगीत तफावत अभ्यासणे.

३)इलेक्ट्रॉनिक संगीत वाद्यांची महत्व स्पष्ट करणे.

४)आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक वाद्य तसेच संगीतातील पारंपारिक वाद्यांचा एकमेकांवर पडणारा आर्थिक प्रभाव अभ्यासणे

संशोधन पध्दती:– प्रस्तुत शोध निबंध हा सामाजिक व ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीवर आधारीत आहे. प्रस्तुत शोधसंबंधीत पुस्तके, मासिके, पत्रिका, साप्ताहिके, इंटरनेट या माध्यमांद्वारे माहिती गोळा करुन त्याचे यथोचित विश्लेषण केल्या गेले आणि या द्वितीय सामुग्रीचा शोध निबंधात समाविष्ट केला गेला आहे. परिवर्तन हा मानवाच्या विकासातील मूलभूत घटक बनला आहे. शास्त्रीय संगीतात ज्या पध्दतीने क्रमाक्रमाने बदल घडत गेला त्याचप्रकारे पारंपरिक काळानुरुप परिवर्तन घडले. या बदलामध्ये तंत्रज्ञानाची भूमिका महत्वाची आहे. तंत्रज्ञान हे देखील समाजाच्या विकासाचा पाया असल्याने जगात सर्वच ठिकाणी याचा स्वीकार केला गेला आहे. भारतीय शास्त्रीय संगीत हे विश्वव्यापक बनले आहे. तथातही त्याला आधुनिक संगीताची जोड लाभली आहे. याचा स्वीकार भारतीय शास्त्रीय संगीताची परंपरा चालवणाऱ्यांनी केला आहे.

आधुनिक युग हे यंत्र–तंत्राचे व इलेक्ट्रॉनिकचे युग आहे. त्यामुळे संगीतामध्ये इलेक्ट्रॉनिक्सने प्रवेश करणे क्रमप्राप्त ठरते. शास्त्रीय संगीतामध्ये सुध्दा पारंपारिक वाद्यांची जागा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांनी घेऊन भारतीय शास्त्रीय संगीताच्या विकासामध्ये मोलाचा मान मिळवला आहे. संगीतातील काही इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांचे याठिकाणी विश्लेषण करणे क्रमप्राप्त ठरते.

शास्त्रीय संगीतातील निवडक पारंपारिक वाद्य:–

१)<u>तंबोरा/तानपुरा</u> (तंतुवाद्य):– तंबोरा हे अतिशय प्राचीन वाद्य असुन, नारदांच्या हातातील वाद्य तंबोरी म्हणजे तंबोऱ्याचा लहान प्रकार असावा. तंबोऱ्याच्या भोपळ्याला तुंबा असा शब्द वापरला जातो. त्यावरुन तंबोरा, तंबोरु हा शब्द प्रचारात आला असावा. प्राचीन काळात स्वरविस्ताराचा एक प्रकार या अर्थाने 'तान' असा शब्द वापरलेला आढळतो, त्यावरुन स्वरविस्तारास पूरक या अर्थाने तानपुरा हा शब्द प्रचलित झाला असावा. तंबोऱ्याचे भाग खालीलप्रमाणे आहेत. १) भोपळा २) तबली ३) ब्रिज किंवा घोडी ४) तारदान ५) दोडी ६) सांधा ७) अट किंवा मेरु, ८) तारगहन ९) खुंट्या १०) मणी ११) जव्हारी/सुत तंबोऱ्यामध्ये ४ तार असतात. मधल्या दोन तारा तार षड्ज आणि एक तार पंचम/मध्यम व एक तार खर्जाची असते. अलीकडच्या काळात पाच किंवा सहा तारांचा तंबोराही वापरला जातो. यातील अतिरिक्त तारांमध्ये रागस्वरुपानुसार येणारे स्वर लावले जातात.

*Run by DARJ Training & Research Institute, Amravati Rg. No. MAH/189/12
**Recommended by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Dir. No. 37/2012
***Financial Assistant of Indian Council of Social Science Research, Mumbai (ICSSR)/DARJ-83/676/12

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-590X

Inter Disciplinary Journal

DARJ

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

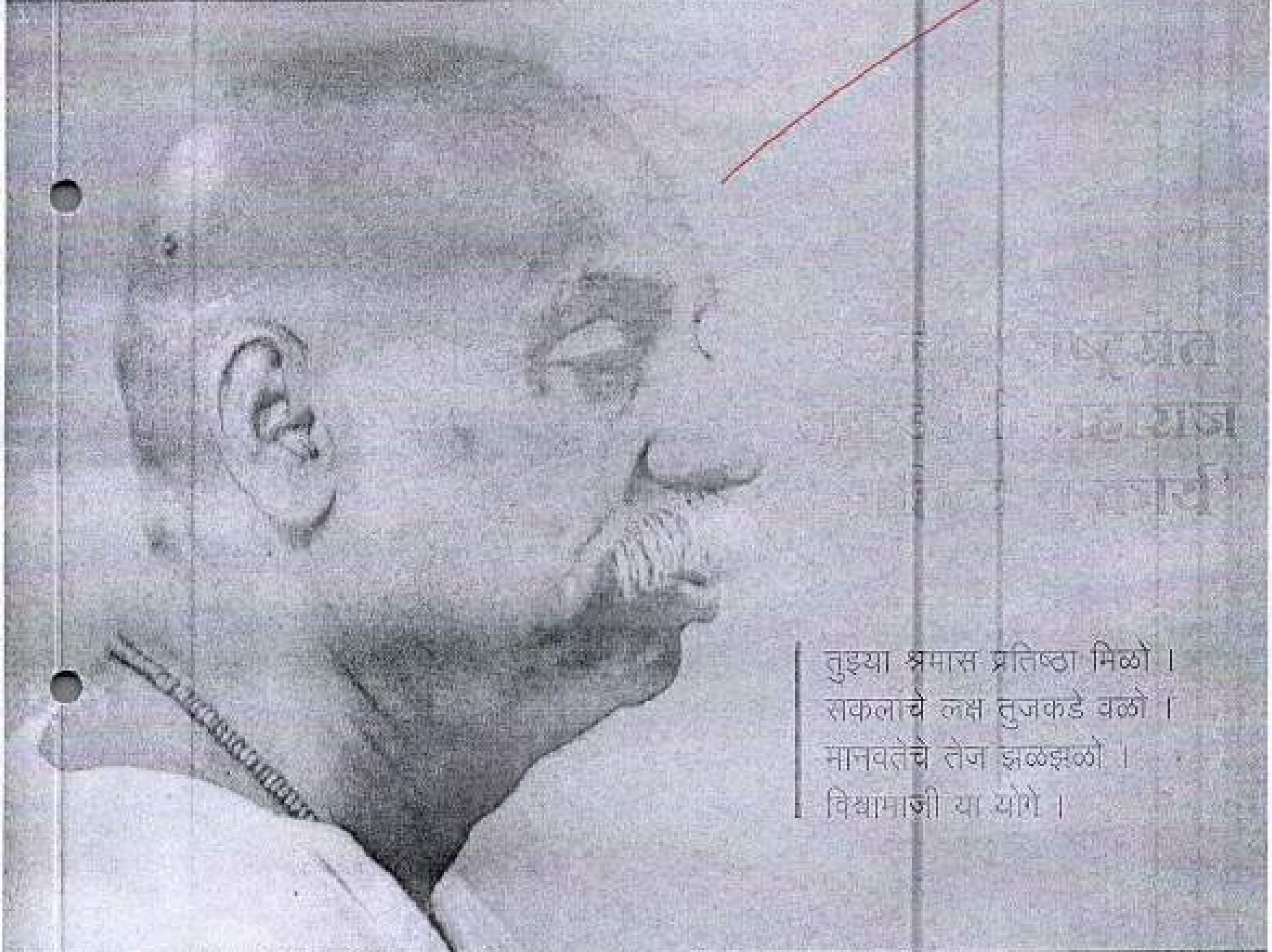

तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो ।
सकलाचे लक्ष तुजकडे वळो ।
मानवतेचे तेज झळझळो ।
विश्वामाजी या योगे ।

"भारतीय वीर जवानांना समर्पीत"

४ थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संमेलन १९

वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

[illegible]

संपादक – डॉ.राजीव [illegible]

अनुक्रमणिका

विषय	संशोधक	पृष्ठ क्र.
[illegible] शिक्षण विषयक विचार	श्री. दत्तात्रय जोशी	102
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे खंजेरी भजनाद्वारे सांगितीक योगदान	श्री. प्रशांत शि. बागडे	105
[illegible] अन्धश्रध्दा निर्मूलन विषयक विचार	डॉ. किशोर एन. देशमुख	107
[illegible] तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टिकोण	श्रीमती कल्पना जैन	109
[illegible] तुकडोजी महाराज यांचे राजकीय विचार व कार्य	डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	112
[illegible] शिक्षण व जीवन यांचा ग्रामगीतेतील अनुबंध	श्री. कैलास सुदामराव वानखडे	115
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे समाज सुधारणाविषयक विचार	डॉ. शरद जानराव वाघोळे	118
[illegible] शिक्षा के सम्बन्ध में विचार	श्रीमती छाया गु. जाधव	121
[illegible] सांगितीक दृष्टीकोण	श्रीमती अनिता शर्मा	123
[illegible] महाराजांचे शिक्षणविषयक विचार	श्री. संतोष नारायणराव बावणे	125
[illegible] आर्थिक, राजकीय व सामाजिक विचार	श्री.तुकाराम विठ्ठलराव कांबळे	127
[illegible] Gramgeeta	T.K. Kanthale	131
[illegible] Tukdoji Maharaj and his Musical Contribution	Dr. Shweta D. Vegad	133
[illegible] the Work of Arvind and Tukdoji Maharaj	Rupesh S. Wankhade	136
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे संगीताच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन	श्री. सुशील अण्णाजी दावरकर	140
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे विचार व कार्य	कु. रश्मी दहापुते	142
[illegible] संत तुकडोजी महाराज	श्री. नंदकुमार गणेशराव भाकरे	146
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक माध्यमातुन राष्ट्रीय व सामाजिक प्रबोधन	श्रीमती प्रिती बी. इंगळे	149
[illegible] महाराजांनी संगीताच्या माध्यमाने केलेले समाज प्रबोधन व जनजागृती	श्री. एस. के. खंडारे	153
[illegible] तुकडोजी महाराज – एक बहुआयामी व्यक्तित्व	श्री. सुधाकर बंडूजी मनवर	155
[illegible] विचार	हरिचंद ना. नरेटी कु. भावना रोडे	157
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे ग्रामगीतेतील सामाजिक विचार	श्री. आर. आर. पाटील	160
[illegible] सांगितीक दृष्टिकोण	श्री. हर्षवर्धन मानकर	162
[illegible] राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक योगदान	श्री. अमोल वासुदेवराव गावंडे	163
[illegible] महाराजांचे अनमोल विचारधन	श्री. उमेश आर. घुमाळे	166
[illegible] तुकडोजी महाराजांच्या शैक्षणिक विचारातील दृष्टेपण	अशोक विठ्ठलराव वाडुरवाघ	168
[illegible] तुकडोजी महाराज यांचे मानव अधिकाराबाबत विचार	श्री. संतोष मिसाळ	171
[illegible] तुकडोजी महाराज यांचा सांगितीक दृष्टीकोण	श्रीमती विद्या प्र. गावंडे	174
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार	श्री. दलित सुभाषराव कांबळे	176
[illegible] तुकडोजी महाराज यांच्या विचारांचे अध्ययन	श्री. सिध्दार्थ पाटील	178
[illegible] का हिन्दी काव्य में योगदान	श्रीमती. वैशाली काशिनाथ सोनोने	181
[illegible] तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक व ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार एक दृष्टी	श्री. शेषराव सखाराम तायडे	184
[illegible] तुकडोजी महाराज के "ग्रामगीता" में ग्रामविकास संकल्पना	डॉ. निभा शांतीलाल उपाध्याय	187
[illegible] महाराजांचे संतकार्याविषयी विचार	श्री. विष्णु ब. पवार	190
[illegible] महाराज : ग्रंथ साहित्य	श्री. इंद्रसिंग पांडूरंग पवार	191
[illegible] सुधार – ग्रामोन्नतीचा आधार	सतपाल विजयराव सोवळे	193
[illegible] महाराज – एक श्रेष्ठ समाजसुधारक	श्री. प्रसन्न बगडे	196
[illegible] राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सामाजिक विचारांचे योगदान	श्री. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	197
[illegible]	डॉ. हरिदास देविदास आखरे	201
[illegible] महाराज यांचे सामाजिक, शैक्षणिक व साहित्य विचार : एक आकलन	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	203

ISSN 0975-596X
"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 / Special Issue

राष्ट्रनिर्मितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगितीक योगदान

प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे
संगीत विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :–

राष्ट्रनिर्मिती आणि मानवी जीवनाचे सार्थक करुन घेण्यासाठी संगीताचा नाद आपल्या हृदयात सतत झंकारत [illegible] पाहिजे. ही गोष्ट आपल्याकडील संतांनी जाणली होती म्हणूनच –ज्ञानदेवे रचिला पाया। तुका झाला से कळस।' ही परंपरा आजतागायत सुरु आहे व ती अनंत कालापर्यंत निरंतर सुरु राहील ह्याला कारण आपली 'संप्रदाय' परंपरा अर्थात वारकरी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, निर्गुणी भजन संप्रदाय, ज्ञानमार्गी संप्रदाय, आदी भक्ती संप्रदाय यांनी आपले मूळे अनेक जनसामान्याच्या मनात घट्ट रोवलेली दिसून येतात आणि ह्यातून प्रगट झाले आधुनिक संत गाडगे महाराज, प्रज्ञाचक्षु संत गुलाबराव महाराज भारताच्याच नव्हे तर अखिल विश्वाच्या कल्याणासाठी झटणारे व –श्री गुरुदेव सेवामंडळाची' स्थापना करणारे एक महान संत म्हणजेच वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.

सर्व धर्माला समन्वय। विश्वशांतीचा उपाय।।
लोक सुधारणेचे विद्यालय । सामुदायिक प्रार्थना।।

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या म्हणण्यानुसार समग्र राष्ट्रात व विश्वात सुख, शांतीने नांदायचे असेल तर सामुदायिक प्रार्थनेचा नित्यनेमाने अवलंब करावा असे म्हणतात.मानवी समाज हा परंपराप्रियतेचे पारंपरिक द्योतक आहे. समाजात निरंतर होणारा बदल हा त्याचा धर्मगुण आहे. ही कधीही न थांबणारी प्रक्रिया आहे. त्यात परिवर्तन हे आलेच म्हणून समाजाने जोपासलेल्या चांगल्या–वाईट गोष्टी सोडणे कठीण असते. मानव समाज ज्या प्रमाणात अज्ञान–अंधश्रध्दा ह्या अनिष्ट बाबींकडे झुकून–आकर्षित होऊन विध्वंस–विनाशाकडे जातो तेव्हा एक महान विभूती, महापुरुष, महात्मा अवतरतो आणि समाजासाठी धडपडत राहतो. त्याची ती भूमिका म्हणजेच संत म्हणून तो संबोधल्या जातो. ह्या पैकीच एक वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि संगीत:-

सर्वोच्च राष्ट्राची निर्मिती करायची असल्यास व राष्ट्रातील प्रत्येकांपर्यंत पोहोचण्याकरिता संगीताची महती ओळखून राष्ट्रसंतांनी संगीताच्या माध्यमातुन राष्ट्रनिर्मितीचे महत्वाचे कार्य पार पाडले. ह्या विश्वात विज्ञानाने मोठया प्रमाणात प्रगती केलेली दिसून येते. परंतु त्यात चांगले सोडून अनिष्ट प्रकार जास्त प्रमाणात होत आहेत. त्यामुळे माणसां–माणसांत माणूसपण अगोदर झालेले दिसून येते. सगळीकडे अराजकता मात्र फोफावलेली दिसून येते. हे कुठेतरी थांबलेच पाहिजे. तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा चांगले विचार घेण्याची मानवात ताकद असेल. तो परिपूर्ण असेल. हे कार्य कुण्या एकाचे नाही तर सर्व मानव समाजाचे आहे. याची जाण असलीच पाहिजे. आज जे काही दुःख, दारिद्य, अन्याय, संघर्षाचे चित्र दिसते हे काही योग्य नाही. आज ह्या सर्व प्रकारांमुळे मानवाचा ऱ्हास होऊ लागला आहे. ह्याला जबाबदार कोण ? तर मानवच.... आज गरज आहे ती सुसंस्कारांची. ह्या विश्वात शांती निर्माण करायची असेल तर या भारत मातेच्या भूमित जन्मलेल्या वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सांगितलेल्या 'सामुदायिक प्रार्थनेची' आवश्यकता आहे. त्याद्वारेच समाज मनातून चांगला माणूस निर्माण होऊ शकतो. 'तुका म्हणे तेथे पाहिजे जातीचे। येरागबाळाचे काम नोहे।। जो वैश्विक विचार तुकारामांनी मांडला आहे त्यातून हे सिध्द होते की, ती कुठलीही प्रजाती असो अगर त्याच्या ऐपतीनुसार जे काम ज्याला झेपेल असेच कार्य त्यांनी करावे, त्याहीपेक्षा जया कामात तो तरबेज, निष्णात, निपूण आहे तेच कार्य त्यानी सिध्दीस न्यावे. मग ती कला कौशल्य वर्धीत कार्य असो, सामाजिक, राजनैतिक किंवा आदी कुठलीही कृती असो त्याने मानव ह्या जातीने ती सत्कर्मी लावून सतकृत्य करुन लयास न्यावी म्हणूनच वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी स्वतः लग्न न करता कुठलीही जात पात, धर्म संहिता न मानता मानवताच एकमेव धर्म मानून आपले कार्य सिध्दीस लावले. संत तुकारामांची भक्तिपूर्ण, जिव्हाळ्याची सोपी व सुबोध अभंग रचना त्याच्या ब्राम्हणेत्तर समाजात कशी लवकर रुजली त्या प्रमाणेच राष्ट्रसंतांनी अगदी आपली सुलभ व सरळ काव्य रचून जनसामान्याची भाषा निवडून स्वतः त्या गीताला चाल देऊन ती स्वतः आपल्या जीवन संगीनी... खंजेरी सोबत गायिलीत.

भक्तिभाव आणि भजन । निरुपण आणि कीर्तन
प्रेमळ भक्तांचे गायन । आवडे।।

संकीर्तन, प्रबोधन, भक्तीसाधना ही अशी संकलपना आहे की, येथे सुशिक्षित, अशिक्षित, स्त्री पुरुष, आबाल वृध्द, समग्र जीव सृष्टी एका छताखाली येवून जनजागृती धर्मजागृत, भक्तिमार्ग व समाज प्रबोधन आदी सत्कर्माकरिता केलेली कृती संत महंतांनी केलेली दिसून येतो. यात शंकाच नाही. सर्व सामान्यजनतेला एकत्र आणण्यासाठी संगीतासारखे दुसरे माध्यम कुठलेच नाही. भक्तिभावाने व मनापासून केलेले भजन देवाला प्रसन्न करते. परंतु प्रत्यक्षात संगीताच्या माध्यमातुन जी स्फूर्ति–नवचेतना व्यक्तिला ज्या प्रमाणात प्रदान होते ती, दुसऱ्या कुठल्याही माध्यमातून मिळत नाही. असे निदर्शनास

Proceedings of the National Conference

Recent Advances and Opportunities in Biological Sciences

(RAOBS-2017)

March 17, 2017

Organized by

Department of Zoology and Botany

Late Pundalikrao Gawali Arts and Science Mahavidyalaya, Shirpur (Jain)

Taluka- Malegaon, District- Washim 444 504 M.S.

(Affiliated with Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

NAAC accredited with C Grade (CGPA= 2.00)

EDITORS

Principal Dr. Dnyaneshwar G. Bhadange

Dr. Sachin N. Tayade

Dr. Simeet S. Rokade

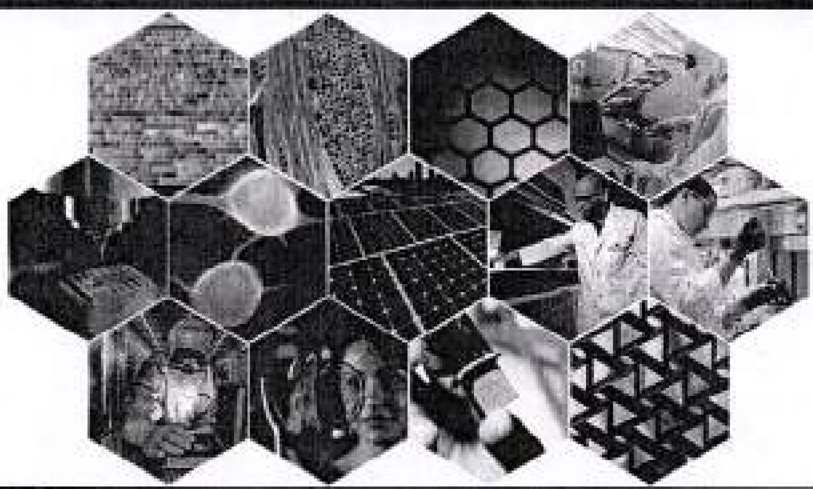

Published as a special issue of

INTERNATIONAL JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

(ISSN: 2394-7500)

AkiNik Publications, New Delhi

www.allresearchjournal.com

Year: 2017, Special Issue
Online ISSN: 2394-5869
Print ISSN: 2394-7500
Online available at www.allresearchjournal.com

International Journal of Applied Research

Index for 2017 Special Issue Part H

1. **Macroscopic, phytochemical and fluorescent analysis of *Colebrookea oppositifolia* smith**
   Authored by RP Shirsat, SS Suradkar
   Page: 222-224

2. **Antimicrobial activity of different leaf extracts against some human pathogens**
   Authored by DS Kulkarni
   Page: 225-227

3. ***In-vitro* antibacterial activity of *Pogostemon benghalensis* (N. Burman) Kuntz. Lamiaceae plant from Melghat (M.S.) India**
   Authored by MG Naise, DG Bhadange
   Page: 228-229

4. **Morphotaxonomy of endophytic fungi from *Cissus quadrangularis* L.**
   Authored by KP Suradkar, DV Hande
   Page: 230-233

5. **Physico-chemical analysis of borehole water in Pandharkawada (M.S.), India**
   Authored by SM Chore, AJ Wanjari
   Page: 234-235

6. **Antihyperlipidemic activity of methanolic extract of flowers of *Sphaeranthus indicus* Linn. In rat**
   Authored by M Chopda, N Mahajan, BD Talele
   Page: 236-238

7. **Inhibition of erythrocyte sickling *in vitro* by aqueous extracts of *sphaeranthus indicus* flowers and *Ziziphus jujuba* root**
   Authored by M Chopda, N Mahajan, S Chaudhari, S Pingale, P Mahajan, V Pawara
   Page: 239-242

8. **Nephroprotective study of polyherbal formulation in drug induced nephrotoxic rats**
   Authored by MZ Chopda, D Talele, NG Mahajan, RT Mahajan
   Page: 243-246

9. **The water quality assessment of Amgaon Lake in Gadchiroli district, Maharashtra state (India)**
   Authored by SB Rewatkar
   Page: 247-250

10. **Seasonal Variations in Physico-Chemical Parameters of Rishi Lake, Karanja Lad, Dist. Wahim, Maharashtra**
    Authored by PA Ingole, RA Gulhane
    Page: 251-253

11. ***Sahnlospermum trapii* gen. et. sp. Nov: A report of new fossil seed from deccan intertrappean beds of Mohgaonkalan, M.P. India**
    Authored by SV Pundkar, PS Kokate, KM Thorat
    Page: 254-258

 ISSN Print: 2394-7500, ISSN Online: 2394-5869

In-vitro antibacterial activity of *Pogostemon benghalensis* (N. Burman) Kuntz. Lamiaceae plant from Melghat (M.S.) India

[1] MG Naise, [2] DG Bhadange

[1] Department of Botany, Shri Shivaji College, Akola, Maharashtra, India

[2] Department of Botany, Late Pundalikrao Gawali Arts and Science Mahavidyalaya, Shirpur (Jain), Washim, Maharashtra, India

Abstract

Medicinal plants are the wealthy source of antibacterial agents and curative. The selected plant *Pogostemon benghalensis (N. Burman) Kuntz.* belongs to family lamiaceae. It is found throughout the tropical and sub-tropical region of India. It is annual, aromatic, undershrub, most common in Melghat forming large patches along the river banks. The plant is used as folk medicine, predominantly in the treatment of intestinal disorder and intermittent fever. This paper deals with the investigation on *in-vitro* antibacterial activity of crude leaf extract of *P. benghalensis* against selected pathogenic bacterial strains. All the tested bacteria were found to be highly susceptible to the crude extract of *P. benghalensis*. The most effective activity was observed in methanolic extract with maximum zone of inhibition ranging from 12mm and 9mm against *B. subtilis* and *S. typhi* respectively. The aqueous extract shows comparatively less inhibition ranging from 9mm and 8mm in *B. subtilis*.

Keywords: Antibacterial activity, *Pogostemon benghalensis*, Lamiaceae family, Melghat

1. Introduction

In recent years drug resistant to human pathogenic bacteria has been commonly and widely reported in literature [1, 2]. Because of the side effects and resistant that pathogenic microorganisms build against antibiotics, many scientist have recently paid attention to extracts and biologically active compounds isolated from plant species used in herbal medicines [3].

The antimicrobial compounds from plants may inhibit bacterial growth by different mechanisms than those presently used. Antimicrobial properties of medicinal plants are being increasingly reported from different parts of the world [4]. It has been reported that higher plants have shown to be a potential source for the new antimicrobials agents [5]. Antimicrobials may have significant clinical value in treatment of resistant microbial strains [6]. The antimicrobial activity of plant extracts had given us the basis of many applications in pharmaceuticals, alternative medicine and also in natural therapies.

Wild plants can be selected for biological screening based on ethano-medicinal uses, because many infectious diseases are known to have been treated with herbal remedies throughout the history of mankind. Even today, plant materials continue to play a major role in primary health care as therapeutic remedies in many developing countries [7-11].

Lamiaceae members are well known for their medicinal properties. *Pogostemon benghalensis* (N. Burman) Kuntz. Was selected for the study strictly on the basis of its ethanobotanical uses confirmed from the traditional healers of study area. The present paper deals with its *in vitro* antibacterial activity against some pathogenic strains of bacteria.

2. Material and Methods

The plants were collected from Chikhaldara forest, Melghat region of Amravati district (MS). The collected plants was identified taxonomically by local taxonomist and using floras [12, 13]. Fresh plant material was washed under water, air dried and then homogenized to make fine powder. This powder was packed in air tight polythene bags until further use.

2.1 Preparation of crude extracts

10 gm of air dried plant powder of each plant was mixed with distilled water and methanol and heated slowly for 2 hrs upto boiling. The boiled decoction was then filtered through 8 layered muslin cloths and centrifuged 5000g for 10 min and collected the supernatant. The above procedure was repeated twice. After 6 hours the supernatant collected at an interval of every 2hrs, was pooled together and concentrated to make the final volume [14]. Then, the extract was filter sterilized and stored at 4 ^{0}C for further use.

2.2 Screening for antibacterial activity

The antibacterial assay performed by agar disc diffusion method [15] all the microbial media used in this experiment were obtained from (Himedia Laboratories, Mumbai). Overnight culture were prepared by inoculating approximately in 2ml nutrient broth with 2-3 colonies of each organism taken from nutrient agar. Broths were incubated overnight 35 ^{0}C with shaking. Inocula were prepared by diluting overnight bacterial cultures approximately 10 cells per ml in sterile saline. The suspension of tested bacterial strains (0.1ml of cells per ml) was spread on Muller-Hinton agar plates [16]. Filter paper discs (6 mm diameter) were impregnated in 20 microliter of the plant extract and dried aseptically. The disc are placed on the bacterial lawn of agar plates and incubated at 37 ^{0}C for 24 hrs. The diameter of the inhibition zones were measured using a scale in millimeters.

3. Results and Discussion

Plant derived antimicrobial agents has great perspectives in medicine and pharmaceutical industries. In the investigation, methanolic and aqueous extract of *P. benghalensis* were tested for its antibacterial activity against few pathogenic bacterial strains like *Bacillus subtilis, Staphylococcus aureus, E. coli, Klebsiella pneumonia* and *S. typhi*. The results are presented in table-1

17-18

UGC (CPE) and DST Sponsored

International Conference on

Recent Trends in Science and Technology

22-23 March, 2018

PROCEEDINGS

Organized by

Vidya Bharati Shaikshanik Mandal Amravati's

S.S.S.K.R.Innani Mahavidyalaya

Karanja (Lad), Dist. Washim (M.S.)

Reaccredited at level 'A' grade by NAAC (CGPA 3.24)

& Conferred CPE status by UGC, New Delhi.

In collaboration with

Department of Mathematics & IQAC

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Vidya Bharati Mahavidyalaya, Amravati

&

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574 Special Issue No. 26
UGC Approved Sr.No.64259 **Website :-** www.aiirjournal.com **Email id:-** aiirjpramod@gmail.com

EQUIVALENT CONDITIONS FOR A COMPACTNESS IN PSEUDO METRIC SPACE

S.M. Padhye[1] & P.P. Umarkar[2]
Department Of Mathematics, Shri R.L.T. College of Science, Akola, Maharashtra, India[1]
Department Of Mathematics, Shri R.L.T. College of Science, Akola, Maharashtra, India[2]
pritiu20@gmail.com

ABSTRACT

In this paper we obtain equivalent conditions for compactness in pseudo metric spaces. It is proved that the following conditions are equivalent for a complete pseudo metric space.

01: A(X) is dense in C(X).

02: For any two normally separable closed sets at least one is compact.

03: For any two disjoint closed sets at least one is compact.

04: (X,d) is compact space.

Key words: *Pre compactness, AMS 54 E15.*

INTRODUCTION

For a topological space X, let C(X) be the set of all real valued continuous functions on X and A(X) be the set of all continuous real valued functions f such that f is constant outside a compact subset of X.

We say that A(X) is dense in C(X) if for any $\in > 0$ *and* $f \in C(X)$, there is a function $g \in A(X)$ such that $|f(x) - g(x)| < \in$ for all $x \in X$.

Remark: - If A(X) is dense in C(X), then every $f\, C(X)$ is bounded.

Definition: - **Pre compact**:- A pseudo metric space (X,d) is said to be pre compact if for every $\in > 0$ there exists a finite set $\{x_1, x_2, \ldots x_n\}$ Such that for every $x \in X$ there is x_i, $1 \le i \le n$ with $d(x, x_i) < \epsilon$.

Normally separable closed sets:- The closed sets C_1 and C_2 are called normally separable if there exists a continuous real valued function f on X which takes the value 0 on C_1 and 1 on C_2.

Theorem 01: - Suppose (X,d) is a pseudo metric space. If A(X) is dense in C(X) then for any two normally separable closed sets at least one is compact.

Proof:- Suppose A(X) is dense in C(X) and F_1, F_2 are any two normally separable closed sets such that none of them is compact. Choose $f \in C(X)$ such that $f: X \to [0,1]$ with $f(F_1) = 0$ and $f(F_2) = 1$. Since A(X) is dense in C(X), for this f and $\epsilon = ¼$ there exists $g(x) \in A(X)$ such that $|f(x) - g(x)| < 1/4$ for all $x \in X$.

Suppose g(x)= c outside the compact set K of X .Then $F_1 \nsubseteq K$ because $F_1 \subseteq K$ implies that F_1 is compact. Similarly $F_2 \nsubseteq K$. Thus $F_1 \cap K^c \neq \emptyset$ and $F_2 \cap K^c \neq \emptyset$. Suppose $x \in F_1 \cap K^c$ and $y \in F_2 \cap K^c$ .Then g(x) =c, f(x) = 0, g(y) = c and f(y) = 1 i.e, $|f(x) - g(x)| = |c| < \frac{1}{4}$ i.e $-\frac{1}{4} < c < \frac{1}{4}$ and $|f(y) - g(y)| = |1 - c| < \frac{1}{4}$ $\Rightarrow 1 - \frac{1}{4} < c < 1 + \frac{1}{4}$ i.e $\frac{3}{4} < c < \frac{5}{4}$

This gives the contradiction and the theorem is proved.

Theorem 02: - Suppose (X,d) is a pseudometric space if for any two normally separable closed sets at least one is compact then for any two disjoint closed sets at least one is compact.

Proof: - Let C_1 and C_2 be disjoint closed sets. We have to prove that at least one is compact, since X is pseudo metric space, it is normal and hence by using Urysohn's lemma there is a continuous function f on X to [0,1] such that f is zero on C_1 and one on C_2 i.e. C_1 and C_2 are normally separable closed sets. By assumption at least one of them is compact. Thus the theorem is proved.

Theorem 03: - If (X,d) is a pseudo metric space such that for any two disjoint closed sets at least one is compact then (X,d) is pre compact space.

Proof: - Suppose (X,d) is not pre compact. Thus there is $\in > 0$ such that for every finite set F, $X \not\subseteq \bigcup_{x \in F} S_{\in}(x)$. If $x_1 \in X$, Since $X \neq S_{\in}(x_1)$, there is $x_2 \in X$ such that $x_2 \notin S_{\in}(x_1)$. Since $X \neq S_{\in}(x_1) \cup S_{\in}(x_2)$, there is $x_3 \in X$ such that $x_3 \notin S_{\in}(x_1) \cup S_{\in}(x_2)$.Thus we have a sequence $\{x_n\} \subset X$ such that $d(x_m, x_n) \geq \in$, for $n \neq m$. Now we construct two disjoint closed sets such that none of them is compact. Let $F_1 = \overline{\{x_1, x_3, x_5 \ldots\}}, \ldots\}$, $F_2 = \overline{\{x_2, x_4, x_6 \ldots\}}$. If $x \in F_1 \cap F_2$, then $x \in F_1$ *and* $x \in F_2$.Thus there will be x_{2n-1} and x_{2m} such that $d(x_{2n-1}, x) < \in/4$ and $d(x_{2m}, x) < \in/4$ i.e.$d(x_{2n-1}, x_{2m}) < \in/2$ which is

17-18

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIE

IMPACT FACTOR **SJIF (2016)-6.177**

ISSN : 2348 – 4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

सहायक प्राध्यापक

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

अकोला

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-2

INDEX

Sr. No	Title of Article & Author (S) Name	Page No.
64	सिंचनाच्या असमतोलचा मराठवाड्याच्या कृषी उत्पादकतेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास *डॉ. के.के.पाटील & सौ. पाटील वालशिला विलयराव*	246-249
65	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असतोल : विशेष संदर्भ विदर्भ *डॉ. प्रसनजीत आर. गवई*	250-252
66	प्रादेशिक असमतोल — विदर्भ एक दृष्टिक्षेप *डॉ. संतोष तु. कुटे*	253-254
67	भारता मधील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. सुरेश भालतिडक & प्रा. डॉ.सुभाष गुर्जर*	255-258
68	प्रादेशिक असमतोल विकासमार्गातील अडथळा *डॉ. नितीन ज्ञा. चौधरी*	259-262
69	विदर्भातील शैक्षणिक असमतोल *प्रा.डॉ. प्रभाकर उत्तमराव आठवले*	263-265
70	भारतातील मानव विकास निर्देशांकातील राज्यनिहाय असमतोल *प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर*	266-268
71	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलसंबंधी दांडेकर आणि केळकर समितीच्या शिफारशींचे विश्लेषणात्मक अध्ययन *प्रा.डॉ. दयाळू किसन राठोड*	269-272
72	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. सुरेश दगडु पाटील*	273-277
73	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रादेशिक विषमतेचा परिणाम *प्रा. एम. पी. धोपडे*	278-281
74	महाराष्ट्रातील औद्योगिक क्षेत्रातील असमतोल एक अभ्यास *प्रा. डॉ. निलम एम. छंगाणी*	282-284
75	मराठवाडा विभागातील औद्योगिक विषमता *डॉ. मुंडकर संजय मारोतीराव*	285-287
76	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. प्रिया राजेंद्र दामोदर*	288-289
77	महाराष्ट्रातील उद्योगांचे केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक आर्थिक विकास *प्रा. डॉ. खोरगडे के. एस.*	290-294
78	महाराष्ट्राचा कृषीविषयक प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. मधुकर एस. ताकतोडे*	295-297
79	भारतातील प्रादेशिकतावाद आणि विकासाचे प्रश्न *डॉ. हरिहर शिवदास मोहोकार & डॉ. नंदकिशोर बाबासाहेब उगले*	298-300
80	स्वतंत्र विदर्भाची गरज आणि अर्थव्यवस्था *डॉ. प्रा.नीता तिवारी*	301-304

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोला

100	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : एक अध्ययन *प्रा. डॉ. अनंत बी. खर्चे*	377-379
101	प्रांतीय आहारातील विविधतेचा आर्थिक विषमतेवर होणारा परिणाम *प्रा. डॉ. छाया संजीव महल्लाळजी*	380-382
102	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास–ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप *प्रा. डॉ. दिगांबर द.कापसे*	383-384
103	भाषावार प्रांतरचनेची प्रासंगीकता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्यासंबंधीचे धोरण *प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे*	385-387
104	महाराष्ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल *सहा. प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेंभुर्णे*	388-390
105	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोवते*	391-392
106	पश्चिम विदर्भातील 'महात्मा गांधी'राष्ट्रिय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील प्रादेशिक असमतोल *धनंजय अमरावतीकर*	393-394
107	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळयापैशाचा प्रभाव *प्रा. डॉ. जयेश मो.अवथरे*	395-397
108	भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्व *प्रा. डॉ. अजयकुमार सोळंके*	398-400
109	प्रादेशिकवाद विकासात्मक समस्या *प्रा.डॉ.मेघराज रा. शिंदे*	401-404
110	भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा *डॉ. निरज एस. लांडे*	405-406
111	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषेचे महत्त्व *प्रा. डॉ. संध्या विश्वनाथ कांबळे*	407-408
112	कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल–एक अभ्यास *प्रा. सौ. संगिता भालचंद्र काटकर*	409-412
113	प्रांतवादाची निर्मिती : दहशतवाद *प्रा. डॉ. संकेत सु. काळे*	413-418
114	भारतातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे*	419-422
115	प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या : एक अध्ययन *प्रा. अरुण नथ्थुजी राजभिये*	423-426
116	विदर्भाच्या विकासाकरीता स्वतंत्र विदर्भाची निर्मिती आवश्यक *प्रा. डॉ. विलास का. माहुलकर*	427-428
117	भारतातील प्रादेशिक विषमता *डॉ. जयंत प्रभाकर बोवडे*	429-431
118	सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल *कैलास सुदामराव वानखडे*	432-434
119	भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यांमधील असलेली विषमता *डॉ. स्नेहल दत्तात्रय शेंबेकर*	435-437

प्रभारी प्राचार्य
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

123.

IMPACT OF REGIONAL DISPARITY IN MAHARASHTRA REGARDING APPORTUNITIES FOR UPCOMING ARTISTS IN EASTERN MAHARASHTRA

Anirudha Mukund Khare
H.O.D. Music, Sitabai Arts, Commerce & Science College Akola.

Introduction:- The word disparity comes from the Latin word disparitas, which means divided. In the modern day scenario the condition of being unequal is considered disparity.Regional disparity means divergence or inequality of characters, phenomena or processes having specific territorial allocation and occurring at least in two entities of the territorial structure.Regional disparity refers to differences between economic performance and welfare between different regions. Regional disparity means unbalanced spatial structures in some region or in different regions. Regional disparities are manifested in different conditions of life as well as in unequal economic and development potential. A good example of spatial disparity is the contrast between urban and rural areas.There are various reasons for regional disparity.Certain areas are more endowed than others, in terms of natural resources, these cover everything from minerals to cultivable land and river systems.Some regions get neglected as others are well-connected, missing the chance of development. Some regions have been neglected historically.Government policies also play an important role. The government sometimes focuses on few key regions and the others are left in a state of utter neglect.

Objectives:-

1) To discuss about definition disparity.
2) To discuss about types of disparity.
3) To discuss about root causes of unemployment.
4) To discuss about avenues of self employment through Music.
5) To discuss about regional disparity in Maharashtra as far as art is concerned
6) To discuss about the solutions over regional disparity.

Research method:-

With the help of several books discriptive research method has been adopted.

Theme :-

Here we detail about the nine major causes responsible for regional imbalances in India.

1. Historical Factor: Historically, regional imbalances in India started from its British regime. The British rulers as well as industrialists started to develop only those earmarked regions of the country which as per their own interest were possessing rich potential for prosperous manufacturing and trading activities. British industrialists mostly preferred to concentrate their activities in two states like West Bengal and Maharashtra and more particularly to three metropolitan cities like Kolkata, Mumbai and Chennai. They concentrated all their industries in and around these cities neglecting the rest of the country to remain backward. The land policy followed by the British frustrated the farmers to the maximum extent and also led to the growth of privileged class like zamindars and money lenders for the exploitation of the poor farmers. In the absence of proper land reform measures and proper industrial policy, the country could not attain economic growth to a satisfactory level.The uneven pattern of investment in industry as well as in economic overheads like transport and communication facilities, irrigation and power made by the British had resulted uneven growth of some areas, keeping the other areas totally neglected.

सहयोगी प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोला

6. Marginalization of the Impact of Green Revolution to Certain Regions: In India, the green revolution has improved the agricultural sector to a considerable extent through the adoption of new agricultural strategy. But unfortunately the benefit of such new agricultural strategy has been marginalized to certain definite regions keeping the other regions totally untouched. The Government has concentrated this new strategy to the heavily irrigated areas with the idea to use the scarce resources in the most productive manner and to maximize the production of food grains so as to solve the problem of food crisis. Thus the benefit of green revolution is very much restricted to the states like Punjab, Haryana and plain districts of Uttar Pradesh leaving the other states totally in the dark about the adoption of new agricultural strategy.

7. Lack of Growth of Ancillary Industries in Backward States: The Government of India has been following a decentralized approach for the development of backward regions through its investment programmes on public sector industrial enterprises located in backward areas like Rourkela, Barauni, Bhilai, Bongaigaon etc. But due to lack of growth of ancillary industries in these areas, all these areas remained backward in spite of huge investment made by the Centre.

8. Lack of Motivation on the Part of Backward States:- Growing regional imbalance in India has also been resulted from lack of motivation on the part of the backward states for industrial development. While the developed states like Maharashtra, Punjab, Haryana, Gujarat, Tamil Nadu etc. are trying to attain further industrial development, but the backward states have been showing their interest on political intrigues and manipulations instead of industrial development.

9. Political Instability: Another important factor responsible for regional imbalance is the political instability prevailing in the backward regions of the country. Political instability in the form of unstable government, extremist violence, law and order problem etc. have been obstructing the flow of investments into these backward regions besides making flight of capital from these backward states. Thus this political instability prevailing in same backward regions of the country are standing as a hurdle in the path of economic development of these regions.

Disparity regarding Avenues for artists in Maharashtra:- From all the abova discussion it is crystal clear that regional disparity exists due to number of factors discussed above. It is also a proven fact that cultural & artistic development of any region depends on educational facilities, economic development, agriculture, industrial development, water availability, transport, rain fall in the region, electricity & also political compitancy of leaders of the region. Now if we compare western region of Maharashtra with the eastern region, the eastern region is far behind the western region. All the above factors are responsible for the regional disparities. Due to all these disparities the eastern region is culturally far behind the eastern region. Naturally avenues to present the art are also very limited. Most of the activities of film industry & music industry are carried out in Mumbai, Pune & Kolhapur, that is the main reason that artists in that region naturally get more apportunity to perform. Music may become a strong medium to create self employment avenues for performers & so as to decrease regional disparity in art form.

Music education a remedy for the problem of indisparity unemployment is a socio-economic problem. Some times the political situation is responsible for problem of unemployment. Music may play a vital role in overcoming this problem upto some extent. Music may create several avenues of self employment. Some are listed below

1) To become a free lancer singer
2) To becone a tabla accompanist.
3) To become a drummer in orchestra.
4) To become a D.J. oprator.
5) To become a professional Music trainer.

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

120	प्रादेशिक असमतोल आणि राजकारण *प्रा. डॉ. विनय कोडापे*	438-440
121	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्याबद्दल दृष्टिपथ *प्रा. अजय मोतिराम वानखडे*	441-444
122	**THE STUDY OF RURAL – URBAN DISPARITY IN INDIA: WOMEN'S STATUS** *Dr. Nilima Sarap*	445-448
123	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY IN MAHARASHTRA REGARDING** **APPORTUNITIES FOR UPCOMING ARTISTS IN EASTERN MAHARASHTRA** *Anirudha Mukund Khare*	449-452
124	**REGIONAL DISPARITY AND INDO-WESTERN MUSIC** *Dr. Umesh Santoshrao Chapke.*	453-455
125	**DR. B. R. AMBEDKAR VIEW'S ON STATE SOCIALISM** *Prof. Prashant Shamrao Skirsat & Dr. Sunil Shivlal Rathod*	456-460
126	**DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATES AND NEED OF TIME** *Sandip B. Dongare*	461-462

सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

17-18

17-18

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

सहाय्यक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोला

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

Issue : XIII, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 3.48
ISSN 2250-169X
June 2017 To Nov. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	A Study of Industrial Development of Parbhani District	Dr. V. S. Kshirsagar	1
2	Marketing Challenges for the new Millennium	Dr. Baljeet Kaur Oberoi	5
3	Quality analysis of Khoa Sold for Marketing in Hingoli City	P. T. Gangasagare	9
4	Portrayal of Women in Shakespeare's Literary Work	Avinash A. Mane	15
5	Investigation of Before Compitition State Anxiety of Baseball Players	Anil Patil	21
6	Higher Education : Challenges and Issues	S. S. Zampalwad	26
7	The Firsts in Hindi Cinema	Anirudha Mukund Khare	33
8	हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श	डॉ. श्रीरंग वड्डमवार	42
9	सांप्रदायिक सदभाव की अभिव्यक्ति : जिस लाहौर नइ देख्या ओ जम्याई नइ	डॉ. जानअहेमद के. जे.	46
10	महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये	डॉ. दिलीप दादाराव माने	49
11	दलित आत्मकथन : संकल्पना आणि स्वरुप	डॉ. अनिता काशिनाथ सोनवणे	57

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

Issue : XIII, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 3.48
ISSN 2250-169X
June 2017 To Nov. 2017 33

7

The Firsts in Hindi Cinema

Anirudha Mukund Khare
Head, Dept. of Music,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola

Research Paper - Music

Summary:-

Now a day's Indian film industry has become an un separable part of Indian society. The Indian Cinema was inspired from stage dramas at the time of its emergence. The first Sangeet Natak (drama)was staged in the year 1843 & it was Seeta Swayanwar. Raja Harishchandra (1913), by Dadasaheb Phalke, is known as the first silent feature film made in India. By the 1930s, the industry was producing over 200 films per annum. The first Indian sound film, Ardeshir Irani's Alam Ara (1931), was a major commercial success. There was clearly a huge market for talkies and musicals; Bollywood and all the regional film industries quickly switched to sound filming. The Indian cinema has been influenced by six major factors.

1. The ancient Indian epics of Mahabharata and Ramayana which have exerted a profound influence on the thought and imagination of Indian popular cinema, particularly in its narratives. Examples of this influence include the techniques of a side story, back-story and story within a story. Indian popular films often have plots which branch off into sub-plots; such narrative dispersals can clearly be seen in the 1993 films Khalnayak and Gardish.

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

3. To know the pioneers of hindi cinema.

4. To know role of Dadasaheb Falke in Hindi Cinema.

Research Method :-

With the help of several books descriptive research method has been adopted.
Introduction:- : Though film production commenced in India in 1913, it is necessary to record the film business from 1896, the historical year when Lumiere Bros' films were exhibited at Watson Hotel in Mumbai. This was the forerunner of the film industry in India; as it held many future technicians spellbound, and went on to encourage the making of the motion picture in India.

Theme :

1896

First Cinema Show

The first Cinema show in India was arranged by the agents of two French brothers, Louis and August Lumiere, pioneers of the Cinematography in France, at the Watson Hotel in Bombay on July 7, 1896 and the show was Marvel of the Century.

1897

First Indian to handle a cine camera Harishchandra Sakharam Bhatvadekar alias Dada was the first Indian to import a Cine-camera from London at a price of 21 guineas and made a topical in 1897. He filmed a wrestling bout between Pundalik and Krishna Nhavi, which was specially arranged at the Hanging Gardens in Bombay.

1899

Harishchandra Sakharam Bhatvadekar , a photo goods dealer, turns exhibitor and film maker.

1901

First Indian Film

Return of Wrangler Paranjapee?- first Indian Actually Film shot by Bhatvadekar. Hiralal Sen stars working in Bengal by filming extracts from stage-plays.

1902

J.F. Madan (1856-1926) launches his bioscope show in a tent at Calcutta Maidan.

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
अकोला

vned a cinema
e of Christ on a

i in 1907 and it

s S.N. Patankar
chased the cine
0 feet) ?Savitri
de and Divekar
e screen due to

Bombay, was
Govind Chitre
nis, Manager of
ali They took
posed film. M/s
ture and joined
hoot the film at
as exhibited on

technician who

Issue : XIII, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 3.48
ISSN 2250-169X
June 2017 To Nov. 2017 37

1913

First Indian feature film

RAJA HARISHCHANDRA was the first Indian feature film produced by an Indian, without any foreign collaboration, Dadasaheb Phalke in 1912. The film was however released on May 3, 1913 at Coronation Cinematograph, Bombay.

First Producer

Dadasaheb Phalke, who released his first film RAJA HARISHCHANDRA on May 3, 1913, was the first film producer of India. First ?Heroine? of Indian Film The first heroine for Indian film was not a female but a young boy. ?Salunke', who acted as Taramati in India's first feature film ?Raja Harishchandra?.

First Female Heroine

Kamala, a Maharashtrian lady, was the first female heroine in an Indian film with her lead role in Dadasaheb Phalke's second film ?Bhasmasur Mohini? produced in 1913. Kamala's mother Durgabai also featured in the film.

First Hero

Dattatraya Damodar Dabke was the first hero of an Indian film. He acted as Harishchandra in ?Raja Harishchandra? in 1913. First Artiste playing as both hero & heroine Salunke, acted as both Ram and Seeta, In Phalke's fifth film? Lanka Dahan? produced in 1917.

First Technician

Dadasaheb Phalke was not only the film producer but also the first director, writer, cameraman, make-up man, editor, art director and cine-laboratorian, with his first film ?Raja Harishchandra?.

1914

First Indian feature film shown Abroad

Raja Harishcnadra was the first Indian Film which was shown on percentage basis in London in 1914.

First Indian Serial

S. N. Patankar's ?Exile of Shri Rama was the first Indian Serial. First Hollywood-trained Indian Suchet Singh was the first Hollywood-trained Indian who had taken training

सहायक प्राध्यापक
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अकोला

arlie Chaplin
anufacturing

-camera with

ness was first
l st of M/s
ainter was the
y Lokmanya
arashtra Film

aran? through
d For the first
d Rangoon in

le making his

the Nawab of
atima not only
an? ?Goddess

Issue : XIII, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 3.48
ISSN 2250-169X
June 2017 To Nov. 2017

1927

First Independent Film Processing Laboratory

The first Independent Film Processing laboratory was setup by Narayanrao Alias Dhanjibhai K. Desai in Bombay in October 1927. It was known as Atmanand Labortory.

First Double Role

Master Vithal was the first actor who portrayed a double role in a feature film ?Prisoner of Love? produced by Sharda Film Company in 1927. The company owned by Nanubhai Desai and Bhogilal K.M. Dave, was founded in 1925.

First Talkie Feature Film Shown in India

The first Talkie Feature film shown in India was Universal's ?Melody of Love? in English, which celebrated its premiere at Elphinstone Picture Palace in Calcutta in 1929.

First Song

De de khuda ke naam par was the first song recorded for ?Alam Ara in 1931. it was sung by W.M. Khan under the music direction of Phiroz Shah.

First Music Director

Phiroz Shah Mistry was the first music director of the talkie film ?Alam Ara. First Advertising Film Company Niranjan Pal of Publicity/Drammatic Film Co. (1931) was the first Indian to introduce the advertising film production and business in India in 1931.

First Marathi Film

Prabhat Film Company's ?AYODHECHA RAJA Directed by V.Shantaram in 1932 was the first Marathi film which starred Durga Khote. First Double Version talkie ?AYODHYECHA RAJA? in Marathi and ?Ayodhya Ka Raja in Hindi were the first double version talkie films produced by Prabhat Film Company in 1932.

First Talkie which celebrated Silver Jubliee

SHYAMSUNDER

in Marathi, produced by Dadasaheb Torne of Saraswati Cinetone and directed by Bhal G. Pendarkar was the first Indian talkie which celebrated silver jubilee by running for 27 weeks at the West End Cinema in Bombay in 1932. First Talkie Film on Fidelytone Sound System Eastern Film's ?Shikari? in Hindi was the first talkie film with sound recorded on the Fidelytone Sound System brought into India by a foreign film unit in1932.

produced in
mperial Film
t colour film.
nicolour film

ie first Indian

nd Raosaheb
ıbu Kaka

50 which was
ıdia.

Phalke,
nodar Dabke,

ıance of

ies.

References

1. Filmi Utsav Geet Anka, Editor Laxminarayan Garga, Sangeet Karyalaya, Hatharas.
2. Top Film Songs, Editor Laxminarayan Garga Sangeet Karyalaya, Hatharas.
3. Lata Ke Amar Geet, Editor Laxminarayan Garga, Sangeet Karyalaya, Hatharas.
4. Hindi Film Geet Kosh (Encyplopaedia of Hindi Film Song) Vol. 1 to 5. Harmandir Singh Hamraaz', Dreamland HIG, Kanpur.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Lata_Mangeshkar
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Marathi_theatre#History
7. http://shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/jspui/bitstream/10603/20681/8/08

सहायक प्राध्यापक

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored
One Day National Conference
On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177
ISSN : 2[illegible]-4766 (P), ISSN : 2278-8808 (E)

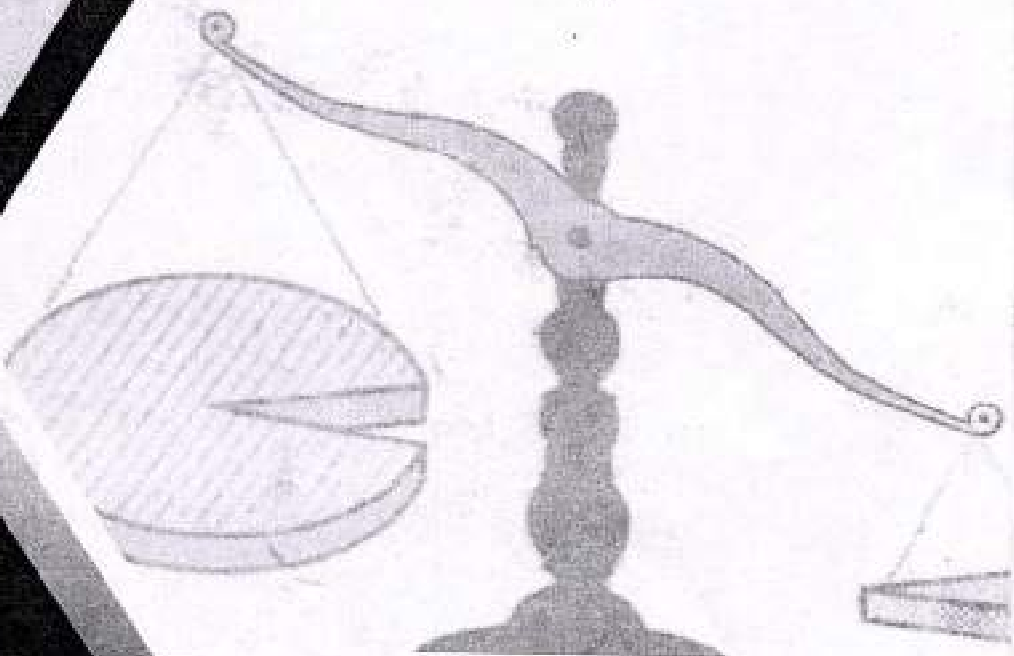

Editor
Dr. Prasannajit R. Gawai

VOL-1

17	**REGIONAL DISPARITIES IN PER CAPITA INCOME IN INDIA** *Dr. Balaji G. Kamble*	73-76
18	**SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF SHOBHA DE'S HEROINES: A STUDY** *Dr. Bharati Patnaik*	77-80
19	**DR. AMBEDKAR'S VIEW ON STATE FORMATION FOR NATIONAL INTEGRITY** *Dr. D. R. Khanderao*	81-83
20	**AGRICULTURE PRODUCTIVITY IN INDIA** *Dr. Froj Kumar Sonwani*	84-86
21	**A STUDY OF REGIONAL DISPARITY IN AGRICULTURE SECTOR IN INDIA** *Dr. Harish Bhaurao Badwaik*	87-90
22	**DR. B. R. AMBEDKAR'S VIEW ON SMALL STATE** *Prof. Dr. Jyoti R. Mahehwari*	91-93
23	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY** *Dr. Jyoti H. Lahoti*	94-96
24	**DEMAND FOR VIDARBHA STATE: A BURNING ISSUE ABOUT CREATION OF SMALLER STATES IN INDIA** *Dr. Laxmikant S. Hurne*	97-98
25	**A STUDY OF THE REGIONAL DISPARITY OF SELF-HELP GROUP MEMBERS ACROSS SELECTED STATES IN INDIA** *Dr. Monali Ray*	99-106
26	**REGIONAL DISPARITY: A PERSPECTIVE STUDY OF INDIAN ECONOMY** *Dr. Pandurang B. Patil*	107-109
27	**DEPICTION OF VIOLENCE AND SOCIAL ANARCHY IN VIJAY TENDULKAR'S SILENCE! THE COURT IS IN SESSION** *Dr.Bharati Patnaik*	110-112
28	**DISPARITY IN INDIAN ECONOMY** *Dr. R. R. Ranpise*	113-116
29	**REGIONAL DISPARITY IN FDI FLOWS IN INDIA: AN ANALYSIS OF SELECTED STATES** *Dr. Rinkoo Shantnu*	117-125
30	**RURAL DISPARITY IN VIDARBHA SPECIAL CONTEXT TO COTTON** *Dr. Rupa Gupta*	126-129
31	**HEALTH SECTOR DISPARITY IN INDIA: REGIONAL DIMENSION** *Dr. Shraddha S.Gawande*	130-134
32	**AGRICULTURE REFORMS: SHIFT TO DEMAND-DRIVEN AGRICULTURAL ADVISORY SERVICES NATIONAL AND REGIONAL PERSPECTIVE** *H Surendra R Jichkar*	135-140
33	**IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY** *Dr. Vandana K. Mishra*	141-145
34	**THE IMPACT OF REGIONAL DISPARITY ON INDIAN ECONOMY** *Dr. Wasudeo D. Golait*	146-148
35	**REGIONAL DISPARITY AND INDIAN ECONOMY** *Dr.L.K.Karangale*	149-151

28.

DISPARITY IN INDIAN ECONOMY

Dr. R. R. Ranpise
Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola.

As we observe that in India social and economic reforms have started to take roots and it has ... the lives of people. We see that the citizens of India are completely left behind by ... opportunities, public services and brighter prospects. India struggles to bridge the gap ... the two factors. Reducing regional disparities in development has been a major concern ... the plan period. These disparities were largely inherited from the pre-independence period ... because of the regional diversity in natural endowments and also because of the differences ... tenure systems, investment patterns and systems of governance in different parts of the ... which were basically designed to serve the interest of colonial government and a large ... of princely states. The nature is credited to have created differences among the people, among ... and among situations. These natural differences are called constraints. Man has always made ... to neutralize these constraints in the path of development. There are other differences which ... created by man. They are called social, political, economic, religious and cultural disparities. ... disparities are called respectively as social, economic, political, religious and cultural ... Among all the economic disparities are critical in nature and are the issues of great ... in the modern world. Economic disparities help other disparities be widened. Therefore, if ... disparities are mitigated, other disparities are automatically narrowed. An economic ... can be defined as a condition in which a person or persons though legally having equal rights ... but for economic reasons deprived to some extent from available opportunities of fulfilling ... social, political, cultural and/or religious needs. In every economy the people have become ... into two separate groups – the poor group and the prosperous group. The poor mass comprises ... substantial majority of the world population and there has become a big gulf between poor and ... or rich people regarding wealth, wage, education and income. "Most of the studies on ... country and inter-regional differences in levels of living and income are done within the ... framework of neoclassical growth models. These models, under plausible assumptions ... convergence of incomes. Three notable recent studies"[1] however, indicate that in the ... context these convergence theories do not explain the ground realities. Therefore, at present the ... disparities mean deprivation or privation of a large mass and are thence taken as great evil ... challenge to the public welfare through economic development or growth. As regards to India, ... history of economic disparities goes back to the British rule. The British government in India ... developed those regions which were important for them on economic and administrative grounds ... rest of the regions were left neglected. Some types of economic disparities as given below. ... distribution of wealth: Income distribution sufficiently unequal even in the pre-independence period but it became more unequal during the plan period after independence. 50% of ... total national income goes to the hands of only 20% of the total population and rest 80% of the population has to depend on the remaining 50% part of total national income. As regards to the ... distribution of wealth upper 10% of the households own 57% of the total built-up property whence 43% of the total build-up property is distributed among 90% of the households. Similarly, 72% ... total farming families are marginal farmers and own only 10% of the total agricultural land ... 28% of the farming families possess 73% of the total land. The lower strata poor majority is ... in the problem of arranging bellyful bread while the upper strata rich minority is lacking the ... of expenditure to cover their large incomes.